

**Міністерство освіти і науки України
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини
Уманський національний університет садівництва**

Родинне коло та юність Йозефа Пачоського

Монографія

**Умань
Видавець «Сочінський М. М.»
2021**

УДК 58(092)

Р61

Рекомендовано до друку Вченою радою природничо-географічного факультету Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (протокол №5 від 29 грудня 2020 року)

Упорядники:

Чорна Г.А., к. б. н., доцент, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

Мамчур Т.В., к. с.-г. н., доцент, Уманський національний університет садівництва

За редакцією доктора біологічних наук А.А. Куземко

Рецензенти:

Карпенко В.П., д. б. н., професор кафедри біології Уманського національного університету садівництва

Шевера М.В., к. б. н., с.н.с., провідний науковий співробітник інституту ботаніки ім. М.Г. Холодного НАН України

Р61

Родинне коло та юність Йозефа Пачоського : монографія / упоряд. Г. А. Чорна, Т. В. Мамчур. – Умань: Видавець «Сочінський М. М.», 2021. 204 с. іл.

ISBN 978-966-304-410-1

В книзі охарактеризовано ранні роки життя відомого вченого-натураліста Й.К. Пачоського, формування його характеру та наукового світогляду. За мемуарами М. Гарусевича вперше у вітчизняній літературі викладено сімейні хроніки Пачоських–Веймутів, а на основі Волинських метрик здійснено спробу реконструкції родоводу.

Проаналізовано роки навчання Йозефа Пачоського в Рівненському реальному училищі та Уманському училищі землеробства і садівництва та київський період, пов'язаний з університетом Св. Володимира, Київським товариством природознавців і експедиціями по південно-західному краю. Поіменно згадано уманських і київських вчителів і наставників Й. Пачоського.

Адресована всім, хто цікавиться історією біологічної науки.

УДК 58(092)

ISBN 978-966-304-410-1

© Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, 2021

© Уманський національний університет садівництва, 2021

Зміст

Вступ.....	4
Розділ 1. Родинне коло Йозефа Пачоського.....	6
1.1. Спроба реконструкції родоводу.....	6
1.2. Маєтності князів Сангушків та їх власники.....	11
1.3. Замальовки з життя родини, зроблені Мечиславом Гарусевичем.....	14
1.4. Мати Йозефа – Людвіка з Веймутів.....	29
1.5. Сестра Амелія Гарусевич.....	33
1.6. Молодша сестра Наталія Сулима–Шуляковська.....	45
1.7. «Дядечко Йозіо».....	47
Розділ 2. Юність Йозефа Пачоського.....	57
2.1. Навчання в Рівненському реальному училищі (1876–1879)...	57
2.2. Вступ до Уманського училища землеробства та садівництва..	62
2.3. Уманське училище землеробства та садівництва в другу половину ХІХ ст.....	86
2.4. Викладачі Уманського училища в період навчання Йозефа Пачоського.....	101
2.5. Ретроспективний огляд училища за старими світлинами.....	116
Розділ 3. Київський період життя Йозефа Пачоського.....	130
3.1. Професори Київського університету – наставники молодого дослідника.....	132
3.2. Роль Київського товариства природознавців у становленні Йозефа Пачоського як науковця та особистості.....	140
3.3. Сторінками протоколів зібрань Київського товариства природознавців (1887–1894 рр.).....	148
3.4. Йозеф Пачоський і Володимир Липський – послідовники професора І.Ф. Шмальгаузена.....	159
Розділ 4. Вшанування пам'яті Йозефа Пачоського.....	166
Післямова.....	174
Подяки.....	177
Список використаних джерел.....	179
Перелік перших наукових праць Йозефа Пачоського (1887–1894 рр.).....	192
Adnotacja.....	195
Аннотация.....	198
Summary.....	201

Вступ

Багатогранність, непересічність творчої особистості Йозефа Пачоського приваблює, захоплює, дивує. Коли читаєш його праці та дізнаєшся про здобутки в різних галузях науки, виникає питання, як сформувався такий всеохоплюючий світогляд, що цьому сприяло. Хоча вичерпної відповіді ми так і не отримали, результатом багаторічних пошуків стала ця книга. Нами доповнено та узагальнено інформацію про близьке оточення Йозефа Пачоського, насамперед родину, яка вплинула на формування його як людини та науковця.

Лише до 11 років хлопчик, під опікою матері та батька, отримував ґрунтовну домашню освіту у затишному батьківському домі. Дитинство майбутнього вченого пройшло в оточенні мальовничої волинської природи Білогородщини. Ймовірно, що як довгожданного старшого сина батько змалечку брав його з собою у ліси та поля, на полювання, яке було одним із захоплень у маєтку Сангушків. Любов до природи, сформована в юному віці, бажання пізнати її таємниці залишилась у Йозефа Пачоського на все життя. Її через багато років він зміг прищепити власному молодшому сину Станіславу, який став інженером-лісівником.

Потрапив майбутній природознавець і під вплив захоплень діда Юзефа, який впорядковував величезну (понад 5 тисяч томів) бібліотеку князів Сангушків у Заславі. Інтерес не лише до читання, а згодом і до рецензування прочитаного, виявився у Йозефа Пачоського дуже рано та супроводжував його все життя. Характерно, що вже з Уманського училища землеробства та садівництва, а потім університету Св. Володимира в Києві та Ботанічного саду в Петербурзі він мав доступ до унікальних книгозбірень, насамперед природознавчого спрямування. Вже у старшому віці, коли придбав будинок із садом в Серославі у Польщі, на жаль, не довгий час, міг користуватися та насолоджуватись власноруч зібраною бібліотекою.

Ще одне захоплення – музикою, мистецтвом, ймовірно, перейшло до Йозефа Пачоського по материнській лінії. Дід Людвик Веймут ще під час

студіювання медицини у Варшаві, зокрема у час листопадового повстання 1830 р., брав участь у аматорських благодійних виставах, написав у віршах п'єсу в дусі революційних настроїв. Продовжувались театральні захоплення родини Веймутів і пізніше, після того як Л. Веймут, здобувши диплом лікаря вже у Ягеллонському університеті, оселився на Волині, в Білогірді.

Для Йозефа Пачоського – вченого, як зазначають біографи, насолодження музикою було не лише відпочинком, а й тим джерелом, з якого він черпав наснагу для власної творчої дослідницької роботи. Старший син Йозефа Пачоського Конрад став професійним музикантом, молодший Станіслав також захоплювався музикою.

Оскільки про життя та наукову діяльність Йозефа Пачоського в Польщі, Україні, Росії написано вже дуже багато, ми зупиняємося переважно на менш відомих ранніх роках його біографії, адже це саме той час, коли відбувалося становлення молодого талановитого людини, готувався старт майбутнього творчого злету.

Ми намагалися відобразити як впродовж (1878–1894) п'ятнадцятирічного перебування Йозефа Пачоського в Умані та Києві відбувалося його становлення як науковця-природознавця, його входження до тогочасної наукової спільноти, пошук свого місця та його віднайдення. Цей період виявився його «дорогою у майбутнє». Матеріалом для нашого дослідження послужили протоколи засідань Київського товариства природознавців, а щодо більш раннього, уманського періоду – матеріали з історії Уманського національного університету садівництва, зібрані у Музеї історії цього навчального закладу та музейній кімнаті Наукової бібліотеки, Наукового гербарію (UM) із його історичними фондами.

Родинне коло розглянуте нами частково за архівними джерелами, родоводами польських інтернет-сайтів, але переважно за спогадами племінника Мечислава Гарусевича, які здебільшого характеризують родину сестри Йозефа – Амелії. Це, на наш погляд, більш повно характеризує успадковані Йозефом сімейні цінності та таланти.

Розділ 1. Родинне коло Йозефа Пачоського

1.1. Спроба реконструкції родоводу

Йозеф Пачоський народився 27.11.(8.12)1864 р. у Білогородці Заславського повіту, Волинської губернії у шляхетній родині. Був сином Конрада, юриста, управляючого маєтку Сангушків, січневого повстанця 1861 р. і Людвіки з Веймутів. У метричній книзі Білогородки за 26.11.1860 р.

зафіксовано обряд вінчання дворянина Конрада Пачоського¹ 28 років із Людвікою Веймут 17 років. Зазначено батьків молодят: нареченого – сина дворян Юзефа і Юзефи, уродженої Піотровської, Пачуських і нареченої – дочки Титулярного Радника Людвіка і Теклі, уродженої Маєвської, Веймут. Молодих урочисто поблагословив у присутності достойних свідків: дворян Александра Лабенського, Емілії Кессельбавер та багатьох інших, при тому присутніх, настоятель цієї церкви преподобний Франциск Лозинський. Йозеф Пачоський мав братів і сестер: Анну Францішку (3.12.1865, Білогородка), Густава

Зигмунта (26.10.1867, Білогородка), Романа Конрада (7.02.1870, Білогородка), Амелію Людвіку (8.09.1871, Білогородка), Наталію Дороту (1875).

З народжених Людвікою Пачоською у 1861–1874 рр. дітей четверо померли зовсім малими в Білогородці, де і народилися. Євстах Юзеф (20.09.1861–11.9.1862), Марія Юзефа (28.03.1863–3.04.1866), Гелена (16.08.1873–8.05.1874). Ймовірно, немовлям помер і Конрад (26.11.1874,

¹ Лише в цьому записі прізвище вказано як Пачуського, у подальшому, при реєстрації народження дітей, у всіх випадках вказано як Пачоського.

Білогородка), щодо якого відома лише дата народження. Всі вище наведені дані зафіксовані у метричних книгах Білогородської Римсько-католицької приходської церкви за 1861–1874 рр. (Metryki Wołyń, електронний ресурс).

№	Число вѣчанія.	Когда? гдѣ? кто? и по-ликокрлатномъ оглашеніи вѣчалъ? бракъ?	Какихъ именно новобрач-ныхъ какого состоянія, званія, возраста и при-хода?	Кто по имени и прозванія родители новобрачныхъ и кто поручители или свидѣтели?
---	----------------	--	--	--

20. 26. Пачуського

20.	<p>26. Мислаха воставъ снъ всестьбскаго зного годъ Пловъ ервъ гвасуамъ Мло етмовъ фнв во втисо коробрѣхон прихдодекой Рнбуека. Нѣтмошискокой впрквн, аснодобной еррапидека въ Снскнн Платовк тевъ спон Церквн бтмошрдоказкнн по првѣ крѣтнмн оглашеніи нв рошѣ првѣе гнд в. втторое гнд 13. и првѣе гнд 20 кавѣза Ковѣрв првѣе павроамъ гобрѣвшнмн н в лстурнн сн кановъ</p>	<p>Рворрѣевъ Конра да Пачуського 10 рошн 28 лтотн въ Млодобыкоу Вншдртѣв 17 лтн гровнзоро, одонѣхъ Мло еткака бтмошрдоки, сѣв Корѣвн втмошрдоказкнн гунмхобнмн лосуднннн првѣ барнтсвпо стур вонъ свобднѣство ронъ натѣвшн Пнлѣексннго ш-мн добанн снрѣ нвтѣтвѣхъ хъ днѣкогетаннсо н нонѣоткрнтнн нтѣкннхъ, равнѣ по нѣвннпному стѣ одннхъ ннѣ вѣашнному гонн снѣ вѣашннннмн нтѣкннхъ обнѣ рчонннпному</p>	<p>Рворрѣевъ Сошѣра и 10 есерѣ урвокавн нон Пѣошуровскон Пачуськнхъ Сакон Пѣвѣ ерччѣовъ свнѣа, 17 лтн мнѣ рнѣво блѣнтнѣа Млодобыка н те-хнѣ урвокавннотн Млѣвѣкоу Вн-мнѣтѣв Саконнѣа ерччѣовъ досерѣо днѣкогетаннн н вѣлннѣ нсрѣвн нтѣрнѣе стѣнѣво ноднѣво ннѣвшнѣ вѣ прнсутннннѣ вѣрѣ гдѣтнннѣа свѣдѣтннн Пѣо-рѣевъ Снѣкѣа дѣа Млѣвѣкоу Снн-мнѣ всѣсѣвѣсѣвѣрѣ ннѣнннѣа днѣ-снѣхъ прѣтнннѣ нѣавѣрнннннѣа</p>
-----	--	--	--

1860

Настановилъ воставъ иже в септимальской Книжн Замятского Инда втмошрдоказкаго Римско-католическаго востана о брахоко гѣтѣвшнмн въ 1860 году стѣаппнѣо н сн спонѣвѣтнннѣо ннѣвошнннѣо, ноднннѣнѣ н нгнлннннннѣнѣ нѣснтнѣ у доотнннннѣа, Намновнѣвѣ втмошрдоказкаго П. П. востана Понѣ дѣкѣнѣ всѣнѣхъ Франѣшъ Лознѣннѣ

Фотокопія записів метричної книги Білогородської римсько-католицької церкви про укладення шлюбу Конрада Пачоського та Людвіки Веймут, 1860 р.

Батько Йозефа Пачоського – Конрад Якоб Мечислав (26.04.1833, Білогородка – 10.10.1875, Київ) був сином Юзефа, головного управителя, що опікувався зокрема архівом династії Сангушків та бібліотекою заславського маєтку Сангушка, і Юзефи з Піотровських. Мав брата Романа, який одружився з молодшою сестрою Людвіки, уродженої Веймут, Євгенією. Тобто сім'ї Пачоських і Веймутів мали подвійну спорідненість, бо рідні брати одружились з рідними сестрами.

Фамилія окрещенного.	№	Счетъ родив- шихся.		Числа.		Когда, гдѣ, кто и въмъ, одною ли водою, или со- всѣми обрядами таинства окрещенъ.
		Муже- сваго пола.	Жен- сваго пола.	Рожде- нія.	Кре- щенія.	
Мюллерова	124.	60.	"	27. Нов- бря.	27.	Тисяця восьмьсотъ шестдесятъ четвертого года Декабря двадцать седьмого дня въ Бѣлгородской При- городской Римско Католической Церкви крещенъ младенце по имѣ- ни Юзефъ-Конрадъ, преподобными отцами ерменскими о. Василиемъ и о. Стефаномъ в одной Бѣлгород- ской Церкви съ совершениемъ всѣхъ обрядовъ таинства. —

Качествъ родителей, когда и гдѣ т. е. въ какомъ приходѣ роди- лся крещенный?	Кто были по имени и прозванію 'восприимчивы при Св. крещеніи и кто присутствовали.	Рукоприкладство свидѣ- телей записи по желанію,
Дворякъ Конрадъ и и Меліслава и Лю- дуики урожденной Ви- сунты Пачоской чо- хонина съ Супруговъ свѣ- родившійся въ тысячу восьмьсотъ шестде- сятъ четвертого года Новбря 27 дня по утра- того дня прихода въ Бѣлгородку. —	Восприимчивыми были Иностранецъ Александръ Лавецкій съ Супруговъ Дворянина Стефана Шинковскаго и дворяно въ присутствіи Мар- целия Лавецкаго и имени Людвика Ви- сунты Генрихи. —	В свѣдѣн- іяхъ о крещеніи свершено по ру- кописи Крещеніи 3 числа 1874.

Фотокопія записів метричної книги Білогродської римсько-католицької церкви про народження Йозефа Конрада Пачоського, 1864 р.

Крім брата Романа, Конрад Пачоський мав сестру Ядвігу Кордулу Северину (10.10.1827, Заслав – 1895), одружену з Северином Ілінським (1815–?). Відомо, що ще один їх брат помер у чотирирічному віці у 1827 р. в Заславі.

Були ще сестри Зофія, Наталія, Клементина, що у шлюбі породичалися з Романовськими, Трелевськими, Поморськими.

Чоловік, тітки Йозефа Пачоського по батькові, Ядвіги (1827–1895) – Северин Ілінський (1815 р.н.) був сином Александера Ілінського, поміщика, який у 1780 р. набув у спадок Залужжя Теплицького ключа Гайсинського повіту і Н. Щавінської (N. Szczawinska). Северин і Ядвіга мали синів: Броніслава (1850 р.н.); Вітольда (1856–1909), одруженого з Анною Круковською (Krukowska) (1862–1897) із сім'ї Зенота Піотра Круковського (1825) і Каміли Дідковської (1835–1863).

У родоводі Ілінських фігурують також:

- Антоні Александер Ілінський. Генерал і турецький паша (1812–1861);
- Францишек Ксаверій Ілінський (Franciszek Ksawery Piński) (1750–?);
- Антоній Ілінський;
- Тадеуш Ілінський і його дружина Гелена Малевська.

Бабця Йозефа Пачоського по батьку – Юзефа з Піотровських мала братів: Фортуната, одруженого з Емілією; Александра; Владислава, одруженого з Мар'яною; Анджея (Андрія), одруженого з Мар'яною; Іоанна, одруженого з Іоанною, про яких нам стало відомо з метричних церковних книг, як свідків під час хрещення дітей Пачоських, бо були близькими родичами.

Мати Йозефа Пачоського – Людвіка (1843 р.н.) була дочкою Людвіка Ігнація Веймута (1810, Люблін – 1876, Білогородка), титулярного радника, доктора медицини, аматора театру, і Теклі з Маєвських.

Мала сестру Євгенію та брата Людвіка, одруженого з Генрікою Кессельбавер. Сім'я брата також мешкала в Білогородці, де 2.05.1864 р. народився їх син Ян Зигмунт, хрещеним батьком якого був Конрад Пачоський.

Людвік Ігнацій Веймут мав старшу сестру Шарлоту (1801–1879), яка 29.06.1823 р. в Любліні вийшла заміж за Жана-Гійома Бурчарда фон Беллавари

де Сікава (Jean-Guillaume Burchard von Bellavary de Sycava (1795–1881)), промисловця, торгівця винами, подорожуючого філантропа, офіцера, учасника війни, кавалера ордена *Virtuti Militari* (Військова Доброчесність, найвища військова нагорода Польщі).

З боку Веймутів ріднею були Маєвські, Токарські, Потоцькі, Понятовські, Погоські, Соколовські, Зелазовські. Це були лише ті родини, з якими підтримувався зв'язок (Narusiewicz, 1975, С. 412).

У Йозефа Пачоського в шлюбі з Алідою Штейнерт народилося два сини. Нам відомо, що старший син Конрад у шлюбі з Ольгою Полянською також мав двох дітей: сина Володимира та доньку Ірен. Про сім'ю молодшого сина Станіслава відомості відсутні. Можливо, майбутні дослідники продовжать пошук (дивись вставка «Родовід Йозефа Конрадовича Пачоського»).

1.2. Маєтності князів Сангушків і їх власники

Як зазначалося вище, дід Йозефа – Юзеф Пачоський (Józef Pączoski) був головним адміністратором маєтків і виконував функції архіваріуса та бібліотекаря. Юзефу Пачоському заславський архів Сангушків завдячує належним описом і укладанням документів, розташуванням їх згідно реєстраційних номерів давніх реєстрів. На листках і документах, особливо руських, важких для прочитання, архіваріус подавав детальний виклад змісту, що стало досить корисним для майбутніх історичних досліджень.

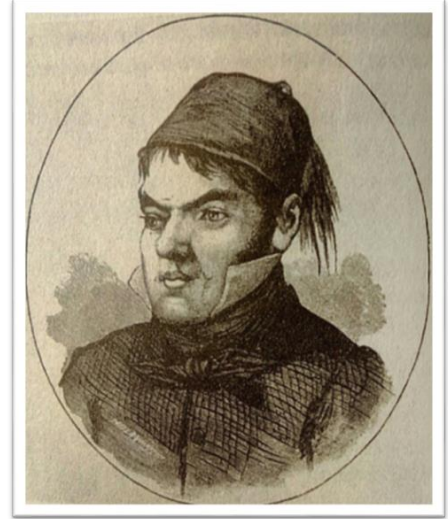
Замок у Заславі на малюнку Наполеона Орди, 1873 р.

Цікаво, що обов'язки архіваріуса Сангушків окреслювала досить докладна інструкція, укладена 9 серпня 1812 р. (в останній місяць життя) тодішнім власником маєтностей Геронімом Янушем Сангушком (Sanguszko) (1743–1812). Геронім Януш походив з ковельської гілки древнього князівського роду герба Погонь Литовська (Pogoń Litewska), а також був власником маєтків у Славутському ключі на Волині, Шепетівському на Брацлавщині, Іллінецькому.

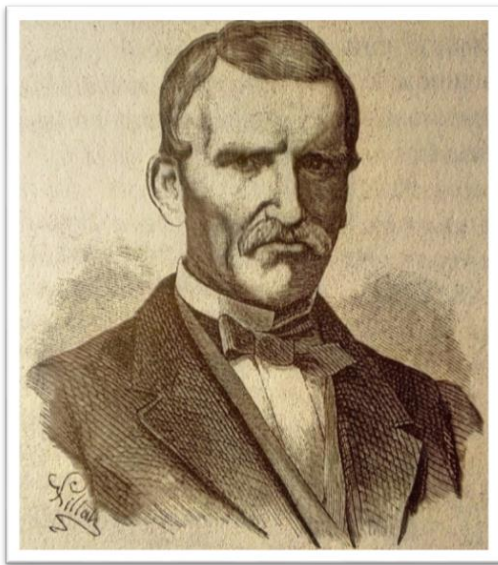
Під кінець XVIII ст. збудував палац у Славуті, який обрав за головну садибу. Заснував кінний завод у с. Христинівка (за 46 км від Славути), фундував костюл у Білогородці (1790), в підземеллі якого і був похований.

Геронім Сангушко від шлюбу з Уршулою Цецилією з Потоцьких мав сина Євстахія Єразма (1768–1844), який у 1794–1797 рр., до одруження з Клементиною з Чарторийських, господарював у родинному маєтку Славута. Із дружиною оселився у Антонінах Заславського повіту. В 1825 р. збудував церкву у Білогородці.

У Антонінах на Волині у подружжя народився син Роман Станіслав Адам (1800–1881), який згодом

Євстахія Єразм Сангушко

Роман Сангушко

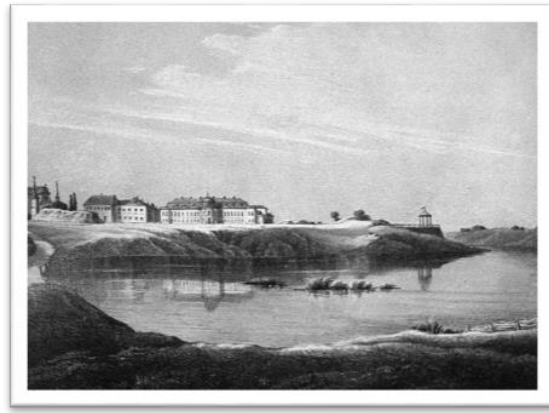
заснав тривалих поневірянь як учасник Листопадового повстання 1830 р. По тому князі Сангушки взяли за родовий девіз його слова у відповідь на питання, чому він брав участь у повстанні: «З переконання («Od przekonanie»)». Резолюція царя Миколи I на вирок про заслання була жорсткою: «Пішки, у кайданах». Так і добрався незламний Роман Сангушко майже до Тобольська понад вісім місяців. Потім була служба рядовим у полку піхоти на Кавказі, два поранення, згодом цивільна служба. Лише 1845 р. отримав офіційне звільнення з царської служби та дозвіл на повернення до волинських маєтків.

Як колись дід, а потім батько, обрав собі за головну садибу Славуту. Адміністрував волинськими маєтками єдиної доньки Марії Клементини (31.III.1830–1903), що народилася у шлюбі з Наталею з Потоцьких (1810–17.XI.1830). Оскільки мати померла скоро після народження доньки, а батько

невдовзі був засланий вглиб Росії, онучкою Марією тривалий час опікувалися дід Євстахія та його дружина Клементина. У 1851 р. після заміжжя дочки Роман Сангушко увійшов у володіння заславським ключем².

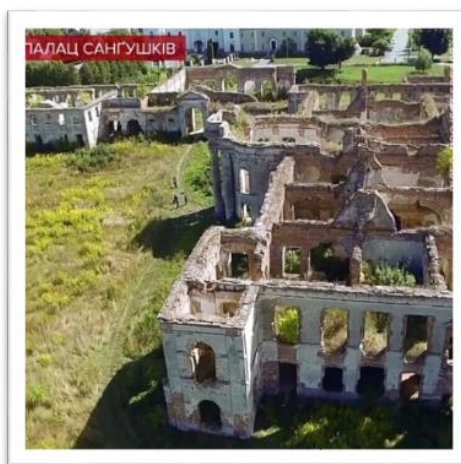
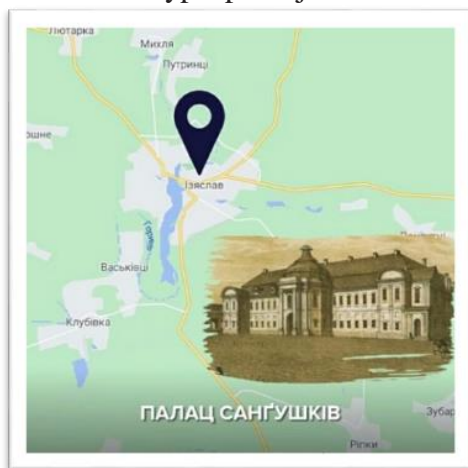

Містечко Білогородка на мапі 1867 року

Новозаславський замок і палац Сангушків на малюнку Наполеона Орди. Зображення з книги Романа Афтаназі *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej*

Новозаславський замок і палац Сангушків на малюнку Генріха Пера

Вигляд замку на мапі та його збереження на сьогодні

² Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини. 2007. С. 356–660.

Саме в часи відновлення господарювання у заславських маєтках Романом Станіславом Сангушком юристом і адміністратором у Білогородці був батько Йосипа Пачоського – Конрад Якоб Мечислав.

1.3. Замальовки з життя родини, зроблені Мечиславом Гарусевичем

Частково відповідь на питання про становлення Йозефа Пачоського як особистості та науковця знаходимо в опублікованих спогадах його племінника, сина сестри Амелії, Мечислава Гарусевича «За царських часів і після визволення (Za carskich czasów i po wyzwoleniu³)». Книга видана власним коштом автора, магістра інженерії, у 1975 р. в Лондоні у видавництві «Veritas foundation publication centre» польською мовою та присвячена пам'яті його батька – Яна Гарусевича, польського патріота, політика, члена Російської Думи від Польщі, лікаря за

фахом, на основі спогадів і документів.

Власне присвята автора звучить ширше: «Пам'яті моїх рідних та їх особистих друзів, які теж уже відійшли у засвіти, праця ця присвячена».

Якщо в обширній першій частині книги члени родини згадуються та характеризуються лише побіжно, на фоні політичних подій, то друга частина,

³ З цієї книги нами запозичено історичні світлини родинного кола Й. К. Пачоського та процитовано висловлювання його племінника Мечислава.

обсягом близько 70 сторінок присвячена власне історії великої родини (Mieczyslaw Harusewicz, електронний ресурс).

У цьому розділі нами використано обширне цитування спогадів Мечислава Гарусевича, викладене власне більше у переказі, ніж у перекладі авторського тексту.

Відшуковуючи на сторінках книги бодай якусь додаткову інформацію про Йозефа Пачоського, ми настільки захопилися образами членів його великої родини, що зрештою вирішили переповісти найважливіше також і про них.

Ян Гарусевич
Депутат Третьої Думи, 1910 р.

Важливу роль у становленні Йозефа Пачоського як знаного у світі науковця, на наш погляд, ймовірно, відіграв його брат Густав. Припускаємо що такий важливий та всебічно плідний у науковому плані херсонський період діяльності Йозефа Пачоського міг не відбутися без нього.

Менше відомо про брата Романа та сестер Анну і Наталію, однак із відомого випливає, що вони теж були непересічними особистостями. Історія родини вглиб, яку згадує Мечислав щодо Пачоських і Веймутів, теж виявляє сильні особистості та цікаві історичні постаті.

Мечислав Гарусевич зазначає, що його праця не цілком історична, а ні виразно біографічна щодо жодної особи, хоча в принципі присвячена Яну Гарусевичу, його батькові. Книга написана, через 45 років після смерті Яна Гарусевича, який був одним із ініціаторів та провідників польського політичного руху на зламі XIX і XX ст. Організаційним виразником того руху за окупаційних часів були Народна Ліга, а також Народно-Демократична партія. Від імені тієї організації Ян Гарусевич був членом всіх чотирьох Державних Дум у Петербурзі,

причому тривалий час очолював польську частину парламенту. Лише впродовж 14 місяців в 1907–1909 роках Польське Коло очолював Роман Дмовський, а Ґарусевич був його заступником.

Життя і працю Яна Ґарусевича його син намагався показати на обширному тлі часів і територій, в рамках яких вони відбувалися. Не обмежувався особистими спогадами, хоча їх у книзі багато. Але, ще більше матеріалів отримані із історичних джерел, до яких автор міг знайти доступ. Власне це історіографія, пов'язана із джерелами біографічних спогадів. З огляду на це включено досить багато цитат і коментарів, а також додано бібліографію та іменний покажчик.

Особисте, часом навіть надто особисте, а часто і дуже обширні цитати обумовлені тим, що у даному випадку син писав про батька...

Особистість людини, насамперед, характеризують її родинний дім, навчання, виконувана діяльність і ті «часи», у які вона живе. Тому біографія, написана за життя або відразу після смерті, має короткочасне значення для одного покоління, яке знає та розуміє тогочасні умови.

Тільки для невеликої частини істориків, ознайомлених із умовами даного періоду, така біографія зрозуміла і в подальші часи. Для інших читачів змальовані образи ніби зависають у просторі; не сприймаються у сучасності. Біографічна література минулих поколінь має досить багато подібних прикладів.

Спроба опису в біографічному жанрі через 45 років по тому, як завершилось життя особи, описане у роботі, повинна широко подавати тло того часу, в якому дана особистість жила. Прагнення познайомити читача з характером часів, у які жив і діяв Ян Ґарусевич, а також характеристика польського та загального середовища обумовили кілька розділів книги, у яких особа батька Яна виступала лише фрагментарно.

Кілька нарисів книги характеризують родинне коло Ґарусевичів. У тому разі пам'ять автора спиралася на лічені крихти вцілілих родинних матеріалів, більшість з яких була знищена. Мечислав наголосив ще раз, що його праця не є

суто історичною, і не тому, що не вистачило матеріалу, а тому що за фахом він не історик: *«Моя інженерна освіта не була на заводі, оскільки з одного боку привчила до стислості, а з іншого до відсутності пошани до незадокументованих свідчень»*.

Отже, будемо вважати, що завдяки змозі ознайомитись із опублікованими у 1975 р. мемуарами Мечислава Гарусевича, ми не лише дізнаємося про родинні зв'язки Гарусевичів–Пачоських, а і зможемо поглянути на непрості часи на зламі ХІХ–ХХ століть очима людини, доля якої була пов'язана з тими часами. Щоправда, Мечислав та Йозеф Пачоський – представники різних поколінь, однак життєві випробовування випали на долю, як молодших, так і старших: *«Від Великодня 1917 р. Мечислав уже не був у Петрограді. У зв'язку з труднощами постачання мати відіслала його на великодні шкільні канікули до свого брата Густава до далекого, але багатого продовольством Херсона...*

Міністерство освіти наказало столичним школам продовжити шкільні канікули включно до літніх, а 17-річним випускникам атестати зрілості видавати на основі середніх оцінок за перші дві четверті, без випускних екзаменів». У майбутньому це викликало у Мечислава труднощі при вивченні точних наук на І курсі Варшавської політехніки, хоча сама назва школи «Польська вітчизняна школа в Петербурзі» і термін «matura» відкривали петроградським абітурієнтам двері академічних навчальних закладів Польщі.

Згідно телеграми рідних Мечислав лишився у Херсоні до червня, а коли відомості про приготування до наступу на військовому фронті Керенського вселили певні надії, то він знову вирушив у повну пригод подорож до Петрограду:

«В столиці рідних не застав, сестра Ванда виїхала «на поправку» до Бердянська над Азовським морем, батько на з'їзд поляків до Москви, із мешканців родинного помешкання застав лише заціпенілу в постійному жахові з часу вибуху революції служницю литовку. Однак при частому виїзді з Петрограду рідних, як і у попередні роки, мав покладатися «на власну відповідальність». Любитель

подорожувати по місту, завжди захоплювався відвідуванням великого порту, де легко відшукував своїх товаришів із різного середовища або здобував нове товариство.

По приїзду довідався, що відкриття восени шкіл і вищих учбових закладів доволі проблематичне. У голодній столиці видалося досить похмуро, а не так, як здавалось на сонячному півдні, багатому влітку овочами. Далеке тепер життя в Херсоні, Дніпро, Дрімайлівка, віддалена від міста на 40 верст, видалося тепер казкою. То був маєток Санзаровського, чоловіка сестри мого дядька, який був місцевим мільйонером. В той час ще не розпочався поділ земських маєтків в тій частині краю і деякі власники надалі господарювали у своїх. У даному випадку власник вже кілька років був у війську в ранзі капітана артилерії, а в мальовничому маєтку над Дніпром господарювала його жінка.

Похмурими та холодними днями в Петрограді згадувалось повернення з Дрімайлівки до Херсона. Якраз був час збору динь та кавунів на баштанях, нескінченних на степових рівнинах. Дівчата, працюючи, співали українські пісні. Заради забави завантажили нашу велику бричку динями та кавунами, так що ми в'їхали до міста як перекупики з товаром на торг. Щоб здобути хоча б один такий плід в столиці, треба було їхати на Миколаївський вокзал і чатувати на поїзд із півдня, наввипередки бігти до кондуктора, що висипав на перон соковиті солодкі бомби плодів».

За тиждень до більшовицького перевороту 1917 року батько відправив Мечислава до Бердянська, а сам із дружиною та хворобливою дочкою Вандою лишився в Петрограді, на випадок, що ще зможе зробити щось корисне для польського народу.

Мечислав поїхав на південь, у Бердянськ, тому що на тамтешньому заводі були технічний директор і інженер – поляки, і батько сподівався, що син, який по закінченню гімназії мав намір вступати до політехніки, розпочне з практики. Про вступ до вищих навчальних закладів у революційному Петрограді не йшлося:

«Коли від'їздив із Миколаївського вокзалу Петрограда в кінці вересня 1917 р., не припускав, що побачу рідних лише через три роки, і ніколи більше не відвідаю місто своєї юності (С. 250)».

«Вперше їхав у невідоме. У Бердянську ніхто не чекав. Батько дав кілька рекомендаційних листів і певні гроші, вартість яких швидко зменшувалась. Однак ім'я батька відкривало серця і двері поляків. Прожив у Бердянську до кінця весни 1918 р.: 8 місяців деморалізації, втрати часу, оскільки практиканти нікому не були потрібні. Батьки не лише не могли приїхати, навіть листи не надходили (С. 252)».

«Мої батьки не лише пережили в Петрограді більшовицький переворот, але разом із моєю сестрою, мусили залишитися в тих місцях ще на чотири місяці і лише у березні 1918 р. покинули червону столицю, причому батько не лише як останній із польських депутатів, але і взагалі із найважливіших поляків із політичних і громадських кіл. Очевидно, батькам допомогло те, що вони добре володіли російською мовою, бо так легше було зникнути у натовпі, не викриваючи своєї справжньої національності. Моя сестра, яка погано знала російську мову, мала застереження не озиватися у публічних місцях (С. 255)».

*«Родичі нелегально виїхали до Фінляндії. Тим самим завершилась 12-річна діяльність Яна Гарусевича в Петрограді, що принесла більше розчарувань, ніж задоволення від досягнень. Однак багаторазово чули від батька: **«Майже завжди і в кожній ситуації можна зробити щось корисне, якщо не опускати рук»** (С. 256). «Із Гельсінкі батько законтактував із Народним Комітетом у Парижі. Невдовзі став представником Комітету у Скандинавії, через певний час родина переїхала до Стокгольму».*

Лише через пів року, пізньої весни 1918 р., Мечислав дізнався про те, що щодо від'їзду рідних справдилася фінляндська версія (С. 257). У травні 1918 р., завдяки Єрзі Гощинському, колезі Яна Гарусевича по IV Думі Мечислав нарешті виїхав із Бердянська, спочатку до дядька по матері – Густава Пачоського в

Херсон: «В гостинному домі дядька Густава провів літні місяці. Умови були хороші, подібні до Бердянська, а замість німців були австрійці в ролі панів військового положення. Панами політичної ситуації формально були українці, як на азовському узбережжі, але фактично ані вони не були панами, ні їх політичне становище. В домі дядька перебувало, як і в минулому році, тільки двоє молодших дітей, син Марек і дочка Зофія, приблизно мого віку, оскільки двоє старших синів і надалі знаходились на російських обширних просторах, можливо в офіцерських мундирах або і без них.

До урочища Дрімайлівки, поблизу Херсона, не їздили, бо в міжчасся маєток відібрано, а настрої здеморалізованих селян не сприяв милому вітанню гостей поміщика і завантаженню брочки кавунами та динями. Зрештою господар був відсутній і, як мої старші кузени, десь розділяв долю офіцерів білої царської армії. Однак, він у попередні місяці встиг побувати в Херсоні та придбати у вигідному місці будинок з великим городом, де господарювала його дружина. Цей дім став осередком товариського життя, до якого крім молодших родичів і привабливої господині, входило кілька досить симпатичних поручиків австрійської армії. Організовувались музичні вечори, якийсь із віденських офіцерів непогано грав на фортепіано, а один із моїх старших кузенів – на віолончелі. Це був син Конрад найстаршого брата моєї матері Йозефа, який теж впродовж ряду років мешкав у Херсоні.

В кінці липня 1918 р. німецька влада, бо і така, крім австрійок, з'явилась у Херсоні, організувала акцію повернення затриманих війною людей до їх сталих місць проживання. Відразу зголосився на повернення до Варшави. Попрощався із обома дядьками (Густавом і Йозефом Пачоськими) і з Херсоном, долучився до земляків у товарних вагонах довгого «волового» потягу (С. 274)».

«Після того, як із пересадкою у Києві продовжив шлях до Польщі, захворів «іспанкою», був висаджений у Ковелі німецькою санітарною інспекцією, направлений до інфекційних бараків. Через кілька тижнів слабкий, але вже без

гарячки продовжив шлях до Варшави. Там даремно було розшукати когось із рідних. Дядько Станіслав Гарусевич помер перед війною, Теодор – під час війни. Сестра батька Леокадія у 1914 р. виїхала до Житомира, де долучилася до двох своїх сестер і зятя. Із рідних матері нікого із Поморських, Пачоських і Трелевських, у яких бували перед війною, у Варшаві вже не було. В адресному бюро розшукав друзів батька, від них дізнався, що батько ще в Скандинавії. Вони навіть не знали, чи моя мати і сестра з ним, і не мали його адреси (С. 275)».

«Почав розшукувати власних знайомих. Знайшов найближчого друга по Петрограду Станіслава Владка. Батько Станіслава перебував у Парижі, як член Народного Комітету, як і мій батько. Знаходились із другом у подібному становищі, отримували таємно з Парижа скромну допомогу (С. 283)». Із початком академічного навчального року Мечислав вступив до Політехніки, Станіслав на відділення права університету. Навчальний рік розпочався у перших днях жовтня 1918 р., а через п'ять тижнів навчання було перерване політичними подіями. Друзі записалися добровольцями до військ:

«Обов'язки батька в Скандинавії із кварталу на квартал відтерміновували повернення до Польщі. Восени 1919 р., крім польсько-російської війни, постало питання про відкриття навчального закладу для жінок і непридатних до військової служби поляків у Скандинавії, тому батьки згодились на повернення восени 1919 р. дочки Ванди до Варшави, де вона вступила до університету». Мечислав зустрівся з нею, після двох років розлуки, в пограбованому та частково зруйнованому за німецької окупації батьківському домі в Острові.

«Різні німецькі штаби та відомства займали той дім для власних потреб. Німцям було відомо, що це будинок одного із головних політиків ворожої їм Демократичної Народної партії. Врешті-решт у будинку розмістили управління німецької військової ритуальної служби. Побував в Острові, побачив там кілька десятків шаблонних німецьких бетонних солдатських надгробків. Волів би те побачити десь у полі над ворожими останками, а не на власному подвір'ї та садку (С. 297)».

«У віці п'ятдесят п'ять років, після революційних подій у Петрограді, виїзду до Гельсінкі Ян Гарусевич надірвав здоров'я, різко постарів. Крім виконуваних чисельних обов'язків у Скандинавії, багато психічних і фізичних сил відбирали вісті із незалежної Польщі, тому вирішив, що в такий момент його місце на землі вітчизни. В трагічних перших днях серпня 1920 р. обоє батьків приїхали зрештою до Варшави, а через кілька днів – до Острова (С. 299)».

Так склалося, що у той самий час, військова частина Мечислава була розташована в Комарові, розміщеному на відстані 3 км від Острова. Він був на той час підпоручиком саперів, по закінченню двох військових шкіл у Варшаві: *«Отримав від командира дві години на зустріч із батьками після трьох років розлуки. Яким зміненним і похиленим була постать батька! Багато знайомих говорили: «Інша людина в 1920 р. повернулася до іншого краю». За 6 років постарів так, ніби важко працював кільканадцять років. Батьки встигли покинути пограбований німцями дім у Острові наступного дня після зустрічі з сином. Через кілька днів червона армія зайняла територію краю і будинок, у якому західний ворог господарював аж три роки. Вже нічого було забирати з будинку, зі злості, що не застали господаря, військові ще більше пошкодили будівлю та сад. Батьки тим часом виїхали до м. Кельце, до колеги батька Альфонса Парчевського (С. 300)».*

Мечислав Гарусевич. VII.1920 р.
(Mieczysław Harusewicz po nominacji
na podporucznika, lipiec 1920 r.)

Після відбиття польськими військами загарбників і повторного повернення батьків до напівзнищеного та порожнього дому у звільненому Острові, за

допомогою Ванди та доброзичливих мешканців міста вдалося знайти деякі меблі. Щоправда знайдені речі на той час були найменш потрібні, хоча мали вартість пам'ятну чи матеріальну.

Коли Мечислав зміг приїхати на кілька днів до Острова у короткочасну відпустку з Кракова, де у фортах поблизу кургану Костюшка розміщувався п'ятий полк саперів, він побачив у салоні фортепіано, частину напівзламаних меблів, кілька образів на стінах, але в їдальні не дуже було на чому сидіти і чим їсти, а у спальні на простих залізних ліжках були сінники гірші, ніж у казармах: *«Але найбільше засмучувало батьків зникнення чотирьох великих бібліотечних шаф, двох із кабінету та двох із їдальні, повністю з їх вмістом. Деякі книжки були цінні тим, що подаровані авторами з дарчими написами. Зосталися в моїй пам'яті як найцінніші: Сенкевича, Реймонта, Виспинського, Каспровича. Серед інших цінних пам'яток зникли всі фотографії, на яких, крім рідних, було ряд видатних особистостей та їх автографи. Уціліла в моїй пам'яті симпатична особа композитора Зигмунта Носковського, з яким батька пов'язувала дружба і взаємна пошана при такій різній їх діяльності.»*

Великою втратою для батька було руйнування та напевне знищення вмісту великої шафи, вмурованої у вітальні, де зберігалися комплекти ряду часописів. Між іншими, пам'ятаю, крім польських, були російські з часів японської війни та німецькі з часів найбільшого заселення так званого «Накату» (германізації та переслідування поляків за пруської окупації).

Із першого дня повернення до Польщі, батько потрапив у такі матеріальні труднощі, що, не зважаючи на поганий стан здоров'я, був змушений відразу взятися за лікарську практику. Після кільканадцятирічної перерви у повноцінній лікарській практиці під сумнівом лишався матеріальний ефект такого зусилля. За кілька тижнів виявилось, що сам дужче схожий на пацієнта, ніж лікаря. Його фізичні та психічні сили були вичерпані, вже не міг, як колись повністю віддаватися піклуванню про пацієнтів. Незабаром став приймати лише хворих із

дуже ускладненими випадками, решту відсилав до інших хороших місцевих лікарів. Припинив виїзди до хворих. Це дуже відчутно відбилося на його заробітках (С. 301)».

Потреби у приведенні будинку до відповідного стану були такі великі, що мати Мечислава змушена була шукати можливості використання свого петроградського університетського диплому у галузі історії як вчительки жіночої гімназії. Такої в Острові не було, а Варшава у перші два роки незалежності, як столиця, стала такою привабливою для інтелігенції, що там важко було на початок навчального року знайти вакансію. Стала вчителькою жіночої гімназії аж у м. Бидгощі.

«Тяжка була розлука, батьки мали надію, що це лише на один-два шкільних роки, крім того, обоє були так віддані розбудові незалежної Польщі, що роботу у Бидгощі сприймали не тільки як заробіток, а насамперед, як служіння народові. Бидгощ на той час був найбільш німеччиним містом із всіх звільнених від пруського ярма міст. Повні два роки моя мати виконувала у Бидгощі свою службу із повним запалом і у важких умовах, бо мешкала в єдиній піднайманій кімнаті. Через два роки, коли в Острові спільними зусиллями держави та самоврядування було створено жіночу гімназію, стала її першою директоркою, і як містяни та керівники міста не раз зауважували, душею тієї нової школи (С. 302)».

«У 1890–1906 рр., коли батько мав велику практику, його заробітки і накопичення були значні, частину коштів вкладав у політику. По війнах і революції всі вкладені кошти втратив. Лише 10% від наданого свого часу товаришу на будівництво будинку отримав у часи інфляції, вважаючи за краще втратити гроші, ніж друга.

Коли, по 40 роках політичної діяльності Яна Гарусевича, у Польщі постало питання виборів до першого парламенту у 1922 р., знову був обраний від Ломжицького краю. На улюбленому парламентарному ґрунті у старого парламентаря ніби з'явилися нові сили, відчув новий приплив енергії (С. 306)».

«Мій батько сильно переживав драму молодої польської державності у травні 1926 р., коли піднявся бунт польської відродженої армії. Те, що після травневого замаху запровадив Пілсудський, від самого початку було диктатурою, але спершу закамouflьованою (С. 313)».

«Батько не тільки з погляду вкладеної праці, але із вкладення власних коштів на справи народні, завжди мав службовий стосунок до справи, якій служив, болісно реагував на оточуючу, після травня 1926 р., дійсність. На втомлені плечі людини, яка віддала всі сили служінню народові, неочікувано впав новий тягар. На цей раз складав він проблеми та справи політичного устрою, правництва, справи, пов'язані з безпекою краю. Домінуючим у тім нещасті, яке впало на молоду польську державність, був для батька моральний аспект (С. 318)».

«Турботи, які спіткали батька на виборах весною 1928 р., повністю вичерпали його фізичні сили. Навіть найкращі варшавські лікарі не могли діагностувати якусь конкретну біологічну причину суцільної вичерпаності та слабкості. Під час однієї з поїздок на лікарську консультацію до Варшави батько голосно зітхнув: «Я за своє життя стільком хворим людям допоміг, а мені ніхто не може принести полегшення». Це було у той час, коли з'явилися сильні болі в обох плечах, а ні причини, ні лікування ніхто не знав. Варшавські лікарі нарешті запропонували восени 1928 р. виїзд на зимовий період до французької Рив'єри, щоб уникнути ускладненого плевриту, який з'являвся одразу по закінченню теплого періоду. Батько вважав, що така пропозиція частково була пов'язана з метою уникнення подальшої відповідальності за пацієнта, стан якого ставав безнадійним. Однак підкорився наполяганням колег і родини. Перед настанням зими виїхали разом із моєю матір'ю до м. Ментону на Середземноморське узбережжя Франції, неподалік кордону з Італією. Пам'ятаю, як батька мало не внесли до вагону, а серед багажу найважливішою була валізка з ліками. Невелике коло проводжаючих розуміло, що це, можливо, останнє прощання (С. 348)».

«Однак, сталося неочікуване: майже відразу по приїзду в Ментон батьки натрапили на паризького інтерна, що мав європейську славу, доктора Ланглоіза. Завдяки гарячим проханням моєї матері, не зважаючи на те, що він під час власної відпустки уникав пацієнтів, не відмовив у допомозі колезі, що прибув із Польщі. Результат тієї зустрічі та наданої допомоги був вражаючим.

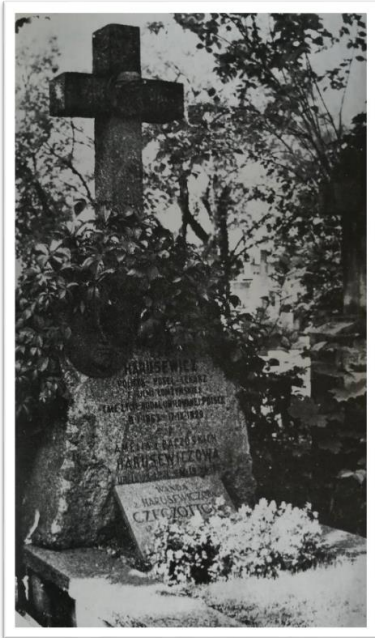
Після огляду хворого та валізки із ліками рекомендував від усіх їх відмовитися, при чому не призначив жодних інших. Натомість рекомендував хворому практикувати досить скрупульозну та сувору дієту, а також дотримуватись суворого режиму. Найважливішими приписами досить неприємної дієти було повне виключення м'ясних страв і солі, а також обмеження борошняних продуктів і ряду овочів. В результаті ледве було знайдено те, чим можна харчуватися, оскільки так багато було заборонено.

На рибі та інших «дарах моря», а також сирих овочах і плодах мій батько перезимував на Рив'єрі. Коли навесні батьки повернулися до Польщі, всі були здивовані радикальним покращенням його здоров'я. Важко було повірити власним очам, коли мій батько у певний момент розповіді про життя у Франції встав із крісла у садку та швидким кроком продемонстрував дуже поспішний темп парадного маршу французьких військових підрозділів.

Не зважаючи на скрупульозне дотримання приписів доктора Ланглоіза щодо режиму, через кілька місяців наступило нове погіршення стану та знову батько потрапив під опіку варшавських лікарів. Стан був настільки важкий, що про жодні далекі поїздки, як минулого року, не йшлося. Песимістичні прогнози лікарів справдилися (С. 349)».

17 вересня 1929 р. Ян Ґарусевич помер у варшавській лікарні. Цикл того надзвичайно працюючого, багатого внутрішнім змістом життя добіг кінця у Варшаві, тобто там, де починалася життєва дорога цілком певного у своєму призначенні молодого чоловіка. Поляка, підпільника. Попри такі етапи, як Ломжа, Варшава, Остров, Петербург, на свій останній звіт перед Найвищими Інстанціями

він знову повернувся до Варшави, до міста своєї першої підпільної присяги. Улюблена столиця рідного краю пригорнула бійця за її свободу та права на заслужений спочинок на військовому цвинтарі у Повонзках «Powązkach».

Родинна гробниця на Powązkach у Варшаві Гарусевичів
Ян (9.1.1863–17.IX.1929)

(Grób rodzinny na Powązkach w Warszawie, gdzie złożono na wieczny spoczynek Jana Harusewicza w dn. 20 września 1929 r. Wanda z Harusewiczów Creczottowa została tam też pochowana w maja 1959 roku. Jak również Amelia z Paczosińskich Harusewiczowa w listopadzie 1962 r. Na pomniku płaskorzeźba głowy Jana Harusewicza dłuta Władysława Gruberskiego)

Урочисте поховання відбулося 20 вересня. В костелі Збавителя парох тієї парафії, кс. прелат, депутат Марцел Новаківський після відспівування у присутності чисельного духовенства жалібної відправи, проголосив із амвону до заповнюючої костел юрби урочисту промову, закінчену влучно підібраними словами: *«Насправді зі всього життя його можна багато, дуже багато навчитись»*.

«Опис решти урочистого поховання, яке одночас стало народною маніфестацією, що простягалася на кілька кілометрів від

площі Збавителя до цвинтаря на Повонзках через центральну частину столиці, було подано на ранок у пресі (С. 350)» (Gazeta Warczawska, №271.21.9.1929).

«Як то часто в житті буває, враз пригадали, на звістку про смерть, особисті знайомі, друзі, співробітники, колеги та чисельні члени організації, до яких померлий належав, чи які сам створив, особу, яка останні роки хвороби та інших обставин була усунута із громадського життя. Споглядаючи чисельні останні почесні, вінки, квіти, траурні стрічки зі словами пошани, слухаючи ряд глибоких і сердечних промов, із жалем думав про останні роки спустошення та усамітнення, які відчував мій батько (С. 351). Лише найближча родина намагалась, як могла, заповнити ту разючу пустку навколо Яна Гарусевича, але

було нас тільки троє, частково зайнятих своїми повсякденними обов'язками, а крім того бачили та відчували, що родина в житті того чоловіка становила лише частину тих справ, якими і для яких він жив (С. 252)».

Мечислав уміщує також на сторінках своєї книги обширні цитати зі спогадів про Яна Гарусевича його друзів та колег, частина із яких була видрукувана у польських часописах у найближчі дні та тижні після прощання з ним: Владислава Яблоновського, Зигмунда Василевського, Яна Залузького. У цих публікаціях згадано навіть окремі епізоди із життя Яна, які не були відомі родині. Наголошувалось також на добрій, лагідній, примирливій натурі Я. Гарусевича.

15 лютого 1930 р. в ратуші Острова Мазовецького відбулося урочисте

Ратуша в Острові
(Ratusz w Ostrowi)

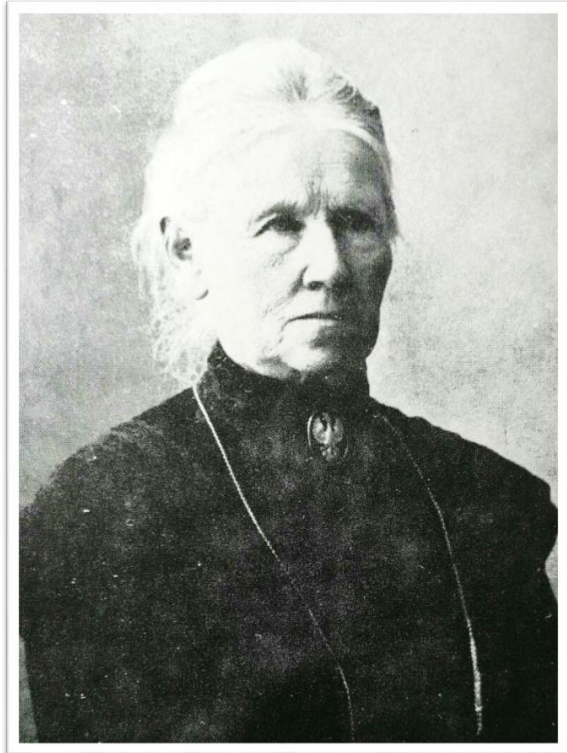
засідання, присвячене пам'яті Яна Гарусевича. В річницю пам'яті урочисто висвячено пам'ятник на його могилі. Через 30 років після смерті розлогу статтю про Гарусевича вміщено в Польському Біографічному Словнику.

Син згадує також, що в роки окупації Польщі публіцистична

діяльність Яна Гарусевича проходила під псевдонімом «Jerzy Wgrewicz» (С. 363). Спогади про батька завершує словами Зигмунда Василевського зі статті в «Myśli Narodowej»: *«Так ведеться, де є початок, там один кінець. Але, де добрий початок, де добре, заслужене життя, то по смерті ім'я перейде в історії до пам'яті потомків»...*

«Особистість Гарусевича відома завдяки його ролі в публічному житті, завдяки сумлінній віддачі сил народній справі, його ім'я як згадка про свободу народу буде жити у віках» (С. 364).

1.4. Мати Йозефа – Людвіка з Веймутів

Людвіка Веймут-Пачоська
(нар. 6.7.1843 р. в Брусиліві на Волині,
пом. 8.4.1915 р. під Харковом)

(Ludwika z Wiemuthów Paczoska, ur. 6.7.1843 r. w Brusilowie na Wołyniu, zm. 8.4.1915 na Wysokim Posiołku pod Charkowem)

Мати відомого дослідника природи Йозефа Конрада Пачоського народилася 6 липня 1843 р. у м. Брусилів на Волині (нині смт Брусилів, Житомирська обл.) у сім'ї доктора медицини, поета-аматора Людвіка Ігнаци Веймута (Ludwik Ignacy Wiemuth) (1810, Люблін – 1876, Білогородка) та Теклі, уродженої Маєвської. Мала сестру Євгенію, яка була заміжня за братом її чоловіка Конрада – Романом. Подружжя мало сина Густава.

Рід Людвіки Веймут мав глибоке коріння – знаних,

волелюбних польських патріотів. Зростаючи у такому родинному колі, у 17 років вийшла заміж за Конрада Якоба Мечислава Пачоського та створила з ним велику люблячу родину. Народила десятеро дітей, із яких четверо померли малими, мала потім онуків і правнуків. Мужньо долала життєві випробовування, берегла пам'ять про чоловіка до кінця життя, залишившись молодою, 32-річною вдовою з шістьма малими дітьми: *«Бабуня стала головною особою в родині після раптової смерті діда внаслідок нещасного випадку на полюванні. Мешкала вона в однісі зі своїх трьох дочок, в Острові. Всі діти бабуні, а також їхні рідні та їх кузинки, як і родина померлого чоловіка, проживали не тільки на польській території, а частково і території Росії, в певний період до Сибіру включно (С. 368)».*

У 1904 році, з якого розпочинаються дитячі спогади Мечислава, бабуся

всюди супроводжувала родину дочки Амелії та зятя Яна. Крім родинного помешкання в Острові, бабуся виїздила з родиною на відпочинок, віддаючи свою турботу онукам, Ванді та Мечиславу. А коли вони підросли, дочка поїхала до чоловіка у Петроград, бабуся, разом із онуками, впродовж їх першого поза домом навчального року замешкала в Сколимові, неподалік Варшави, де діти вступили до гімназії.

Подією в житті родин шістьох дітей Людвіки стало зібрання чисельної родини на литовському узбережжі Балтики у містечку Паланга. На той час всі сини та доньки Людвіки були одружені, всі мали дітей. Онуків бабуся мала аж шістнадцятеро. У старшого сина Йозефа було двоє хлопців: Конрад і Станіслав, у доньки Анни – сини Єжи та Славек і красуня донька Ніна, яка на родинному зібранні, на правах старшої скрізь супроводжувала малого Мечислава. Через десять років після подорожі на балтійське узбережжя вже доросла Ніна вийшла заміж за Вільгельма Гельферіха, сина відомого харківського підприємця сільськогосподарських машин, і перед першою світовою війною виїхала з чоловіком до Швейцарії.

Син Густав у шлюбі з Марією Малевською мав синів Людвіка, Влодзімежа та Марка і доньку Зофію, сім'я мешкала в Херсоні⁴. До цього міста, на нашу думку, саме на запрошення брата, згодом приїхав Йозеф із дружиною Алідою Штейнерт і старшим сином Конрадом, молодший син Станіслав народився вже в Херсоні⁵. У цьому ж місті жила родина брата Романа, що мала єдиного сина Конрада.

Наймолодша дочка Людвіки Наталія у шлюбі з Казімежем Сулимою–Шуляковським мала четверо дітей – синів Вацлава, Мацея, Казімежа та доньку Марію–Галину. Для всіх онуків у бабусі Людвіки знаходилась ласка та доброта, однак найулюбленішим був Мечислав, син Амелії, що виріс на її очах. Саме він

⁴ з метричних записів Херсонського архіву

⁵ з метричних записів Херсонського архіву.

став літописцем родини і не раз у своїх спогадах згадував теплим словом бабусю Людвіку. Наведемо останні сумні згадки, датовані часом початку першої світової війни:

«Сім'я Амелії Гарусевич на початок війни 1 серпня 1914 р. не була в Урлах під Варшавою у повному зборі, оскільки бабця Людвіка поїхала на кілька днів до Острова у справах, ймовірно, пов'язаних із отриманням ренти, що регулярно, на початку кожного місяця надходила від адміністрації маєтків князя Сангушка із Славуті, Людвіка була вдовою Конрада Пачоського, одного із адміністраторів Сангушків.

Пачоські мали майже спадковий, від кількох поколінь, зв'язок з адміністрацією тих обширних володінь: батько Конрада був головним адміністратором у Славуті, а він сам теж мав шанс із часом набути це становище по батьку. Втрата лівої руки ще в молодості на полюванні через кілька років потому стала причиною смерті, спровокованої неправильним обігом крові в області тіла, близької до серця. Те каліцтво унеможливило його збройну участь в повстанні 1863 р., у якому участь взяв його брат Роман».

Із початком війни Ян Гарусевич повинен був терміново вирушати до Петербурга, як депутат Думи, однак: *«Моя мати (Амелія Гарусевич, сестра Й. Пачоського) вблагала батька дорогою на Петербург хоча б на кілька годин заїхати до Острова і відправити бабцю в Урлі, де перебувала родина. Містечко Малкіня, де потрібно було пересаджуватися на швидкий поїзд, знаходилася в 15 км від Острова. Бабуся зустріла зятя вигуками: «мій визволитель приїхав!».* Свій родинний обов'язок в Острові батько виконав: *за кілька годин відправив бабцю із необхідним для решти родини багажем до Урлі, а сам в Малкіня дочекався швидкого поїзда, що значно запізнювався. В зв'язку з цим прибув до царської столиці з 24 годинним спізненням».*

Сестра Й. Пачоського Амелія теж згодом поїхала за чоловіком, але спершу організувала виїзд дітей із бабусею до рідних під Харків: *«Мати повинна була*

відправити дітей з бабусяю до дядька Романа, одруженого на сестрі бабці Людвіки – Євгенії, у Високий, під Харків. Мова йшла про те, щоб і бабуся, і діти закінчили там канікули.

Але доля розпорядилась так, що по приїзду до Петербурга нас удвох із сестрою, незабаром по тому вся сім'я відбула неочікувано в сумну подорож назад до Харкова. В Петербурзі вразило повідомлення про раптову смерть бабусі Людвіки, яка на певний час ще залишалась у сестри у Високому. Було характерним для мого батька, що без хвили вагання, разом із дружиною і дітьми було вирішено їхати на поховання любимої всіма нами людини. Таких щирих, сердешних стосунків між тещою і зятем я більше не зустрічав. Під опікою цього була взаємна глибока повага, якій навіть значна різниця в політичних поглядах не перешкоджала, а можливо навіть допомагала.

Орел сухопутних військ
Другої Польської Республіки
(Orzełek Wojsk Lądowych II RP)

Батько як член народно-демократичної партії висловлював критичні зауваження щодо січневого повстання. Бабуся Людвіка, набагато старша за батька, що особисто переживала 1863 рік, мала повстанців серед рідних і знайомих, прославляла геройську епопею і до кінця життя носила різні ознаки пам'яті про ту народну трагедію: спеціальні жалобні брошки [на зразок тієї, що на світлині з символічним орлом⁶], застібки, коронки. До того ж політичні погляди бабусі були швидше

емоційні, ніж обдумані. Для підкреслення своїх переконань і незалежності політичних поглядів вона впорядкувала тогочасні часописи, зокрема «Wolne Slowo»».

⁶ Сухопутні війська Польщі. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>

1.5. Сестра Амелія Гарусевич

Народилася 18.09.1871 р. в Білогородці Заславського повіту на Волині. Померла 19.11.1962 р. у Варшаві. Похована на цвинтарі «Starych Powazkach» («Старі Повонзки») м. Варшава у родинному склепі з чоловіком, донькою і сином.

Польська вчителька, організаторка і директорка жіночої гімназії в Острові Мазовецькім, організаторка культурного та економічного життя в Островському повіті,

Амелія Людвіка Пачоська-Гарусевич,
(Київ, 15.3.1893)
(Amelia Ludwika z Paczoskich Harusewiczowa
(Kijów 15.3.1893))

Молоді батьки (бл. 1864 р.)

(Konrad Jakób Mieczysław Paczowski ur. 26.4.1833 w Białogrodce na Wołyniu (zm. 10.10.1875 r. w Kijowie) z żoną Ludwiką z domu Wiemuth. Prawdopodobnie jedno z pierwszych zdjęć wykonanych w Kijowie, bo ok. 1864 r. Na zdjęciu Ludwika w żałobie po upadku powstania. Konrad bez lewej ręki na skutek wypadku na polowaniu. W czasie Powstania Styczniowego był Naczelnikiem powiatu zaslawskiego z ramienia Rządu Narodowego)

дружина польського народного діяча Яна Гарусевича. Діти: Мечислав Гарусевич (Mieczysław Harusewicz) і Ванда Чечот (Wanda Czeczott).

Випускниця Бестужівських курсів.

Батько Конрад Пачоський – управитель маєтку князів Сангушків, також був головою Заславського повіту під час січневого повстання (1863 р.).

Мати – Людвіка Веймут, донька лікаря, сестра січневих повстанців. Мала трьох братів:

Йозефа, Густава, Романа та двох сестер Анну та Наталію.

У 1875 р. після смерті батька оселилася з родиною в Києві, де із золотою медаллю закінчила гімназію (Amelia Harusewicz, електронний ресурс).

У 1893 р. у віці 22-років вийшла заміж за лікаря, діяча Народної ліги Яна Гарусевича (9.1.1863–17.9.1929), який мешкав у Острові Мазовецькім: *«Ян Гарусевич познайомився з Амелією Пачоською, щойно вона закінчила Київську гімназію з золотою медаллю і з цієї нагоди її вітали в домі його найстаршої сестри Юлії: сестра Яна мешкала в Києві, де вийшла заміж за француза Кирила Беллота, фізика, який був запрошений для наукових досліджень до Київського університету»*. Молоді люди одразу припали одне одному до душі: *«Та ще й Ян, як і Амелія, свого часу теж отримав золоту медаль разом із атестатом зрілості. Тож незабаром один із наступних візитів Яна Гарусевича до Києва увінчався шлюбною церемонією з молодою волинянкою.*

Окрім вродженої обдарованості, засвідченою гімназійними золотими медалями, у молодій парі був ще один, важливіший зв'язок – патріотичне налаштування. Амелія отримала його з родинних традицій. Видатне місце серед них займала Єва з Вендорфів Фелінська, дружина одного з предків по материнській лінії, двоюрідна прабабуся, яка за участь у змові Конарського в 1837 р. отримала заслання до Сибіру. Поза тим була знана в польській літературі за кількатомними пам'ятками та спогадами, написаними у вигнанні, а виданими у ХІХ столітті. Її чоловік, політичний в'язень, ще в 1831 р. помер у Сибіру. Їх син Зигмунт Щесний Фелінський, архієпископ варшавський, з часу повстання 1863 року був засланий до Сибіру на 25 років. Його стрий⁷, Алоїз Фелінський, брат чоловіка Єви, також відомий в літературі як автор драми *«Barbara Radziwiłłówna»* та гімну *«Boże coś Polske»*. Інший стрий Амелії Пачоської, Роман Пачоський, брав участь у повстанні 1863 року, а брат її матері, Станіслав Веймут разом із родиною був вимушений замешкати в Парижі, як політичний емігрант.

⁷ Стрий – брат чоловіка

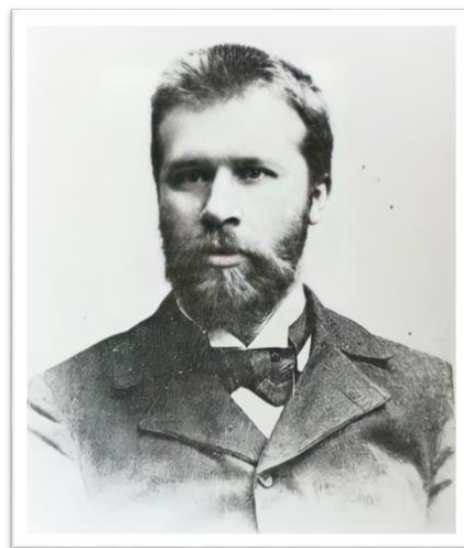

Ванда та Ігнацій Чечот

Батько Амелії, Конрад Якоб Мечислав, був керівником повітової заславської гілки Народної ради під час повстання 1863 р., хоча не міг брати в ньому збройної участі, оскільки кілька років до того втратив руку на полюванні. Мати Амелії, Людвіка з Веймутів постійно носила з часу повстання жалобу. Тож нічого дивного, що молодій панянці, вихованій в таких традиціях, припав до душі молодий чоловік, який мав репутацію, відповідно до його політичних і громадських поглядів (С. 390-391)».

Донька Ванда Чечот (1897–1859) була одружена з Ігнацієм Чечотом, сином Костантина та Леокадії, уродженої Пачобут (Paczobutt). Вони мали доньку Калину і до 1939 р. мешкали в Лодзі.

Чоловік Амелії – Ян Гарусевич закінчив у 1881 р. гімназію у Лодзі, у 1887 р. став випускником медичного факультету Варшавського університету; у 1888–1905 р. працював повітовим лікарем в Острові Мазовецьким (Jan Harusewicz, електронний ресурс).

Ян Гарусевич (бл. 1895 р.)
(Jan Harusewicz (ok. 1895 r.))

«У 1905 р. Ян і Амелія Гарусевичі організували в Острові одну із перших шкіл польської освіти. Згодом, як у всіх інших осередках, ця школа в Острові існувала ряд років підпільно. Одруження Яна з Амелією було винятково щасливою картою в його житті, тривало в рідкісній гармонії впродовж 36-и років, до самої його смерті. Для Амелії до кінця її тривалого життя освіта і виховання були найважливішими серед обширних зацікавленостей (С. 41)».

У квітні 1906 р. Ян був обраний депутатом I Державної Думи від Ломжицької губернії. У зв'язку з обов'язками депутата переїхав до Петербурга. Згодом у зв'язку з тривалою діяльністю чоловіка у якості депутата Державної Думи та члена Польського національного комітету, до нього приєдналася дружина.

Родина Яна Гарусевича в 1905 р.
(Rodzina Jana Harusewicza w 1905 r.)

Амелія Гарусевич з дітьми, Вандою та Мечиславом, світлина надіслана чоловікові до Петербургу з Острова. 14.3.1907 р.

(Amelia Harusewiczowa z dziećmi, Wandką i Mieczem Zdjęcie to zostało przesłane dla przebywającego w Petersburgu małżonka z napisem na odwrocie: «Swojemu Jankowi na obczyźnie ci, co tęsknia do Niego, choć u siebie». Ostrów, 14.3.1907 r.)

«У 1909 р., після трьох років перебування Яна Гарусевича послом у Петербурзькій Думі, Амелія вирішила долучитись до чоловіка. Дітей помістила до польської школи пані Машковської в Сколимові під Варшавою. Шкільний інтернат був передбачений для перебування лише дівчат, оскільки хлопців в школі взагалі не було, хоча затверджений статут дозволяв спільне навчання. Пані Машковська була родом із Волині, з родини, що приятелювала з родиною Гарусевичів, то ж вчинила виняток із тогочасної практики стосовно Мечислава, який поза звичаєм, але згідно статуту, став першим і, на його нещастя, єдиним хлопцем-учнем

Сколімівської школи. Проблеми інтернату владнали тим, що бабуня Людвіка на період навчального року найняла для себе та обох онуків житло поблизу школи. Для полегшення бабуні всі троє харчувалися в школі, що мала добру кухню (С. 399)».

Школа пані Машковської серед небагатьох польських шкіл після 1905 р. була унікальною оазою свободи. Викладання проводилось польською мовою. Потрібно було викладати також російську мову, історію та географію Росії, однак відповідного вчителя не було. На щастя, візити російського інспектора з Варшави були не часті. А пізніше і діти: 11-річний Мечислав з 13-річною сестрою поїхали з батьками до столиці Російської імперії, оскільки були ще в тому віці, коли можна було організовувати домашнє навчання, спочатку про російські школи не йшлося.

Згодом Ванда та Мечислав, подорослішавши, мусили відвідувати вже офіційну школу. Російська школа в гарно розташованому Лісному під Петербургом була першою на території Росії гімназією, де разом навчалися хлопці та дівчата. У класі Мечислава вчилися також Вацлав Шуляковський та його сестра Галинка, діти наймолодшої сестри Амелії – Наталії.

У той же час в Петербурзі Амелія вивчала історію на чотирирічних жіночих Бестужевських курсах, оскільки завжди хотіла вчитися далі: *«Головні зацікавленості Амелії Гарусевич були спрямовані в двох рівноцінних напрямках: вивчення історії та педагогіки. Перший у 1917 році увінчався отриманням диплому у вищій жіночій академічній школі в Петрограді. Другий – кількома роками згодом, у незалежній Польщі, де А. Гарусевич була засновницею та першою директоркою жіночої гімназії в Острові Мазовецькім.*

Академічні дипломні екзамени складала в драматичних революційних умовах у грудні 1917 р., коли вулиці Петрограду ще гриміли залпами боротьби між перемагаючими силами більшовиків та згасаючими захисників демократичної революції. Збережений серед моїх паперів диплом матері, датований 30.12.1917 р., засвідчує, що екзаменаційна комісія з усіх зданих предметів

виставила їй відмінні оцінки. Крім того обрана тема «Зміна світоглядів у Польщі в другій половині XVIII ст.» («*Prewrot umyslowy w polsce Przewrot umyslowy w Polsce*») теж отримала ступінь «відмінно», як належно викладене спеціальне завдання, про що стверджувала «Комісія екзаменаційна (освітня) (С. 413)».

Через загрозу арешту після більшовицького перевороту та неможливість продовжувати свою політичну діяльність у березні 1918 р. Ян Гарусевич залишив Петроград разом із дружиною та донькою Вандою. Спочатку поїхали до Фінляндії, де пробули до 1920 р. Із липня 1920 р., коли сім'я вже мешкала в переродженій Польщі, повернувся до медичної практики.

Після повернення до Польщі Амелія спочатку була змушена два роки вчителювати в гімназії у Бидгощі. А згодом у Острові реорганізувала трьохкласну жіночу школу у восьмикласну гімназію та очолила її.

За спогадами сина, Амелія мала переконання, що якби маленькою залишилась у бездітного діда, Еразма Корвіна Піотровського, який хотів її в дочерити, то вчилась би панна Корвін-Піотровська десь за кордоном і шанс зустріти майбутнього чоловіка – Яна Гарусевича, був би значно менший. Не уявляла собі життя з іншою людиною, тому так, як склалися обставини, принесло їй тільки щастя і життєву гармонію.

Після смерті чоловіка в 1929 р. Амелія Гарусевич жила впродовж наступних тридцяти років в Острові. Не зважаючи на позбавлення через свої політичні стосунки улюбленої педагогічної діяльності, не опускала рук. Продовжувала діяльність чоловіка – громадську, культурну, певною мірою політичну. Надалі впроваджувала та популяризувала садівництво, бджільництво та вирощування

А. Гарусевич

лікарських трав. Публікувала статті в педагогічних журналах, брала активну участь у з'їздах наукових, господарчих, економічних і громадських організацій.

Впродовж згадуваних 30 років лишалась Амелія в Острові одна. Син Мечислав жив і працював у Варшаві, донька Ванда – в Лодзі. За кілька років до смерті батька Ванда одружилася із Ігнацієм Чечотом.

Ігнацій – прямий потомок Яна Чечота (1797–1847), польського поета, приятеля Міцкевича, увічненого віршем «Do Czeczotta». Спільний приятель Томаш Зан також згадує його у вірші: *«Піднімем склянки догори, пиймо за здоров'я дружини, віват – Чечот Ян»*.

Ігнацій народився у 1890 р., у 1914 р. закінчив відділ медицини в Києві. Під час компанії 1918–1920 рр. служив у Війську Польському лікарем у чині капрала. Після закінчення війни та військової служби спеціалізувався в хірургії. За кілька років по тому став ординатором найбільшого шпиталю в Лодзі. В тому місті зустрівся та одружився з Вандою. Разом із донечкою Калинкою Чечоти мешкали там до війни 1939 р., яка принесла їм одну з тих особистих трагедій, які випали на долю багатьох польських родин.

Ігнаці Чечот від першого дня війни знову був у рядах Війська Польського як лікар. У вересні 1939 р. потрапив до радянської неволі, останній знак життя подав з Старобільська. Ще кілька років Ванда жила слабкою надією, але під впливом відомостей, що надходили, рештки надії згасли, впала в депресію з усе більшим хворобливим станом. Померла у Варшаві за кілька місяців до першого після війни приїзду брата Мечислава в Польщу. Останньою зустріччю брата і сестри виявилась зустріч навесні 1940 р. під час окупації.

Діяльність Амелії в Острові була різноманітною. Вона писала статті, присвячені питанням виховання, брала участь у з'їздах і нарадах у Варшаві різних громадських і наукових організацій.

Певною мірою цікавилась вирощуванням лікарських трав, бджолярством та городництвом в часи, коли постали труднощі збуту овочів у польській провінції,

оскільки у польському суспільстві не заохочувалось приватне сільськогосподарське виробництво. Амелія Гарусевич спрямовувала зусилля на те, щоб сконцентровані у Варшаві кооперативні організації розширили свою діяльність на провінцію, передусім, маючи на увазі територію, на якій проживала та яку добре знала.

Іншою стороною медалі було залучення до праці найбільшніх верств населення. Для цього на ринках міста створювались провінційні кіоски.

Безперервне безробіття допомогло частину непрацюючих залучати до торгівлі, однак відсутність кредитів, засобів для закупівлі, інерція, часто безграмотність та інші обставини ставали на перешкоді. І тут підходимо до кульмінаційного пункту діяльності Амелії Гарусевич. Потрібно знати провінційні стосунки та умови на польських землях напередодні II світової війни, щоб зрозуміти, яке враження на жителів містечка Острова та прибулих на торг приватних власників із навколишніх гмін справила неочікувана поява нового кіоску з текстильними виробами, у якому побачили відому особу старшої пані докторової Гарусевич. Всякий сумнів помилки усувала вивіска над кіоском з ім'ям, прізвищем і адресою власниці кіоску.

Це був перший провінційний польський ринковий кіоск такого типу. За короткий час став він початком і символом польської кіоскової торгівлі у провінції. За неповний рік на островському ринку з'явилося близько 40 польських кіосків різного типу. За допомогою польських соціальних і господарчих інституцій у Варшаві, а згодом і в ряді інших міст була розв'язана проблема забезпечення польської кіоскової торгівлі товарами та кредитами.

Островський кіоск Амелії Гарусевич, а згодом ще сорок інших кіосків були зразком і прикладом щодо заснування кіосків у Мазовії і на прилеглих землях. Ті кіоски стали місцем працевлаштування маломістечкових безробітних і молоді, що закінчувала школу та ринком збуту для ремісників.

Не одна міська паннуса тепер погоджувалась, що може теж торгувати на

ринку, якщо «пані докторова» не соромилась цього. Через кілька місяців Амелія потребувала в кіоску помічниці.

Коли Мечислав описував досягнення своєї матері, перед ним лежав «Dyplom Uznania» для пані Амелії Гарусевич від Варшавського товариства польських торгівців від 8.XII.1938 р.: *«На жаль, через рік потому бачив, як озброєні німці грабували небагаті селянські візки, що доставляли до міста живність. Кіосків вже не бачив під час мого одноденного візиту до Острова у грудні 1939 р. Мабуть, частина з них зникла, бо не мала, чим торгувати. Ще за кілька місяців потому, напередодні Великодня 1940 р. прощався з матір'ю, сестрою перед тим, як покидав край. Ніхто з нас не здогадувався, що матір побачу лише через 20 років, а сестру не побачу взагалі».*

Так, у 1959 р. Амелія втратила дочку Ванду, якій на той час виповнилося 62 роки. Лише восени 1959 р. Мечислав вперше після війни зміг відвідати рідний край, родичами з Варшави був стривожений, що його 88-річна мати хвора та зосталася в своєму домі в Острові без належного догляду. Були надмірні формальності, пов'язані з поїздкою, а тут надійшло сумне повідомлення, що його сестра Ванда Чечетова, вдова доктора Ігнаци раптово помела у Варшаві. Родинна ситуація тим більш тривожно закликала до приїзду.

Коли врешті Мечислав здолав дорогу до Острова, місцева лікарська допомога була забезпечена в амбулаторії, а вже через кілька днів, дякуючи патронату Божому, його мати не лише знайшла у Варшаві добрий лікарський нагляд, але врешті після років відсутності відповідної постійної домашньої опіки потрапила під найкраще опікування, яке тільки на світі можна було уявити: *«Змучена життям і громадською роботою, яку, не зважаючи на поважний вік, не полишала навіть під німецькою окупацією, перебувала впродовж останніх двох років у незвичних важких умовах у єдиній кімнаті, що лишилась у її розпорядженні в власному домі в Острові. У момент мого приїзду здавалось, що дні старенької полічені і було дивовижно, що вона наважилась на транспортування малою незручною санітарною повозкою аж до Варшави.*

Однак іншого розв'язання проблеми не було, хоча і у Варшаві теж не було впевненості у розміщенні та опікуванні. І у тій ситуації Сестри Громади Урсулянок (С. 417), котрі власними руками відбудували після війни частину свого так званого «Старого Дому» на Повіслі, простягнули услужливі руки та прийняли Амелію Гарусевич до свого дому, під опікуючі крила. Завдячуємо в тому Старшій Сестрі Анджесі Горській та її заступниці Сестрі Терезії Новаківській. Сестра Яніна Хмелінська також доклала свої старання та серце. Мати моя дістала власну гарну кімнату та жила незрівнянно із жодним санаторієм чи шпиталем опіки, однаково як єдина до того часу резидентка того кляштору (монастиря), так і єдина особа у поважному віці. Була нею Ядвіга Скірмунт, незаміжня сестра Констанца Скірмунта, колишнього посла Польщі в Лондоні, давнього знайомого і співробітника мого батька на політичних теренах у Петербурзі.

І сталася малоймовірна річ: моя старенька, дякуючи Сестрам Урсулянкам прожила ще понад три роки в їх розкішному хоча і «Старому Домі». Зміг я ще кілька разів відвідати матір, приїжджаючи з Лондона. Хоча важко було очікувати радикальної поправки здоров'я, жила вона значно краще, особливо психічно. Але і сил фізичних зібрала достатньо, бо наступного року виїхала на кілька літніх тижнів до провінційної садиби Громади Урсулянок під Варшавою. При цій okazji, говорила мені, навіть відвідала пішки Гори Голгофи (Góri Kalwarii), бо хотіла зсередини оглянути красивий костел, а також навідувалась до Сколімова, щоб побачити, що зосталось від школи та нерухомості Машковських, давніх приятелів. Крім кращого фізичного стану зберегла навіть свій гумор: вчитала в біографії Микити Хрущова, що він як робітник першу практику проходив у промислових закладах Гельферіхів (Helfferichów) у Харкові, тому Ніна Гельферіхова, її племінниця, повинна написати до пана Микити та посилаючись на той епізод із його життя, загадати, щоб він увільнив Польщу від своєї ласкавої опіки.

Товариство милої та доброї пані Скірмунт дуже відповідало моїй матері, в

цьому знайшла повну взаємність. Сестри Урсулянські через багато обов'язків не дуже могли присвятити час на товариські розмови зі своїми підопічними, які в тих умовах переважно були залишені на себе самих.

В паперах моєї матері, які по смерті впорядковував, знайшлося кілька зворушливих копій її листів часу перебування в «Старому Домі», адресованих ряду відповідальних осіб, вирішуючи важливі державні та громадські справи. Для прикладу згадую один, відправлений до Президента Польської АН (проф. Тадеуша Котарбінського) у справі необхідності збереження релігійної науки в школах із погляду також позарелігійного, як розбудови і збереження моральності та етики в житті суспільства. Інший лист, Голові Державної Ради, обґрунтовував необхідність відновлення транслявання польським радіо недільних богослужінь, що важливо, насамперед, для старих, хворих, пацієнтів лікарень.

Родинна гробниця на Powązkach у Варшаві Гарусевичів
Амелія (18.9.1871–19.11.1962)
(Grób Amelii, Jana i Mieczysława Harusewiczów na Cmentarzu
na Starych Powązkach w Warszawie)

На жоден із такого типу листів не було відповіді серед паперів моєї матері. Зрозуміло, не дуже і очікуваних, тим більше, що зовсім не мав упевненості, що такого роду листи Сестри вирішували відправляти.

19.11.1962 р. згас останній промінь прекрасного життя Амелії Гарусевич. Настало це за два місяці по її 91-річчю.

Розуміється, встиг долетіти на поховання 24 листопада. Перед похованням у родинній гробниці на цвинтарі

«Starych Powazkach» у Варшаві, де спочивав чоловік Ян Гарусевич і донька, Ванда

Чечот, промовив до зібрання жалобників один із варшавських юристів, Леон Мірецький, що близько знав життя і праці Амелії Гарусевич, хоча сам належав до наступного покоління». Мечислав наводить початок і завершення тієї прощальної промови: «Понад 30 років на тому самому місці, де тепер стоїмо, знайшов вічний спочинок доктор Ян Гарусевич, видатний лікар, видатний громадський діяч, представник польського Кола в Думі російській, великий політик і великий Поляк.

Прощаємося з докторовою Гарусевича, гідною свого чоловіка, товаришкою в праці і житті. Докторова Гарусевич була непересічна особистість, помислами, характером, серцем. Було багато царин, якими вона живо цікавилась. Дослідження історії нашого народу було її улюбленим заняттям. Мало не до останніх днів своїх читала історію Польщі. Інша царина її зацікавлення, то педагогіка. Як директорка жіночої гімназії в Острові Мазовецькім здобула незабутні заслуги».

«Особливо притягала її громадська і політична діяльність. Належала до багатьох організацій, як: Школа польської освіти та інші національні організації, водночас повсюдно вносила запал, ретельну працю і віддавала не половину, і всю душу. Часто збирала публічні голоси: мовленим на різних зібраннях і з'їздах словом, і писаним – в працях, маючи неабиякий талант письменницький, хоча не повною мірою використаний.

В часи німецької окупації, хоча була вже поважного віку, охоче згодилася на підпільну діяльність та брала участь в конспіративних зібраннях жінок як лектор.

Хай Бог всемогутній і милостивий її, не нагородженої тут жодною нагородою, нагородить в тому житті, у яке перейшла, за її труди впродовж цілого життя для Польщі, за прив'язаність до віри своїх батьків, за милості, вчинені для людей. Ідеалам тим лишилась вірною до кінця, зосталася взірцем і стимулом назавжди в нашій пам'яті».

Прощальною символічною згадкою Мечислава про матір були такі слова: *«Коли під час останнього візиту до моєї матері в Урсулянок, прощався з нею перед від'їздом, вона відчувала, що стан здоров'я не подає надії, що вже небагато часу зосталося. Почув тоді характерні для неї слова: **«Як то прикро, що треба вмирати, коли ще стільки цікавих книжок позосталось непрочитаних».***

Як і старший брат Йозеф Пачоський, Амелія Гарусевич, у дівочтві Пачоська, впродовж всього життя мала активну життєву позицію, виявляла вольовий характер, притаманний їх батькові та матері, та сформований згодом також у дітей.

На їх долю, як і долі сучасників, випало багато життєвих випробувань. Однак і Амелія, як Йозеф, залишила по собі добру пам'ять.

1.6. Молодша сестра Наталія Сулима-Шуляковська

Наймолодша з дітей родини Наталія-Дорота Пачоська народилася близько 1875 року. Вона єдина, запису щодо народження якої нами не знайдено у метричній книзі с. Білогородки, можливо, внаслідок того, що доступними для дослідження були метричні книги лише до 1874 р. Невдовзі по народженні доньки помер голова родини, а мати Людвіка залишилася з шістьма малими дітьми, покладаючись лише на себе. Риси характеру матері згодом проявляються у її доньок, зокрема у наймолодшої.

У віці близько 24 років Наталія вийшла заміж за студента відділу права Київського університету Казімежа Сулиму–Шуляковського. Буквально через півроку після одруження чоловіка було заарештовано за участь у соціалістичній організації, засуджено до трьох років в'язниці та 5 років заслання до Вологди. Наталія долала труднощі заслання разом із чоловіком. Казімеж був всебічно обдарованою людиною і, перебуваючи у в'язниці, ознайомився з найновішою теорією агрономічної науки. Ці знання згодом використав у засланні на

Вологодщині, перебуваючи певний час управляючим маєтками, господарі яких мешкали у Швеції. По завершенню терміну заслання молода сім'я перебралася до Санкт-Петербурга, де після трьохрічного навчання та здачі екзаменів у технологічному інституті чоловік Наталії став керівником будівництва нового мосту через Неву. Будівництво здійснювала відома фірма з Варшави. На той час сім'я мала трьох синів і доньку. Рід Сулима–Шуляковський походив з Волині, татарська кров у жилах додала до його прізвища першу частину.

Коли нарешті не лише Амелія, а і їх із Яном Гарусевичем діти замешкали в Петрограді, сім'ї Амелії та Наталії мали змогу зустрічатись.

Будівництво мосту було завершене у 1913 р., перед війною, і тоді Шуляковський створив у тому ж місті транспортне підприємство для обслуговування порту. Цьому сприяло його вроджене захоплення кіньми. Це ж захоплення обумовило руйнування фірми: з початком війни 1914 р. усіх коней з його підприємства було забрано до війська. Під час війни транспортне підприємство продовжувало діяльність з гіршими кіньми та з китайцями в ролі візників, оскільки всіх справжніх візників було мобілізовано до війська. Під час революції коні загинули від голоду, а власник із родиною ледве вибрався з голодного Петрограду на проживання до Києва.

«Якось пережили в Києві 19-разові зміни влади під час громадянської війни, бо голод тут був менший, ніж на півночі Росії. У 1920 р. Казімеж Шуляковський працював теслею, мав єдиного коня, якого знайшов покинутого, хворого та врятував від хвороби та голоду. Сам заразився тифом і у березні 1920 р. помер, а дружина та двоє неповнолітніх синів і донька, поїхали на візку, в якого було запряжено того коня, до Польщі. Старший син Вацлав, ще шістнадцятирічним вступив добровольцем до кавалерії, тож був далеко від рідних (С. 426)».

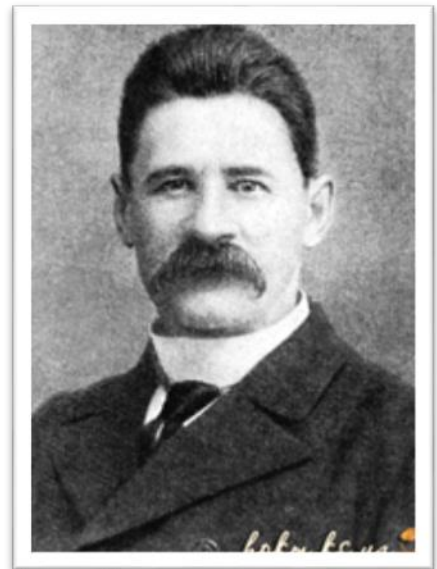
Дружину Казімежа Сулими–Шуляковського Наталію, наймолодшу з дітей сім'ї Пачоських із Волині, з повним правом можна назвати винятковою людиною. Вона мала дуже енергійний, відважний характер, цілком віддаючи себе іншим,

робила це без слова скарги та тіні песимізму, була вірною чоловіку як під час заслання, так і в часи особистих злетів чи падінь, матеріальних і громадських.

Але вінцем її жертовного, працювотого життя було виховання, порятунок із виру громадянської війни і нарешті навчання в незалежній Польщі всіх чотирьох дітей. Два сини Вацлав і Мацей та дочка Марія-Галина успішно здобули вищу освіту. Лише наймолодшому сину Казімежу слабкий стан здоров'я став на перешкоді у навчанні. Однак завдяки вродженим здібностям і самоосвіті він так опанував електротехніку, що навіть сконструював і запатентував у цій галузі ряд винаходів. Події під час, облоги Варшави у період другої світової війни настільки ослабили серце Наталії Шуляковської, що вона померла.

1.7. «Дядечко Йозіо»⁸

«Сто років тому, 8 грудня 1864 року, народився у Білгородці на Волині Йозеф Пачоський, який прославив ім'я Польщі в світовій науці на зламі XIX – першій половині XX століття як наш найвидатніший біолог...» так проф. Зигмунт Грубінський розпочав пам'ятну книгу, видану Познанським університетом до сотої річниці з дня народження найстаршого брата матері Мечислава (Józef Paczosi..., 1967). *«Але доки «дядечко Йозіо» дістав хліба науки польської, багато клопоту мала з сином-відірванцем його мати Людвіка.*

Й.К. Пачоський

Невикористані здоров'я та енергія розпирали хлопця, а зацікавленість природнича так надмірно сильно, навіть жадібно, заповнювала його думки та

⁸ Переклад підрозділу, присвяченого Йозефу Пачоському із книги Мечислава Гарусевича вміщуємо без скорочень. Цей підрозділ відображає ту інформацію, що на час написання спогадів про дядька, була доступна Мечиславу, який тривалий час знаходився далеко за межами Польщі (жив і працював у Лондоні).

уяву, що всі інші предмети з переліку шкільної програми вважав нудьгою та втратою цінного часу. Таких очевидних підстав, що суперечили правилам і дисципліні школи, цілком вистачало, щоб формально налаштовані шкільні керівники таврували недисциплінованого Йозіо як неука та гультая.

З дитинства хлопець виявив величезне захоплення полюванням, що перейняв від свого батька Конрада Якова Мечислава. Поступово це пов'язало його з природою, власне з ботанікою, яка згодом стала змістом його життя. Під час полювання виявилось, що оточуюча флора цікавить хлопця набагато більше, ніж фауна. Ще будучи гімназистом в Рівному, він продав нового козушка, купив рушницю та втік зі школи. В такий спосіб розпочав мисливське життя».

Цікаво, що ретроспективні соціально-демографічні дослідження, проведені щодо професури Познанського університету періоду 1919–1939 рр., дозволили виявити уподобання, подібні до захоплень юного Пачоського, також у Едварда Любич-Незабитовського. Цей, у майбутньому професор землеробсько-лісівничого відділення, ще в семирічному віці отримав від батька рушницю. Дослідники зазначали, що саме родини із найменших років розвивали розмаїті таланти майбутніх професорів, як у випадку з Йозефом Пачоським – його захоплення природою (Profesorowie..., 2016).

«Коли Йозеф став дорослим, був чудовим мисливцем і незабаром набув такої слави на всьому півдні Росії. На стрілецьких змаганнях здобував всі перші нагороди, навіть часто просили його не брати участі в змаганнях, бо інші учасники інакше не мали шансів на перемогу.

Дорога від полювання до ботаніки пролягала зазвичай через детальні спостереження рослинності на кожному місці полювання куди він потрапляв. Відсутність зацікавлень у молодому віці, окрім природничих, ускладнила здобуття необхідних для наукової кар'єри етапів формальної освіти.

Після втечі з рівненської гімназії, іншими навчальними закладами, у яких коротше чи довше перебував, але жодного не закінчив, були: училище

землеробства в Умані, Київський університет, вища школа землеробства у Дублянах. У вищих навчальних закладах не був у числі студентів, оскільки формально не мав атестата зрілості, але визнані професори залучали його до роботи в створених ними наукових інститутах і лабораторіях. Вправне око досвідчених вчених-педагогів легко відкривало в молодому хлопцеві винятковий дар спостережливості та творчої схильності до влучного синтезу. Не бракувало йому визначної начитаності в галузях, якими цікавився, а пам'яттю і старанністю при засвоєнні побаченого виразно перевершував більшість співробітників академічного оточення.

У 23 роки Йозеф Пачоський опублікував свою першу наукову працю, яка започаткувала довгий ланцюг наукових трактатів, підручників, статей, рецензій. Упродовж 1887–1942 років він опублікував близько трьохсот наукових праць. Кілька останніх праць видано посмертно в 1945–1952 роках за рукописами, що збереглися у будинку вченого. Над останньою із них, незакінченою, було знайдено померлого автора в 1942 р. в його помешканні під Познанню. Німецькі окупанти знали, кого застали в Серославі, тим більше, що багато публікацій Йозефа Пачоського було перекладено німецькою мовою. Вчений проводив спостереження над понад тисячею дерев, які власноруч висадив у своєму Серославі, зостаючись на місці продовжувати спостереження. Але невдовзі він був виселений із садиби, як і всі поляки на землях, підпорядкованих «рейху».

Повернемося до молодих років «дядечка Йозіо», одним із етапів його наукової праці було становище хранителя Ботанічного саду в Петербурзі. Він там перебував недовго, життя в межах великого міста, хоча б навіть і в ботанічному саду, не підходило йому, не задовольняло його. Насамперед, не вистачало щоденної можливості до мисливських уподобань, а також пов'язаних із цим спостережень і колекціонування в ботанічній галузі.

У 33 роки він оселився у південному краї Російської Імперії, в Херсоні над Дніпром. Знайшов там не тільки свого молодшого брата Густава, який після закінчення Київського університету обіймав важливу посаду в управлінні земства

Світлина з Музею природи (м. Херсон) родини Йозефа Пачоського з сином Конрадом, невісткою Ольгою та онуками Володимиром, Іреною

Херсонської губернії, але також вимріяні простори для природничих спостережень і для заспокоєння своєї мисливської пристрасті. Освічена, ліберальна передова влада земства, не тільки запросила Йозефа Пачоського до дослідницької та наукової праці з вивчення природи степів південної Росії, але, що важливіше, надала йому засоби та свободу вибору шляхів і тематики в такій обширній і складній роботі.

До кола його інтересів додаються практичні проблеми, такі як боротьба зі шкідниками та паразитами, а також із інших питань рільничої культури.

Знаходячись на території Херсонської губернії в ідеальних умовах праці, Йозеф Пачоський методично використовує можливості, надані йому владою земства. У цей час було збудовано будинок музею, у якому розміщено як збори рослин, так і зоологічні експонати. У ботанічному відділі Природничого Музею розміщено кілька десятків тисяч, відповідно каталогізованих і описаних зразків рослин, власноручно загербаризованих директором Музею Йозефом Пачоським. У зоологічному відділі – кілька сотень опудал ссавців і птахів, здебільшого мисливських трофеїв того ж директора.

У херсонський період діяльності Йозеф Пачоський досліджував унікальний

резерват у херсонських степах Асканія-Нова. Цей резерват, площею близько 10 000 гектарів було утворено на території, що належала відомому на півдні Росії власнику великих маєтностей барону Фальц-Фейну. Як Природничий Музей в Херсоні, так і резерват Асканія-Нова пережили революцію 1917 р. та громадянську війну та до цього часу є важливими науковими установами в південних краях.

Напередодні революції природничий відділ Одеського університету виявив ініціативу щодо запрошення Йозефа Пачоського на посаду професора, однак політичні події стали на заваді. Після повернення до Польщі у 1923 р. його запрошують на кафедру систематики та соціології рослин математично-природничого відділу Познанського університету як професора. Ще до того, відразу після повернення він став науковим директором резервату Біловезька Пуща (нині Біловезький Народний Парк (Białowieski Park Narodowy)). Після того, як очолив кафедру в Познані, і надалі лишався керівником біловезького резервату, де намагався бувати якомога частіше».

На час написання М. Гарусевичем спогадів найвищим науковим досягненням Йозефа Пачоського вважалося закладання підвалин нової наукової дисципліни, яку він назвав «фітосоціологія рослин»: «Йозеф Пачоський першим відкрив надзвичайно важливий закон природи, що стосувався співжиття та співзалежності окремих видів рослин. Це відкриття зробив ще в молодості, пізніше старанно та працюючись, впродовж кількох десятків років наукової праці розширював свої спостереження, дотичні до нової галузі науки. Це знайшло багате відображення в його наукових публікаціях, а з часом і науковій полеміці.

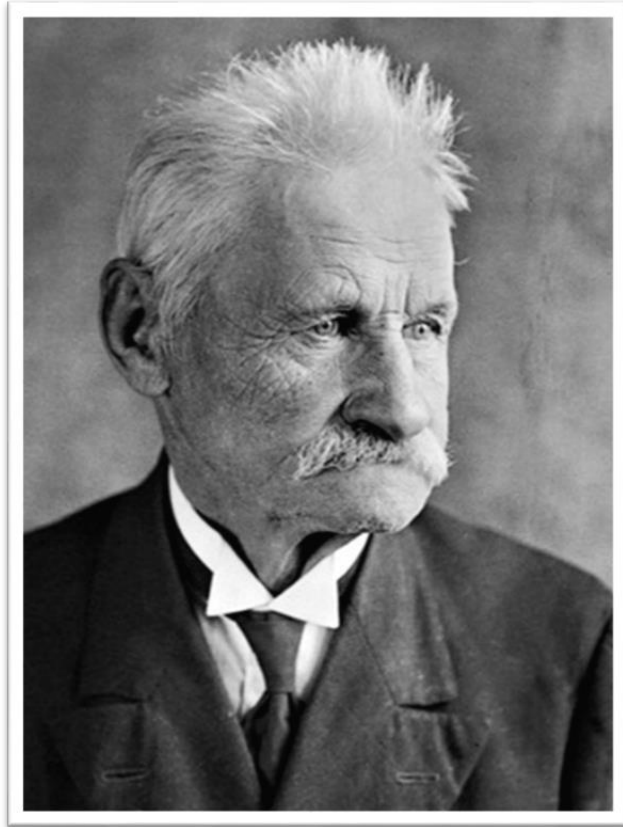
В середині століття [XX] в наукових колах проходили гучні дискусії щодо першості в галузі фітосоціологічної науки. Крім претензій кількох німецьких вчених, особливо проф. М. Гарпер із США від 1917 р. кілька років вважався творцем нової галузі ботаніки. Натомість російський проф. В.В. Альохін, а пізніше і краківська Академія наук здолали цю суперечку, що точилася на

міжнародній науковій арені на користь Йозефа Пачоського. Незаперечним доказом була публікація, зроблена Йозефом Пачоським на 21 рік раніше, ніж праця М. Гарнера: у 1896 р. у варшавському часописі «Wszecławiat» була вміщена перша на цю тему праця Пачоського «Życie gromadne roślin». Суперечка виникла внаслідок відсутності в той час зацікавленості міжнародних наукових кіл досягненнями польської науки, в результаті чого виявилось, що поза Польщею та Росією відкриття Пачоського залишалось впродовж ряду років невідомим, що уможливило американському професорові зробити ще одне горезвісне «відкриття Америки». Відголосок перемоги проф. Пачоського в гучній міжнародній суперечці досяг Мечислава ще раз, навіть під час другої світової війни, в Лондоні, де поважне англійське видання «Nature» в номері від 18.07.1942 року ствердило у вміщених там посмертних спогадах по смерті Й. Пачоського: «... це був творець нової галузі ботаніки – фітосоціології...».

«Впродовж двадцяти років після міжнародного визнання проф. Пачоського і по публікації ним низки наукових праць посипались на його «нововідкриту» славу почесні та відзнаки. Інститути та наукові товариства запрошували його до співпраці. Познанський університет присудив титул доктора філософії «honoris causa». Через кілька років по тому титул почесного професора надала Головна Господарча вища школа (SGGW) у Варшаві.

Після відомого ганебного арешту 19 видатних опозиційних політиків у 1930 р. та незаконного утримання їх у Брестській фортеці, між чисельними протестами, які надходили зі всієї Польщі та навіть з-за кордону, одним із найголосніших був протест групи кількадесяти професорів польської вищої школи. Проф. Пачоський, який ніколи не належав до жодного політичного угруповання, оскільки був повністю поглинутий своєю ботанічною діяльністю та не мав вільного часу і думок на інші проблеми, без вагань поставив свій підпис під

професорським протестом, керуючись власною моральністю. Як відомо, в той час Міністерство освіти розпочало репресії по відношенню до професорів, які визнали за слушне віддати свій голос на захист права, людяності та справедливості.

Проф. Йозеф Пачоський (бл. 1940 р.)

(Prof. Józef Paczoski ur. W 1864 roku w Białogrodce, zm. w 1942 roku w Sierosławiu pod Pałędziem (Poznańskie). Sławny botanic twórca nowej dyscypliny naukowej "fitosocjologii roślin", autor przeszło 300 prac naukowych. Między wojnami profesor Uniwersytetu Poznańskiego I dyrektor naukowy Puszczy Białowieskiej)

Проф. Пачоський отримав раптове звільнення з Познанського університету, а коли навчальний відділ запропонував залишити його на кафедрі принаймні на ще один академічний рік 1930–31, дістав у відповідь найнесподіваніше переведення передчасно на відпочинок, сповненого сил, у час прекрасного розвитку діяльності. В результаті важлива кафедра систематики та соціології рослин в Познанському університеті була ліквідована, а її наукова програма частково перенесена до складу програм інших кафедр, але швидше за все лише формально».

«Згадувані раніше мною феноменальне здоров'я «дядечка Йозіо» та неспожита енергія не полишали його у старшому віці. Мисливське захоплення поєднував із пристрастю до далеких самотніх піших походів, що забезпечувало можливість спостережень та зборів зразків флори і фауни. Коли був учнем в Умані, вирушив одного разу пішки аж до Миколаєва над Чорним морем із нагоди шлюбу та весілля в родині (відстань близько 250 км). Заходив «по дорозі» до Одеси (ще додатково 150 км), щоб побачити те місто. Після нічних весільних розваг знову вирушив пішки до Умані. Але навіть у зрілому віці, після усунення з кафедри в Познані використовував вільний час для проведення дослідження флори Балканського півострова, зміг пішки пройти гористу місцевість в темні кілька десятків кілометрів за день. Пам'ятаю, як із захопленням розповідав, що були під час тих мандрівок дні, коли не зустрічав жодної живої душі, що не тільки забезпечувало можливість зосередження та спостереженні природи, а й уможливлювало вивчення дикої флори та фауни, не зміненої присутністю людини.

**Могила Йозефа Пачоського на цвинтарі
Заслужених у Познані**

Потрібно визнати, що пам'ять професора Йозефа Пачоського, котрий помер у часи війни, як тут згадувалось, різнобічно шановано у повоєнні роки польською науковою спільнотою, на чолі з університетом імені Адама Міцкевича в Познані. За згодою рідних останки мого дядька перенесено з сільського цвинтаря в околицях Серослава на цвинтар Заслужених у

Познані. На встановленому університетом надгробку викарбувано напис, який між іншим свідчить: «Один з найвидатніших польських ботаніків, засновник фітосоціології, захоплений світом рослин, вивченню якого присвятив творчу працю всього свого життя».

Згодом одна із навчальних аудиторій університету в Познані отримала назву «Аудиторія імені Йозефа Пачоського». Крім того, встановлено в Ботанічному саду університету пам'ятний камінь із відповідним написом.

Також у Біловезькому Народному Парку, відразу за головною брамою, перший об'єкт, який вітає відвідувачів – великий камінь, присвячений «пам'яті Йозефа Пачоського ... знаменитого дослідника пуці, співтворця соціології рослин, першого директора Біловезького Народного Парку».

«У повоєнні роки з'явився також ряд публікацій, присвячених обговоренню праць і наукової діяльності мого дядька, а Радіо Польське кількаразово подавало бесіди та спогади, змальовуючи особистість Йозефа Пачоського як вченого, педагога та людини (Sławiński, 1948, Krawiecowa, 1950).

**Пам'ятний знак на честь
Йозефа Пачоського
у Біловезькому Народному Парку**

На закінчення цієї розповіді про «дядечка Йозіо» мушу з жалем визнати, що лише після війни, вже після смерті цього улюбленого брата моєї матері, вповні зрозумів і оцінив значну велич його наукових досягнень, коли стільки доказів про це надійшло з різних сторін. В передвоєнні роки ніколи не проживав поблизу від його місць перебування та праці, дуже зрідка мав можливість зустрічати «дядечка Йозіо» особисто. З огляду на те, що дядькова діяльність дуже суттєво відрізнялась від інтересів мого батька, у яких я виховувався та знаходився, світ Йозефа Пачоського здавався мені дуже далеким і трохи відірваним від захоплюючої мене течії щоденного життя. Тепер, коли децю ближче познайомився з його життям і досягненнями, а також намагався відтворити в пам'яті красивий, і дуже характерний силует старшого брата

моєї матері; мені здається, що зрозумів ту його повну відданість творчості вченого. Вона подібна до такої ж цілковитої відданості, яка заповнювала життя мого батька у зовсім іншій діяльності.

Милістю, для «дядечка Йозіо» виявилось те, що у справі, якій він віддав життя, було значно менше причин для гірких розчарувань і навіть драм, ніж у тому, що було смислом життя Яна Гарусевича. Хоча, в тому, що людина теж є часткою великої будівлі природи, але з усього досвіду, особливо за останні кілька десятків років, важко стверджувати, що вона тієї будівлі краща оздоба чи найбільш надійний фундамент [Написано в 1975]».

Розділ 2. Юність Йозефа Пачоського

2.1. Навчання в Рівненському реальному училищі (1876–1879)

До 12 років Йозеф Пачоський разом із молодшими дітьми сім'ї здобував домашню освіту. Першим навчальним закладом, у якому він із 1876 р. продовжив навчання, була Рівненська гімназія (на той час реорганізована в реальне училище). Цей навчальний заклад початково був відкритий у м. Луцьку невдовзі після придушення польського повстання 1830–1831 рр. На території, підпорядкованій Російській імперії, підлягало викоріненню все те, що російське самодержавство вважало проявом бунтарства і польського національного духу. Царським указом від 21 серпня 1831 р. було закрито всі польські школи Південно-Західного краю.

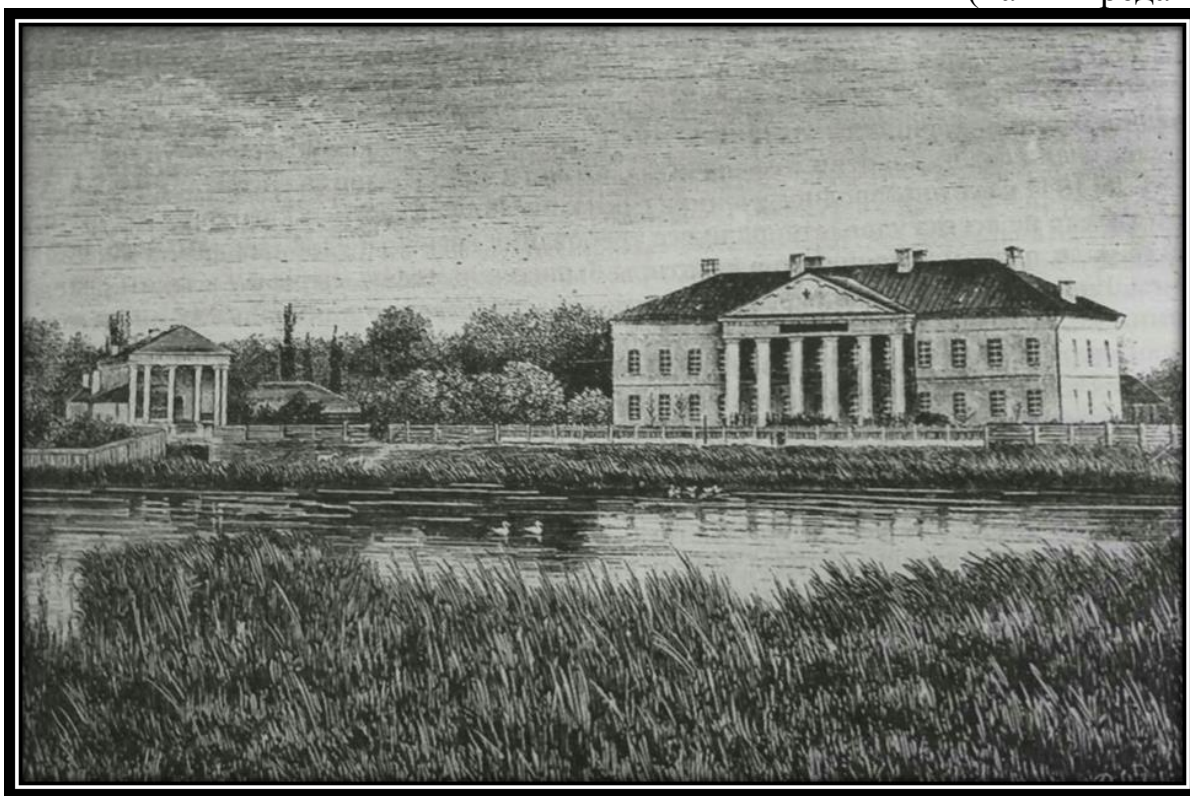
Нововідкриті навчальні заклади мали, насамперед, забезпечити великодержавні інтереси та русифікацію Волині. І все ж гімназія у Луцьку притягувала до себе багатьох представників польської шляхти, які намагалися дати своїм дітям освіту з подальшою перспективою добре влаштуватися в житті. Російська імперія потребувала кваліфікованих чиновників, які б добре володіли не лише польською, але й російською мовою.

У Луцьку новий навчальний заклад проіснував лише два роки (1832–1834), звідки у зв'язку зі зростанням кількості учнів та недостатністю приміщень був тимчасово переведений до замку князя К. Чарторийського в містечко Клевань (1834–1839). Невдовзі після цього власник м. Рівне князь Ф.О. Любомирський запропонував попечителю Київського навчального округу всіляке сприяння

гімназії, *«если она навсегда будет переведена в Ровно»*. Князь подарував для потреб гімназії землю з садом, ряд будівель і побудував власним коштом двоповерхову головну будівлю, до якої в липні 1839 р. гімназія була остаточно переведена з Клевани. Ця будівля на віки стала окрасою міста Рівне. Письменник В.Г. Короленко, який у 1865–1868 рр. навчався в Рівненській гімназії, згодом написав: *«Ровно – городок маленький... Если не считать мертвого замка на острове, то белое здание гимназии, с фронтоном и колоннадой, являлось самым значительным зданием во всем городе. В такой же степени гимназическая жизнь господствовала над жизнью городка...»*

«Две-три сотни юных голов, искавших знания, и два-три десятка педагогов являлись чуть не единственным живим элементом, и шевелившимся и жужжавшим среди сонного затишья...».

В.Г. Короленко
История моего современника
(Ранняя редакция).

Рівненська гімназія.
Ілюстрація з часопису «Tygodnik Ilustrowany», 1872 р.

Рівненська гімназія двічі зазнавала корінної перебудови: в 1865 р. вона була перетворена згідно уставу 1864 р. у реальну гімназію, а в 1872 р. в реальне училище.

**Печатка Рівненського
реального училища**

Родина Йозефа Пачоського належала до освічених людей Волині, тому мати вирішила віддати старшого сина на навчання саме до Рівного, на той час повітового центру Волинської губернії.

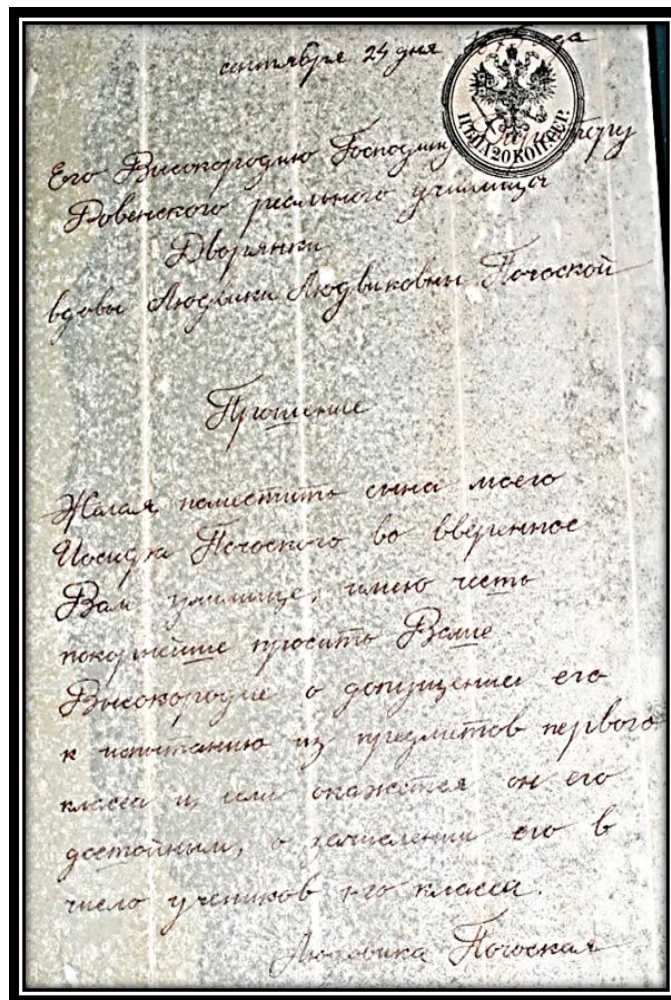
Час навчання Йозефа Пачоського в Рівному припав на третій період історії Рівненської гімназії. За кілька років до цього, в 1872–73 н. р., згідно уставу, затвердженого 15.05.1872 р., гімназія була реорганізована в реальне училище.

Тодішній міністр народної освіти, граф Д.А. Толстой пояснював необхідність утворення реальних училищ потребою численного кола осіб, які з різних причин не мали можливості навчатися після досягнення 17-річного віку і які, таким чином, могли б завершити свою шкільну освіту та розпочати практичну діяльність. У той же час це училище відкривало в майбутньому доступ до вищих спеціальних технічних училищ кращим своїм випускникам.

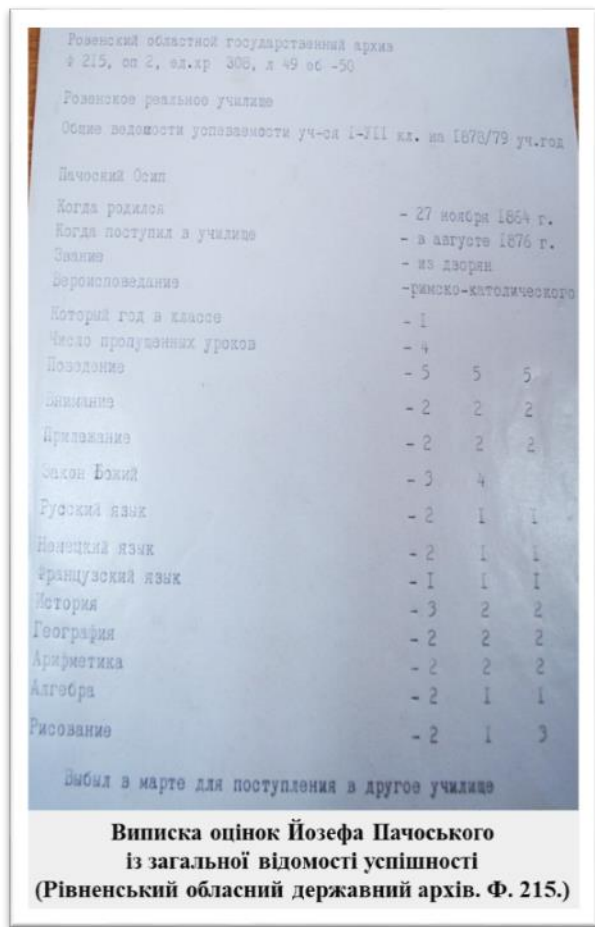
Навчання у реальних училищах було побудоване відповідно до практичного призначення цих навчальних закладів. Курс реальних училищ складався з шести основних класів, у яких вивчались переважно російська мова, іноземні мови, математика, природничі науки та нарисна геометрія. Окрім мов, всі інші предмети мали практичне спрямування. За перші чотири роки навчання виявлялася схильність учнів до тих чи інших предметів, тому статут дозволяв відкривати при п'ятих-шостих класах комерційні відділення, у яких викладання зосереджувалось на вивченні нових іноземних мов і комерційних наук. Випускний сьомий клас міг мати три відділення: загальне; механіко-технічне та хіміко-технічне. У першому з них учні готувалися до вступу у вищі спеціальності училища, а у двох інших –

безпосередньо до практичної діяльності. Згідно перерахованих вище відділень у 1875 р. завершилось реформування Рівненського реального училища.

У рік вступу Йозефа Пачоського до училища в ньому вже навчалось 364 учні, кількість яких лишалась майже незмінною впродовж ще двох наступних років його там перебування. Показовим є той факт, що суворі вимоги перевідних і випускних екзаменів обумовлювали значний відсоток учнів, які залишались на другий рік у одному й тому ж класі. В роки навчання Йозефа Пачоського другорічників налічувалось від 39% до 53%. У 1875 р. із 13 випускників VI класу лише 5 отримали атестати. Із наведеної статистики стає зрозумілим, чому так хвилювалась мати Йозефа Пачоського як писала лист-прохання напередодні його вступу до училища, датований «сентября 24 дня 1875 года»).

Лист-прохання дворянки Людвіки Людвіковни Пачоської,
24 вересня 1875 р.

Хоча Йозеф Пачоский вступні випробування витримав, навчався задовільно, однак, мав багато пропусків і врешті, не зважаючи на досить прискіпливий контроль з боку класних наставників, самовільно полишив Рівненське училище.

У державному архіві Рівненської області зберігається загальна відомість успішності учнів I-VII класів за 1878/79 н.р. з відміткою, що «Осип Пачоский» вибув в березні для вступу в інше училище.

Можливо, саме строга регламентованість не лише навчання, а й

проживання та дозвілля учнів викликала супротив чотирнадцятирічного підлітка. За спогадами сучасників, Йозеф Пачоский змалечку відрізнявся волелюбним, бунтарним характером, адже вдачею пішов у батька. Саме 1879 р., в рік, коли Йозеф Пачоский полишив Рівненське училище, там відбулася зміна директора батьківсько-патріархального типу, доброзичливого друга молоді Я.С. Суцевського на реакціонера І.Ф. Дзюбенко-Дублевського. Призначення останнього було покликане викоринити з учнівського та викладацького середовища будь-які паростки вільнодумства та нелояльності до режиму царату.

Станіслав Михальський, який навчався в Рівному одночасно з Йозефом Пачоским, згадував, що за директорства Суцевського не було важкого пригноблення учнів-поляків, як у тогочасній Варшаві чи Любліні. Однак урядова русифікація повсюдно не дозволяла розмовляти польською мовою в класах і коридорах. Від часів розгрому польського повстання 1863 р. у Рівному панували

побоювання звинувачень у антиурядових виступах, важко було дістати польську книгу чи часопис. Але у складі польської громади міста лишалися патріоти та люди високої культури. С. Михальський згадував, що він познайомився в одній із таких родин із польськими щомісячником «Ateneum» і тижневиком «Wszechświat» (Рівненська гімназія..., 2014). У цьому тижневику Йозеф Пачоський згодом неодноразово вміщував власні публікації, не виключено, що це популярне видання було відоме йому ще з рівненських часів.

2.2. Вступ до Уманського училища землеробства і садівництва

Скупі дані архівних документів щодо ранніх років Йозефа Пачоського: часів його навчання в Рівненському училищі та перебування в Київському університеті Св. Володимира висвітлені в працях попередніх дослідників (Доброчаєва, 1985, Безлуцька, 2014).

Стосовно уманського періоду жодного архівного документа, в якому б фігурувало прізвище Йозефа Пачоського, не знайдено ні в музеї історії УНУС, ні у фондах Уманського архіву. Документи періоду, коли навчався Й. Пачоський, в Умані не збереглися. У державному архіві Черкаської області матеріали щодо училища представлені лише розрізненими документами, серед яких також немає жодного, що стосувався б досліджуваного нами періоду.

Училище в ті роки було підпорядковане Міністерству державних маєтків тогочасної Російської імперії, тому не виключено, що саме в архівах Санкт-Петербургу збереглися певні документи щодо нього. На жаль, на даний час вони не доступні для нашого дослідження.

Однак, у випадку Йозефа Пачоського своєрідними документами, які засвідчують час його перебування у місті Умані та рід занять в цей період є власноручно підписані ним гербарні зразки.

Зразки перших гербарних зборів Й. Пачоського з околиць Умані
Київської губернії (1881–82 рр.)

Ranunculus polyanthemus L.

Fragaria vesca

POZIOMKA (zwykajna)

w lasach i gajach.

Maj, czerwiec.

1881/2.

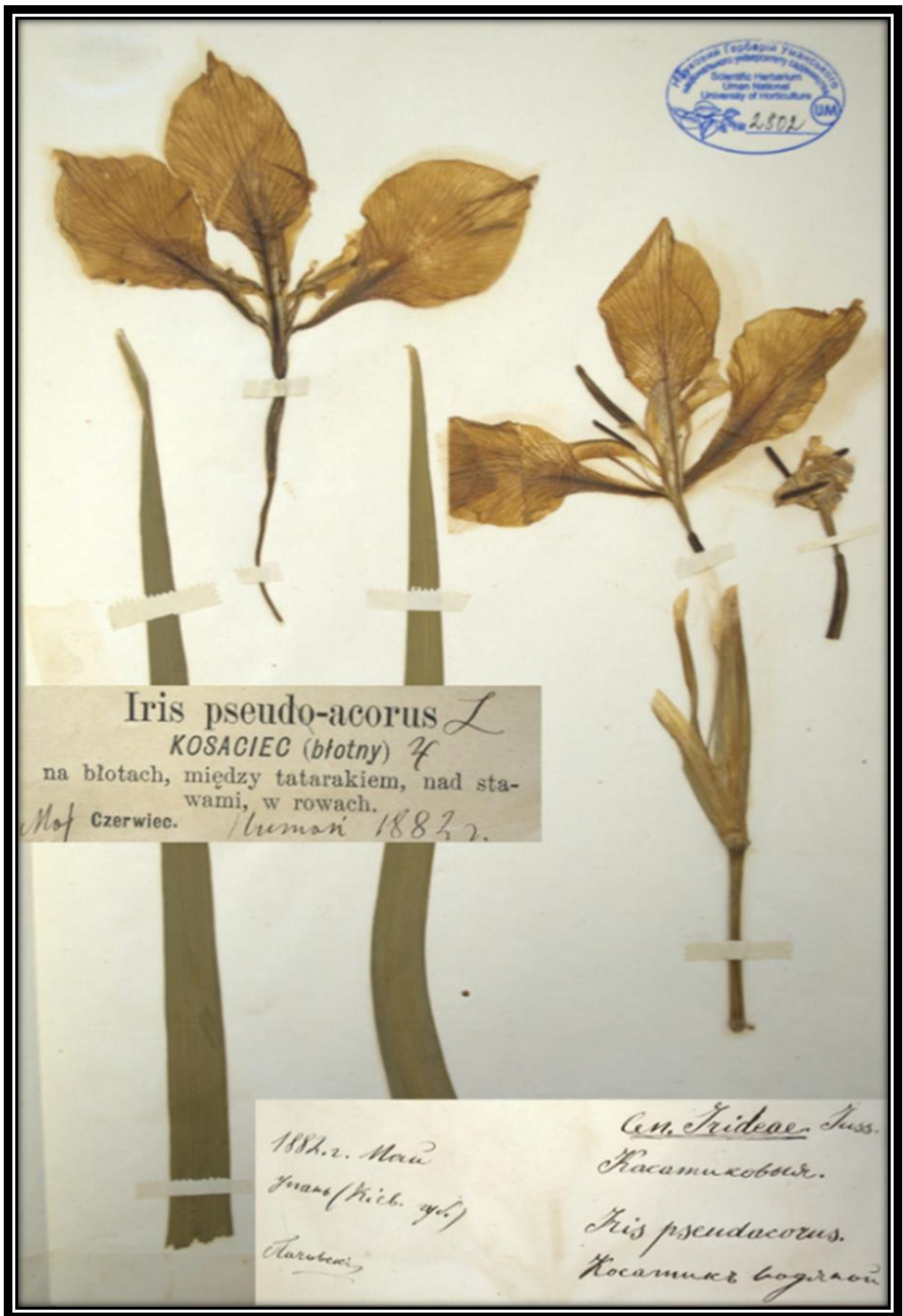
Fragaria

Rosaceae.

Fragaria vesca. 7.

Fragaria vesca.

Fragaria vesca L.

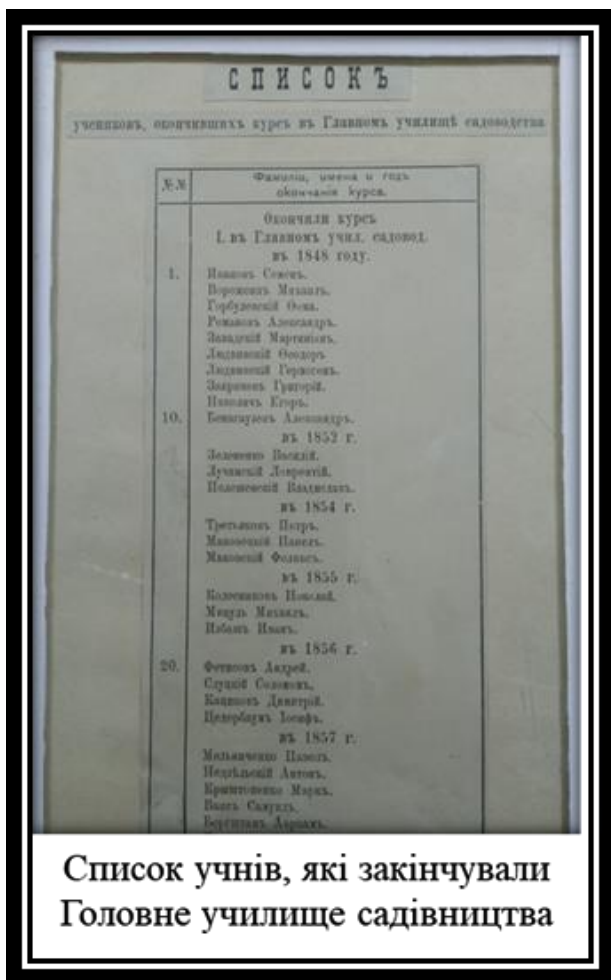
Iris pseudacorus L.

Sorbus aucuparia L.
JARZĘBINA (zwyčajna) $\frac{1}{2}$
przy drogach, w lesie.
Moj. Czerwiec. *Herman*

1882.
Ymer.
Sjunde-Mari.
de capaxo incant.
C. M. Pomaceae. Lindl.
Maurice.
Sorbus $\frac{1}{2}$.
Sorbus *non* aucuparia L.

Sorbus aucuparia L.

У 1989 р. одному з авторів цієї книги при підготовці публікації про уманський період життя Йозефа Пачоського пощастило поспілкуватись із тогочасною завідувачкою музею історії УНУС (на той час Уманський сільськогосподарський інститут) Ларисою Цимбровською і навіть погортати сторінки оригіналу унікального документа, пронумерованої, скріпленої сургучевою печаткою канцелярської книги, озаглавленої, як: «Списокъ учениковъ, окончившихъ курсъ в Главномъ училище садоводства...».

Цей документ переконливо свідчив, що Йозеф Пачоський не закінчував Уманського училища землеробства та

садівництва. Його прізвище не фігурувало в цьому списку за період від заснування училища до п'ятдесятиріччя його існування з усіма реорганізаціями (1848–1899). Нині, після зміни приміщення, в якому знаходився музей, відходу у засвіти Л. Цимбровської, не вдалося віднайти оригінал документа. Однак копія списку дозволила встановити прізвища учнів, які закінчували училище в роки перебування Йозефа Пачоського в Умані, зокрема тих із них, які в майбутньому стали відомими людьми.

С.В. Охременко

У 1879 р. в училищі налічувалось 23 випускники, оскільки у попередньому 1878 р. випуску не було в зв'язку з введенням практичного року⁹. У 1880 р. – 19 випускників, у 1881 р. – 16, серед яких – Юліус Ланцький, у майбутньому – головний садівничий «Софіївки» та Сергій Охременко, що згодом став знаним виноробом. Крім цих, відомих у подальшому осіб, у 1881 р. закінчили училище також Мирон Березовський, Петро Беловодський, Георгій Благовещенський, Василь Донич, Володимир Зінов'єв, Георгій Кошелев, Бенціон Ланда, Олександр Орлов, Андрій Покромович, Іоаннікій Романов, Іван Рутковський, Болеслав Тарнавський, Платон Шевченко, Микола Хоменко. Цей список ми наводимо, щоб проілюструвати, що склад учнів був багатонаціональний, а ще тому, що саме разом із випускниками цього року на світлині, що зберігається в музеї історії УНУС, нами виявлено особу Йозефа Пачоського (див. світлину на С. 94).

Ф.К. Калайда

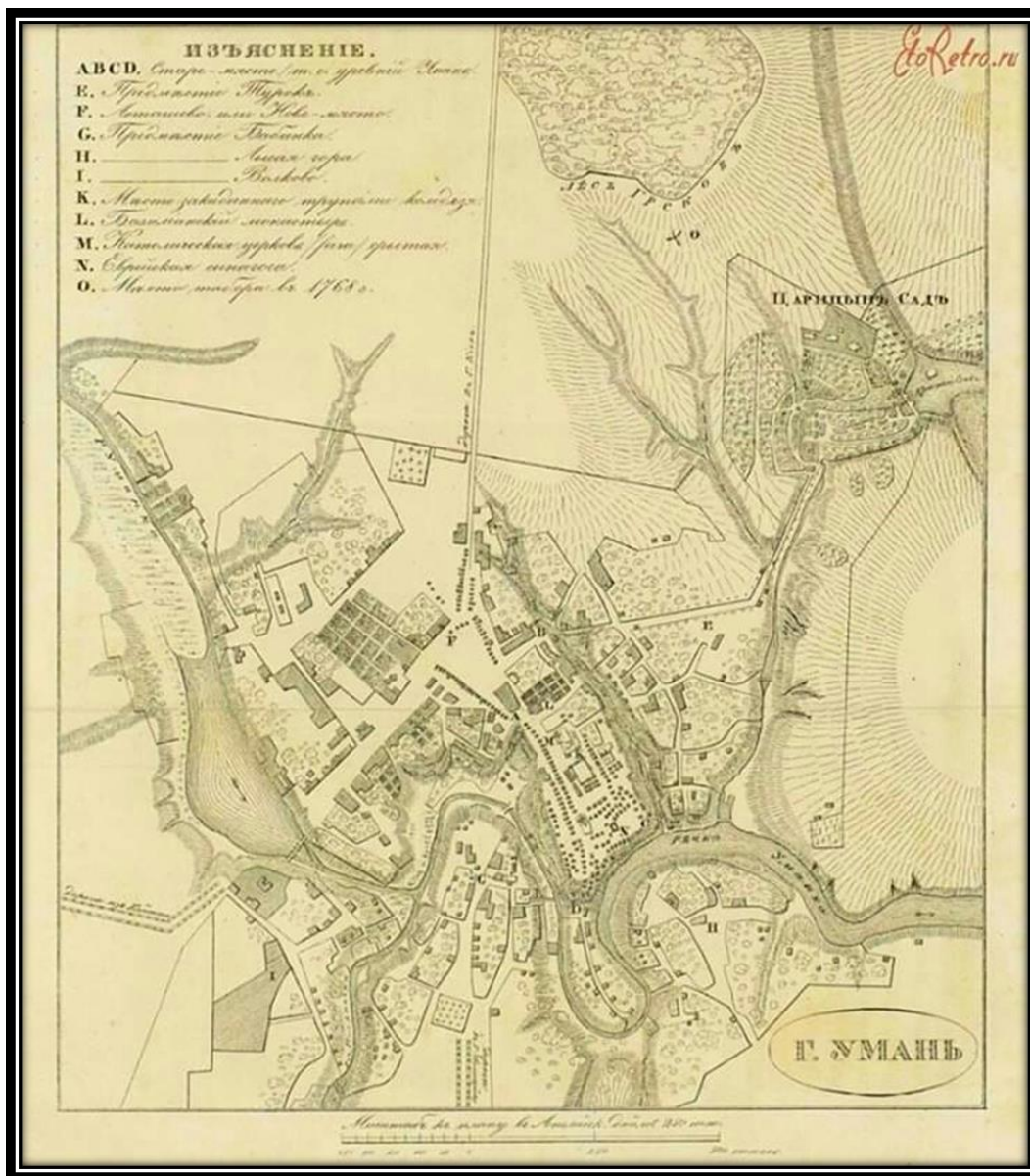
Відсутність випусків 1882 і 1883 років із причин введення у 1878 р. нового статуту, про що зазначено в цитованому «Списку...», на наш погляд теж якоюсь мірою може бути пов'язане з тим, що Йозеф Пачоський не закінчив училище.

У 1884 і 1885 роках випускників було 20 і 19 відповідно, у наступні два роки їх число скоротилось майже вдвічі. Серед випускників 1885 р. знаходимо прізвище Феофіла Калайди, який став згодом спочатку головним садівничим (із 1893 р.), а пізніше директором (1922–1929) Нікітського ботанічного саду. Це ще раз засвідчує високий рівень підготовки учнів Уманського училища та тісний взаємозв'язок цих установ.

⁹ Під час практичного року учні училища набували досвіду роботи у приватних господарствах. Кращі з учнів направлялися на практику в Імператорський Нікітський ботанічний сад.

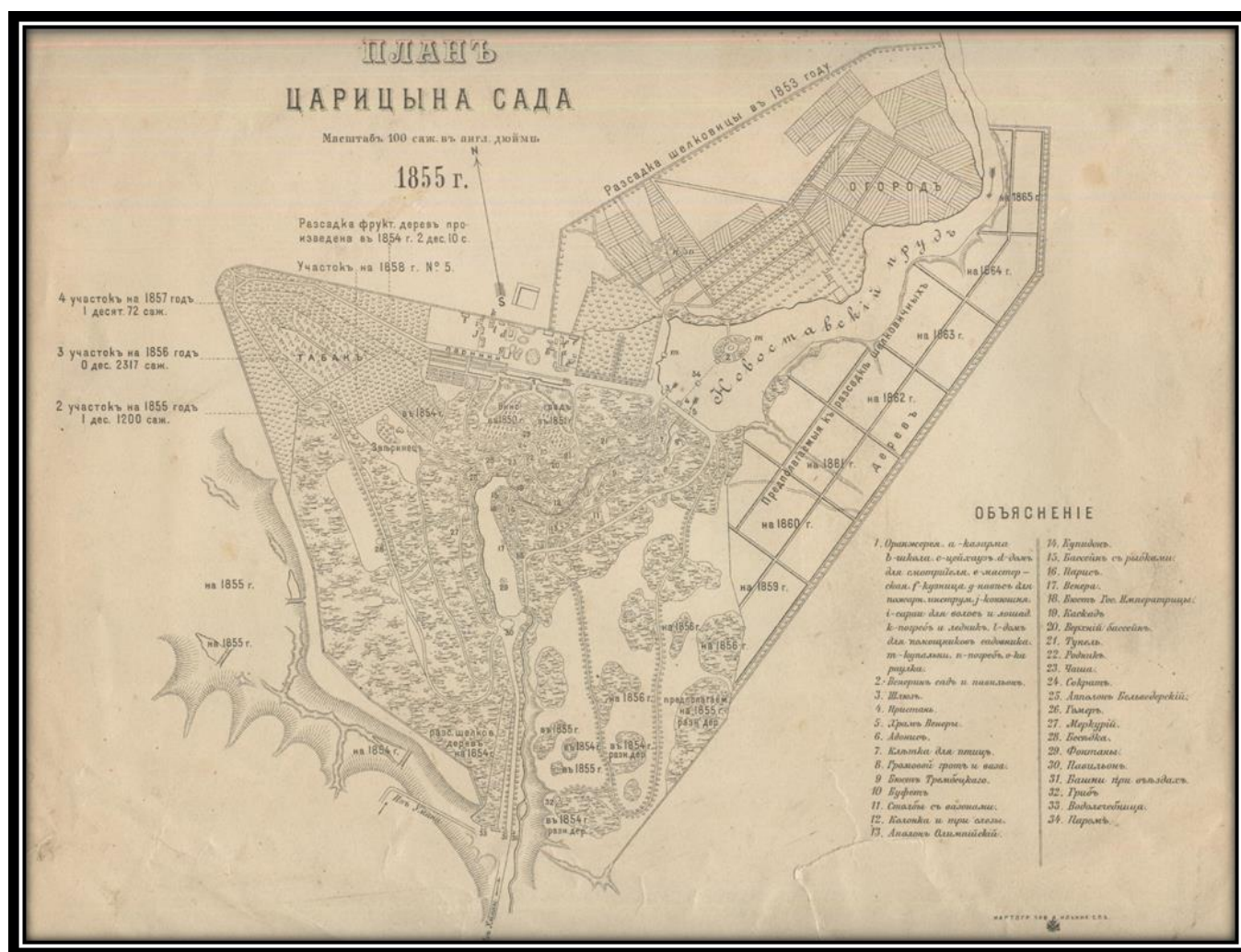
Тривале перебування Йозефа Пачоського в Умані у 1879–1887 рр., на наш погляд, аж ніяк не можна пояснити лише його навчанням в Уманському училищі, тим більше, що атестата щодо закінчення цього навчального закладу він так і не отримав.

Ймовірно, що вже в уманський період Йозеф Пачоський почав працювати як допоміжний працівник кабінету ботаніки, а швидше за все садовий робітник Царициного саду або його оранжерей. Не виключено, що він міг проходити в Царициному саду практичний рік, який розтягнувся на кілька років.

Картосхема м. Умань 1880 р., на якій зазначено розташування Царициного саду

До 1885 р. обов'язки головного садівничого саду виконував В.Я. Скробишевський, вплив якого на юного Й. Пачоського був визначальним: те, що училище мало в своєму підпорядкуванні теперішній всесвітньовідомий Національний дендропарк «Софіївка» НАН України з багатим рослинним світом, не могло не захопити до флористичних досліджень залюбленого в природу талановитого юнака. Ряд рідкісних рослин в його першій опублікованій праці наводився саме з поміткою «Царицин сад» (так у той час називали «Софіївку»). Автор зазначав, що звичайні рослини, місцезнаходження яких він не вказував, також були зібрані в Царициному саду (Пачоський, 1887).

Картосхема плану Царициного саду, 1855 р.

Йозеф Пачоський екскурсав, починаючи з ранньої весни, оскільки ним зібрано ефемероїди (*Muscari*, *Scilla*), у різні періоди вегетації і квітання рослин. Маршрути проходили як в межах сучасного міста Умані – Звірки, Греків ліс, так і в околицях найближчих до міста сіл – близько 6 км від Умані (Городецьке, Гереженівка, Піківець). Радіус його подальших досліджень розширився до 12–15 км, він збирав рослини в Краснопілці, Синиці, Циберманівці (нині Іванівці), Доброводах, Верхнячці. Найвіддаленіший від Умані (близько 40 км) пункт збору гербарію – м. Тальне, за що Й. Пачоський дякує своєму брату Густаву.

У Грековому лісі, який був придбаний як навчальна база для училища землеробства та садівництва, Пачоський знаходив навіть *Scopolia carniolica* Jacq., хоча і в незначній кількості. Нині, на жаль, від лісу нічого не лишилося, а назву «Греків ліс», отримав новий житловий масив (Чорна, 1998).

Картоschema Уманського повіту Київської губернії

Перша друкована праця «Очерки флоры окрестностей г. Умани Киевской губ.» з'явилася у молодого науковця, коли йому виповнилося 23 роки, почав же він збирати матеріали для неї 18-річним юнаком. І надалі, як зазначав сам Й. Пачоський у передмові до I т. «*Описание растительности Херсонской губернии. Леса*» (1915), швидкому виходу роботи в світ сприяли попередні багаторічні дослідження рослинного світу, накопичення фактичного матеріалу.

Захоплення ботанічними дослідженнями відчувається не лише у ретельному зборі та визначенні гербарію рослин околиць Умані, що відображено у вже хрестоматійній першій науковій публікації Й. Пачоського, він паралельно збирав і опрацьовував гербарій інтродукованих рослин.

В 1885–1886 рр. Й. Пачоський гербаризував в оранжереях Царициного саду. Ці гербарні зразки згодом увійшли до «Основного гербарію Уманського училища», отже, ймовірно, що Й. Пачоський отримував завдання на виконання такої роботи. Деякі гербарні зразки Й. Пачоського уманського періоду супроводжувалися видрукowanими типографським способом етикетками, що також підкреслює професійний підхід до гербарної справи. У зборах Й. Пачоського 1885–1886 рр. (UM) налічується 80 таксонів покритонасінних рослин, зібраних у теплично-оранжерейному комплексі училища (Ex calolaris Umaniense), 26 таксонів із розсадника квітниково-декоративних рослин училища (Ex horto botanico Umaniense) та 21 гербарний зразок 16 таксонів інтродукованих у закритому та відкритому ґрунті голонасінних (Чорна, Мамчур, 2018).

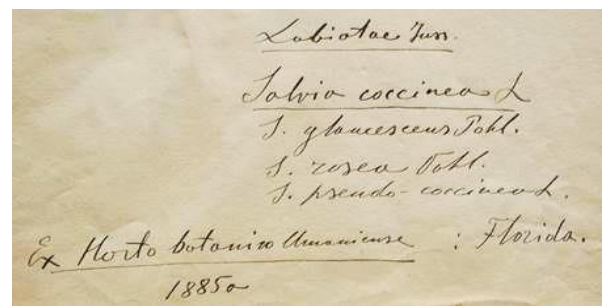
Вказані гербарні зразки, зібрані Й. Пачоським, були виділені нами в окрему меморіальну колекцію при опрацюванні Історичного гербарію УНУС (UM).

Вони розміщені на аркушах паперу формату 22,3×25,7 см виробництва Одеської паперової фабрики із тисненням в правому верхньому кутку «Дитятковское товарищество» (Губар О., інтернет-ресурс).

Оскільки дані гербарних етикеток або ж відомості, що для більшості гербарних зразків були вказані безпосередньо на гербарних сорочках, були неповні, ми намагалися знайти інші свідчення про місце збору загербаризованих рослин. Запис «Ex calolar(is)» опосередковано вказував, що рослини могли бути зібрані в оранжереях Царициного саду. Підтвердженням цього завдячуємо «Прейскуранту рослин і насіння Уманського Царициного саду» (Прейскурант..., 1885).

Наявність авторських гербарних етикеток із зазначенням прізвища колектора – Joseph Patczoski на кількох гербарних зразках дозволила нам за автографом Й. Пачоського ідентифікувати авторство тих зразків, де прізвище колектора не було вказане. Свідченням того, що уманські збори учня училища садівництва Й. Пачоського були інсеровані до «Основного гербарію Уманського училища» служить наявність на них інвентарного номера гербарного зразка, прийнятого в цьому гербарії із вказівкою номерів роду, виду та загального порядкового номера. Для деяких зразків рукою колектора зазначено також звідки походить рослина, зокрема для австралійських акацій: *Acacia armata* R. Br. (Australia); або *A. melanoxylon* R. Br. (Nova Hollandia); *Buxus balearica* Lam. (Insular Balearic) тощо. Більшість рослин визначено до виду, окремі, зокрема *Nepenthes* sp., лише до роду. Частина записів на етикетках зроблена Й. Пачоським польською мовою.

Гербарні етикетки уманських зборів Й. К. Пачоського

За проектом архітектора Метцеля у 1800 р. був збудований літній двоповерховий будинок Потоцьких з трьома входами: центральний – з боку Софіївки, два бокових – в оранжереї

Опрацювання історичних документів Уманського краєзнавчого музею дозволило з'ясувати, що у період формування Й. Пачоським гербарних зразків, які супроводжувались видрукowanими типографським способом (зокрема з написами польською мовою) етикетками, в Умані працювало дві типографії: австрійського підданого Нормака та купців Ванштейна і Брона. Отже, ймовірно Й. Пачоський звертався з проханням надрукувати етикетки для гербарію до однієї з цих типографій.

Оранжереї Уманського училища землеробства та садівництва, де зібрано гербарій
Й. Пачоським (1884–1886 рр.)

Зразки гербарних зборів Йозефа Пачоського, зроблених
в теплично-оранжерейному комплексі Уманського училища

Libonia floribunda K. Koch

Fam.: *Asclepiadaceae*
Hoya carnosa R. Br.
ex calder. Uman...
1885 a. Collecteur Joseph Patchoski.
Asia, Australia.

Asclepiadaceae.
Hoya carnosa R. Br.
ex calder. Uman.

Hoya carnosa (L.f.) R. Br.

Fam.: *Asclepiadaceae*
Stapelia bufonia Jacq.
Ex *Cardior. Kunon.* 2
1885 a. Collecteur Joseph Patchoski.

Stisseria bufonia (Jacq.) Kuntze

Araliaceae
Hedera nervosa Hort
Fr
Ex coldar. Uman.

Hedera nervosa Hort.

Araucaria Bidwillii Hook.

Nova Hollandia ex coldari. Amuricum. 1842

Araucaria bidwillii Hook.

Mimosaceae R. Brown.
Acacia dealbata Link.

Ex. caldaris Romanica.

In Nova Hollandia.

Acacia dealbata Link

Mimosaceae R. Brown.

Acacia microbotrya Benth.

Australia occident.

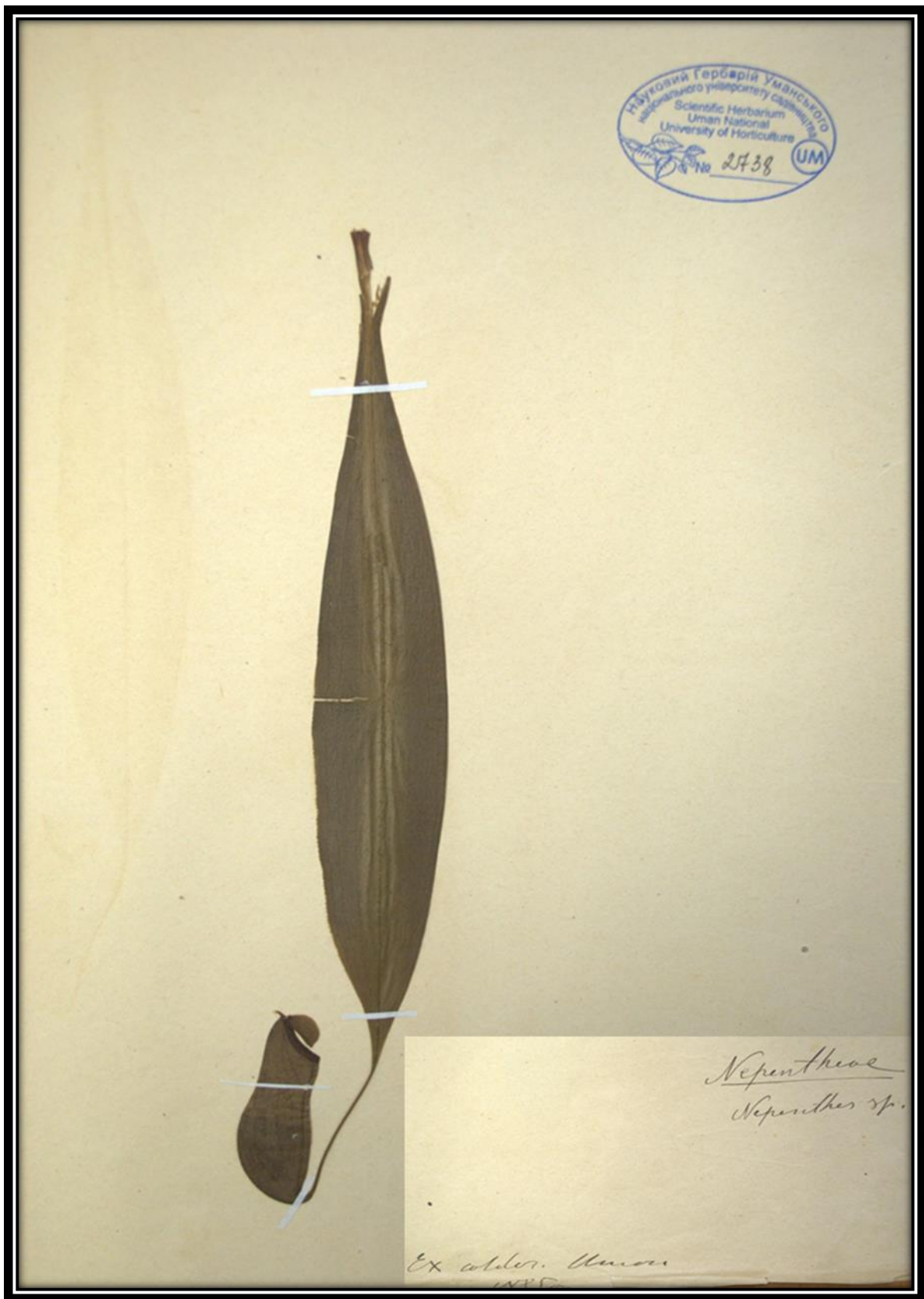
Ex collat. Monmonism.
1885a

Acacia microbotrya Benth.

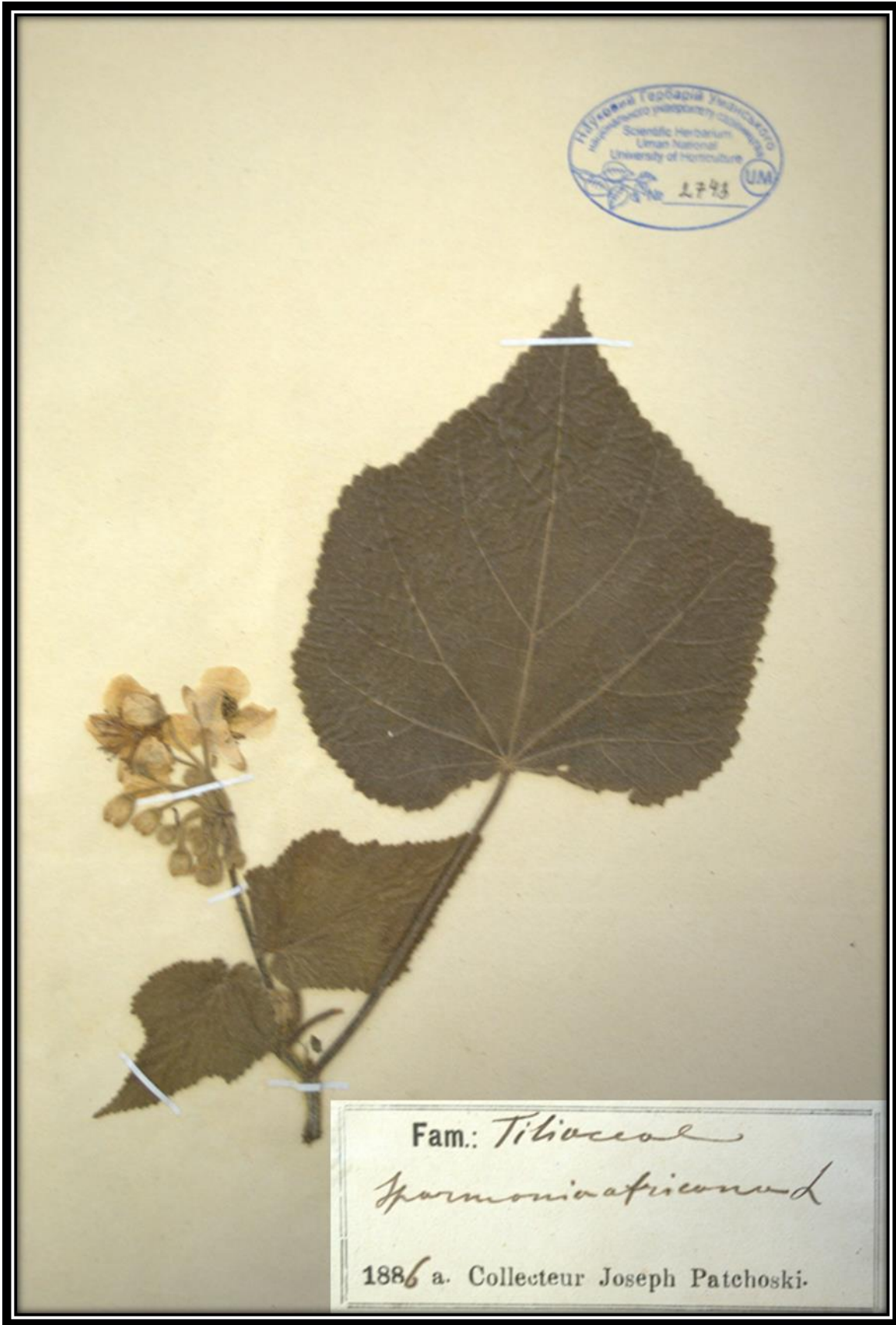

Fam.: *Myrtaceae*
Eucalyptus globulus
Labill.
1886 a. Collecteur Joseph Patchoski.
Australia

Eucalyptus globulus Labill.

Nepenthes sp.

Sparmannia africana L.f.

В Уманському училищі у Й. Пачоського було сформовано інтерес до гербарної справи та навички у цій галузі, оскільки кожен учень впродовж перших двох років навчання збирав обов'язковий гербарій не менше 270 видів (Львов, 1897, 1899). У роки його навчання, коли ботаніку викладав В.Я. Скробишевський, та за пізніших часів викладача В. Львова в кабінеті ботаніки було сформовано значну гербарну колекцію, до якої зокрема входили ексикати *Herbarium Florae Rossicae*, що є ще одним свідченням високого тогочасного рівня викладання (Мамчур та ін., 2015).

Виявилось, що Й. Пачоський і надалі не втрачав зв'язок із Черкаським краєм. Про це дізнаємося з його рецензії на флористичні нотатки Я. Тржебинського та подяку автора рецензованої публікації (Trzebiński, 1913).

Автор публікації на сторінках часопису дякував Й. Пачоському, директору Природничого музею в Херсоні, за допомогу у визначенні складних таксонів. Помітки щодо цього (det. J. Raczoski) вказано у наведеному в статті списку зібраних у 1904–1911 роках видів, зокрема роду *Carex*. Щоправда в рецензії Й. Пачоського зазначено, що такі помітки наявні далеко не завжди, та, що не з усіма визначеннями автора він погоджується. Із примітки щодо знахідки в околицях Сміли разом із автором статті двох пропущених у списку видів випливає те, що Й. Пачоський, вже працюючи в Херсоні, в період із 1904 по 1911 рр. відвідував Черкаський повіт Київської губернії та екскурсав там.

2.3. Уманське училище землеробства та садівництва в другу половину XIX ст.

На час перебування Йозефа Пачоського в Умані (1879–1887 рр.) місто належало до одного з найкращих і найбільших повітових міст Київської губ., що налічувало понад 25 тис. мешканців.

Тогочасна Умань була важливим торгівельним, промисловим і освітнім

центром. Новозбудована залізниця зв'язувала Умань через Христинівку з Києвом і Одесою. До губернського центру можна було також дістатися кінним екіпажем по поштовому тракту, що проходив повз Білу Церкву. У місті проживало багато шляхти, діяв костьол (Кривошея, 2012).

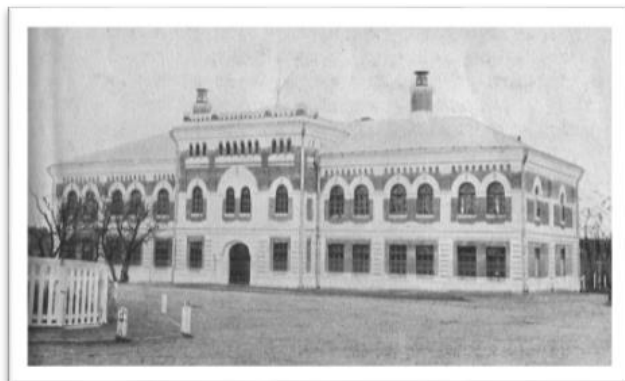
Католицький костьол. Малюнок Наполеона Орди. 1870 р.

В серпні 1859 р. Головне училище садівництва із Одеського Імператорського Ботанічного саду було переведене до Царициного саду м. Умань. Історично склалося так, що саме з 1859 р. на тривалий час сад і училище були нерозривно пов'язані між собою (Косенко, 1999, 2013).

У 1859 р. в Умані, поряд із Царициним садом, починає будуватися чудовий за архітектурою двоповерховий, із вбудованою (у 1863 р.) внутрішньою церквою святої Магдалини навчальний корпус Головного училища садівництва

(Карасюк, 1994). Зображення цього найпершого корпусу вигравіруване на ювілейній медалі до 50-річчя училища. У 1866 р. споруджено головний вхід на територію училища з вежами, пізніше ще два навчальні корпуси, а у 1884 р. – декілька одноповерхових будинків для персоналу училища. В одному з них і була квартира наставника Й. Пачоського в уманський період життя – В.Я. Скробишевського.

Початковий вигляд перших навчальних корпусів
Уманського училища садівництва, збудованого у 1859–1863 рр.

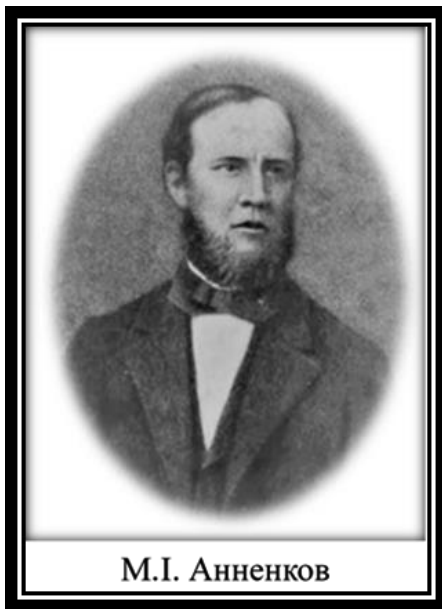
Домовий храм святої Марії Магдалини було споруджено за проектом старшого інженера Департаменту сільського господарства Миколи Никифоровича Маркова. За його ж проектом у 1887–1890 рр. до церковного корпусу прибудований ще один навчальний корпус з надбудовою третього поверху у вигляді мезоніну. Для цих споруд притаманні риси класицизму, з рустованими поверхнями стін, а церковний і головний корпуси з високими напівцерковними вікнами, обрамленими цегляними наличниками та балясиновидними пілястрами при вході до корпусів.

В 1908–1910 роках ліворуч від входу у корпус було прибудовано ще один прямокутний корпус, в якому розмістився пансіон на 125 осіб.

Вхід у «Софіївку» із території училища збудований у 1847 р. за проектом архітектора І. Макутіна (за матеріалами відділу архітектури, містобудування Уманської міської ради).

Переїзд співробітників і учнів із Одеси до Умані, перевезення майна, перші побудови було здійснено за часів директора Домініка Сигизмундовича Обніського. Він був дбайливим господарем, невтомним працівником, під його керівництвом училище стало школою працьовитості.

З 1863 по 1875 рік директором Уманського училища був Микола Іванович Анненков, автор першого російськомовного, а не латиною, ботанічного словника (1858). В Умані він продовжував збирати матеріал, допрацьовувати словник, який пізніше ще неодноразово перевидавався. М.І. Анненков, перебуваючи на посаді директора Уманського училища, став одним із перших ботаніків, прийнятих до складу Київського товариства природознавців. Його було обрано 17 березня 1870 р., одночасно із Р.Е. Траутфеттером, на той час директором Імператорського ботанічного саду у Санкт-Петербурзі.

Ще раніше, коли училищем керував Д.С. Обніський, кожна екскурсія учнів використовувалась для поповнення наукових колекцій, зокрема гербарію. Про наукову цінність зібраних матеріалів свідчить той факт, що гербарії учнів використовувались і для обміну з ботанічним відділенням Імператорського Санкт-Петербурзького товариства дослідників природи та ботанічним садом Імператорського Юр'ївського (нині Тартуського) університету.

В 1868 р. розпочалась реорганізація Головного училища садівництва в Уманське училище землеробства та садівництва, однак, хоча навчальна система училища будувалася за навчальною програмою, спільною з іншими землеробськими училищами, у ньому зберігалась спеціальність «Садівництво. Це у майбутньому забезпечило унікальність Уманського училища та, ймовірно, певною мірою обумовило те, що Йозеф Пачоський вступив саме до нього.

Слід зазначити, що широта наукових інтересів Й. Пачоського була сформована ще під час навчання в Уманському училищі землеробства та садівництва.

В 1872 р. в училищі були введені програми, складені в 1870 р. для землеробських училищ, які розширили курс природничих та сільськогосподарських дисциплін. Окремо викладались фізика, хімія, природознавча історія, тобто ботаніка, зоологія та мінералогія з викладанням у вступі до цих наук загальних понять природознавства. Серед спеціальних предметів вивчались лісівництво, садівництво та городництво (Учебные программы..., 1870). В Уманському училищі в той час нараховувалось 11 кабінетів, у яких знаходилось 6601 різноманітних навчальних посібників. Зростала кількість бажаючих навчатись в училищі. В 1876 р. учнів нараховувалось

227 осіб, з метою збереження високого рівня викладання, насамперед проведення практичних занять, розпорядженням Міністерства державного майна було обмежене число прийому, а з 1878 р., саме напередодні вступу до училища Й. Пачоського, вимоги вступних іспитів суттєво зросли. В 1878 р. було введено «Новий устав» училищ, який діяв без змін до 1888 р., тобто в саме в роки навчання Й. Пачоського. Згідно Нового уставу кількість предметів, які викладалися в училищі, збільшилась до 31, а їх програми знову були значно розширені.

Викладання ботаніки в Уманському училищі було побудоване так, щоб учні багато працювали над описом, визначенням як живих дикорослих рослин влітку та восени, так і засушених чи заспиртованих узимку і навесні.

Із 1878 р. до Уманського училища, як і до інших землеробських училищ, було застосоване нове положення, згідно якого прийом до I та II класів училища здійснювався 20–26 серпня, а до III класу в травні (екзамени відбувалися одночасно з перевідними екзаменами учнів III класу). Теоретичне викладання закінчувалось в останньому (VI) класі в грудні, а в січні проводилися випускні екзамени. Із перших чисел лютого до вересня учні розподілялись на практику в приватні господарства. У вересні відбувався випуск (Костюк, 2015).

За період із 1848 до 1894 р. курс училища закінчили 461 особа, із них 218 після реформування у 1878 р.

У передмові до нарису флори околиць Умані Й. Пачоський (Пачоский, 1887) зазначав, що екскурсував та збирав гербарій в цьому регіоні впродовж п'яти років, починаючи з 1882 р., тобто з 18-річного віку. Такий вік мали учні III класу училища, бо приймали до нього 14-16-річних юнаків, ймовірно, що після двох років навчання в Рівному, в Умані Й. Пачоський, ймовірно, потрапив відразу до третього класу. Цікаво та повчально проаналізувати навчальний процес цього учбового закладу. Навчальний рік тривав три триместри з 1 вересня до 1 серпня, значна увага приділялася практичним заняттям та екскурсіям, зокрема учні 5-го класу по 2-3 тижні бували в Криму, на Кавказі, у південних губерніях.

Часті невеликі екскурсії в околицях міста передбачали розвиток в учнів спостережливості та свідомого ставлення до явищ, які вони споглядали. Працювали в училищі в напруженому трудовому режимі, який витримували далеко не всі учні, зокрема з 1844 по 1853 рік училище випустило лише 13 учнів, що закінчили повний курс.

Викладацький склад училища обмежувався штатним розкладом, встановленим Міністерством державного майна. Уманське училище землеробства та садівництва мало у 1885 р. вакансії директора та учителя садівництва. Інші посади були розподілені наступним чином:

Інспектор – н.р.¹⁰ (1878–1891) Павло Григорович Анциферов.

Вчителі: математики – к.р.¹¹ Дмитро Сергійович Чириков,

сільського господарства – к.р. (1878–1905) Дмитро Семенович Леванда,

природничих наук – н.р. (1878–1907) Вільгельм Олександрович Поггенполь,

географії, технології і будівельного мистецтва – н.ч.¹² Павло Артемович

Загорський,

російської мови – тит.р.¹³ Володимир Олександрович Долбін,

німецької мови – н.ч. Франц Андрійович Шаєр,

креслення та геодезії – н.р. Олексій Олексійович Сердобинський,

законоучитель – (священник церкви Марії Магдалини училища) Федір

Степанович Соловйов.

Наглядачі та репетитори – н.ч. Ілля Дмитрович Соколов, н.ч. Дмитро Іванович Юницький, н.ч. Порфирій Іванович Биковський.

Лаборант (він же шовківник) – (з 1881 р. доглядач Царициного саду, із 1891 р. головний садівничий) Юліус Робертович Ланцький.

Лікар училища – н.р. Вікентій Ігнатович Квятковський.

¹⁰ н.р. – надвірний радник

¹¹ к.р. – колезький радник

¹² н.ч. – нижчий чин

¹³ тит.р. – титулярний радник

Письмововодитель і бухгалтер – к.р. Артемій Герасимович Резніков.

Доглядач Царициного саду – к.а.¹⁴ Платон Юрійович Фанфагутов («Памятная книга Киевской губернии за 1885 год»). (Цит. за Головцов, 2015).

В музеї УНУС зберігається цікава реліквія – нагрудний знак сторожа Уманського Царициного саду, отже, була й така посада чи посади.

Вакансію учителя садівництва, яка з'явилася після переходу до Нікітського саду Владислава Яковича Скробишевського, у квітні 1885 р. зайняв

Василь Васильович Пашкевич, який прийняв на себе також завідування садом і працював, обіймаючи ці посади до січня 1891 р.

Згідно табеля про ранги цивільних чинів найвищий ранг в Уманському училищі станом на 1885 р., а саме 5. Надвірного радника (н.р.) мали інспектор П.Г. Анциферов, учителі природничих наук В.О. Поггенполь і креслення та геодезії О.О. Сердобинський, а також лікар училища В.І. Квятковський.

Ранг 6. Колезького радника (к.р.) мали вчителі математики Д.С. Чириков, сільського господарства Д.С. Леванда та письменоводитель і бухгалтер А.Г. Резніков. Доглядач Царициного саду П.Ю. Фанфагутов мав 8 ранг колезького асесора. Вчитель російської мови В.О. Долбін на той час мав 9 ранг титулярного радника (тит. р.).

Вчителі будівельного мистецтва П.А. Загорський та німецької мови Ф.А. Шаєр, а також три посади наглядача та репетитора займали нижчі чини (н.ч.). Лаборантом училища та одночасно шовківником працював випускник цього училища 1881 р. Ю.Р. Ланцький.

¹⁴ к.а. – колезький асесора

Учні та викладачі Уманського училища землеробства і садівництва, 1881 р.
Зліва-направо в середньому ряду: сидять – В.О. Поггенполь, Д.С. Леванда, В.Я. Скробишевський, М.С. Барановський, Ф.С. Соловійов, (?), П.Г. Анциферов, В.О. Долбін, (?); стоять – С.Ф. Охременко (четвертий), Ф.К. Калайда (шостий), Й.К. Пачоський (сьомий), Ю.Р. Ланцький (одинадцятий).

Отже, штат Уманського училища землеробства та садівництва був зовсім невеликим, хоча, крім навчання учнів, училище на той час опікувалося Царициним садом, що потребувало значних зусиль та матеріальних витрат.

Ситуація щодо догляду за садом дещо змінилася у 1894 р., коли головним садівником був Франц Файгель, доглядачем саду – почесний громадянин Кірко Микитович Карабетов, виконуючим обов'язки головного садівника – Юліус Робертович Ланцький, який мав ще двох помічників: старшого, вченого садівника Миколу Францовича Гродзинського та молодшого Леоніда Олександровича Казарінова. Останній – це легендарна для Уманського саду особистість, оскільки віддав самовідданій праці в ньому 60 років життя.

На кінець 1894 р. директором Уманського училища був Дмитро Семенович Леванда, що на той час мав ранг статського радника та читав бухгалтерію. Посаду інспектора училища обіймав ст. рад.¹⁵ В.О. Погенполь, який так само, як у роки навчання Й. Пачоського, читав природничі науки (хімію, фізику, метеорологію). В.О. Долбін продовжував читати російську, латинську мови та законодавство, але вже як к.а. П.А. Загорський отримав ранг н.р., список дисциплін, які він читав збільшився за рахунок окремих сільськогосподарських наук.

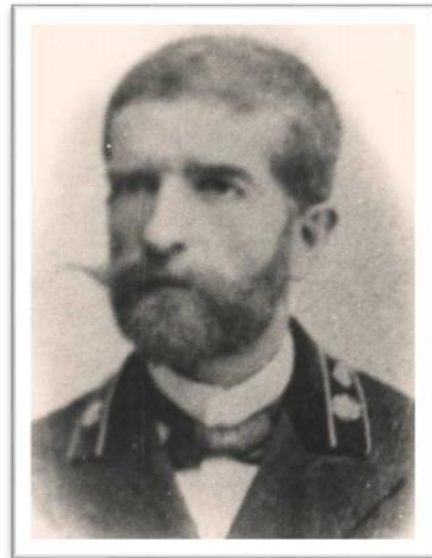
Пальмова оранжерея. Крайній справа – садівник оранжереї і теплиць Л.О. Казарінов, біля нього, ймовірно, професор М.Ф. Любочка

Із зайняттям Д.С. Левандою посади директора рослинництво та мінерологію став читати новий викладач, кандидат сільського господарства Микола Костянтинович Васильєв, який через десять років опублікував «Наблюдения на

¹⁵ ст. рад. – статський радник

опытном поле Уманского среднего училища садоводства и земледелия за 1894–1904 гг.». Из цієї праці дізнаємося, що кафедра землеробства тільки з 1883 р. отримала постійне місце для ботанічного сільськогосподарського розсадника та тривалий час використовувала його переважно з навчальною метою, а не як місце проведення дослідів і спостережень.

В училищі також з'явився новий викладач алгебри, геометрії, тригонометрії, ботаніки та лісівництва, який по останньому з названих предметів також керував учнівською практикою, – вчений лісівник II розряду Володимир Миколайович Львов. За публікаціями В.М. Львова простежуємо високий рівень викладання ботаніки, залучення учнів до гербаризації рослин і створення тематичних колекцій (Львов, 1899).

В.М. Львов

Вчений управитель і садівник Микола Іванович Лапін читав садівництво, городництво, анатомію рослин (теорію та практику). По найму в училищі працював лаборант Володимир Петрович Максимчик. Він же виконував обов'язки бібліотекара, спостерігача метеорологічної станції та пасічника. Слід також відзначити, що у 1894 р. у штаті училища перебував знаний в Умані лікар, к.р. Георгій Львович Крамаренко.

У переліку земельних угідь училища на кінець 1894 р. визначений знаменитий красою та гідравлічними спорудами парк – Царицин сад (62 дес.¹⁶ 1,525 кв.саж.¹⁷, за сучасними мірами – 67,7 га); плодовий сад і город (23 дес. 500 кв.саж. – 25,1 га); деревні та плодові розсадники (5 дес. 550 кв.саж. – 5,5 га); оранжереї, дев'ять теплиць (дві з них холодні), дві насінневіх для квітів, городніх культур та насіння дерев.

¹⁶ дес. – десятина

¹⁷ кв. саж. – квадратних саженів

На той час необхідні для оранжерей, теплиць насіннєві горщики та піддони, гончарні труби для водопроводу виготовляли безпосередньо в училищі в невеликій гончарній майстерні.

Становлення Йозефа Пачоського як науковця, починаючи з часу його перебування в Умані, завжди проходило в оточенні відданих природничим наукам людей. Перший вирішальний вплив на нього виявив у 1881–1885 рр. В.Я. Скробишевський як вчитель і головний садівничий Царициного саду, думається, що залучав зацікавленого учня до спостережень у саду, збору гербарію, який став у добрій нагоді Й. Пачоському при вступі до Київського товариства природознавців...

У квітні 1885 р. улюбленого вчителя та знаючого наставника на посаді в Царициному саду змінює також знаюча, енергійна, із запалом до нової роботи, першої самостійної після тривалого навчання (Мінська духовна семінарія, Петербурзький університет, дворічне закордонне стажування) молода людина, лише на сім років старша від Й. Пачоського – В.В. Пашкевич.

Йозеф Пачоський вступив до Уманського училища, коли воно вже понад десять років, згідно наказу від 1868 р., функціонувало як Уманське училище землеробства та садівництва. Відбулося становлення та розширення викладання землеробських дисциплін, створення практичної бази. Саме напередодні прибуття Йозефа Пачоського до Умані, 30 травня 1878 р. було затверджене нове положення, штатний розклад і статут училища. Курс навчання замість чотирьох років був продовжений до шести. За цей період учні вивчали 31 предмет згідно розширених програм, а впродовж останнього року проходили практику в казенних або приватних господарствах.

Йозеф Пачоський навчався в Уманському училищі в часи, коли зросла увага державних інституцій до сільськогосподарської освіти (Сельскохозяйственныe учебныe..., 1881; Сельскохозяйственное образование..., 1895). На початку 1890-их років передбачалось перетворення Уманського училища землеробства та

садівництва в землеробське училище, а для навчання садівництву – заснування в Умані, при Царициному саду, окремого середнього училища садівництва. Хоча такому перетворенню не судилося відбутися, вже з 1883 р. для вивчення садівництва отримували відрядження за кордон випускники землеробських училищ і природничих факультетів університетів. Саме після такого відрядження прибув до Умані у 1885 р. випускник фізико-математичного факультету Імператорського Петербурзького університету, В.В. Пашкевич, який два роки стажувався в Німеччині.

Згодом подібне стажування проходив випускник Уманського училища Ю.Р. Ланцький, який після цього займав посаду головного садівника Царициного саду. Оскільки Йозеф Пачоський не мав документа щодо закінчення училища, хоча вчився з Ю.Р. Ланцьким практично одночасно та був не менш здібним, йому судився інший шлях у науці та житті.

Особливе місце в житті Й. Пачоського займали книги, любов до яких він успадкував від діда-бібліотекара, архіваріуса князів Сангушків, перейняв від матері з освіченої родини Веймутів. В училищі садівництва юному Й. Пачоському пощастило стати читачем фундаментальної бібліотеки з багатим фондом природничої літератури.

Ця бібліотека була започаткована ще в Одесі, разом із майном училища була перевезена до Умані та постійно поповнювалась новими надходженнями. Ще у 1864 р. до бібліотечних фондів Головного училища садівництва в Умані було передано книги бібліотеки Інспекції сільського господарства Південної Росії. Розпорядженням № 3034 від 16 вересня 1867 р. у фонди влило бібліотеку ліквідованого Київського помологічного розсадника. Таким чином фундаментальна бібліотека збільшилась на 796 томів (Нижник, 2016).

Й. Пачоський під час навчання в Уманському училищі міг користуватися найціннішими класичними виданнями з ботаніки, зокрема перекладом твору професора Женевської академії Альфонса Декандоля (1838). У передмові до цього

видання професором ботаніки Московського університету І. Шиховським було висловлене промовисте побажання читачам книги: «...*Мне остается пожелать, чтобы книга эта с таким же тщанием была изучаема юными соотечественниками моими, с каким занимался я ее изданием, и столько принесла им пользы, сколько я предполагаю по достоинству сочинения и благородной их любознательности*». Це ніби звернення до Й. Пачоського, який завжди відрізнявся ретельністю в опрацюванні природничої літератури та допитливістю і жадібністю до знань. Із рукописного «*Систематического каталога фундаментальной библиотеки Уманского училища земледелия и садоводства*», який зберігається в музеї історії УНУС, можемо довідатися про літературу, що входила до фондів. Зокрема у цьому каталозі наведені класичні ботанічні твори латиною:

- Besser W. Enumeratia plantarum Volhynia, Podolia...1822;
- Linnaeus C. Genera plantarum, 1830;
- Флористичні зведення Південно-Західного краю: Рогович А. С. Обозрение семенных и высших споровых растений...1868;
- Шмальгаузен И.Ф. Флора Юго-Западной России. Руководство для определения семенных и высших споровых растений, 1886;
- Краткий учебник ботаники для студентов медицины и начинающих натуралистов Ив. Шмальгаузена, профессора Университета Св. Владимира. С. 298 рисунками в тексте. Киев, 1887.

Цією літературою міг користуватися Й. Пачоський, перебуваючи в Умані. Зокрема, з працями свого майбутнього київського вчителя І. Ф. Шмальгаузена він міг познайомитися раніше, ніж із ним особисто.

Були у фондах бібліотеки також різноманітні таблиці для визначення рослин:

- Акинфиев И. Таблица для определения семейств цветковых растений Европейской России. 1885;

– Маевский Г. Полевые травы средней России. Таблицы для определения. 1887.

У 1908 р. в одній із уманських типографій було надруковано «Каталог фундаментальной библиотеки Уманского среднего училища садоводства и земледелия», але книги з ботаніки до нього не ввійшли.

На жаль, багато раритетних видань із фондів фундаментальної бібліотеки було втрачено під час другої світової війни. Про збереження ряду рідкісних книг, які згадуються в каталогах бібліотеки, є свідчення ветеранів УНУС, що частину фонду було замуровано бібліотекарями-подвижниками:

«...Під час окупації м. Умань у роки другої світової війни завідувач бібліотеки В.І. Пашина разом з асистентом кафедри ботаніки В.С. Горячевою, лаборантом З.М. Ковальчук, бухгалтером інституту М.І. Латюком та механіком М.І. Коцюбинським зібрали найцінніші фундаментальні видання бібліотеки і заховали їх в одному з підвальних приміщень, відгородивши цегляною стіною. Таким чином, була збережена цінна література для майбутніх поколінь...». Ймовірно, так було збережено не лише навчальну та наукову літературу бібліотеки, а й історичні колекції гербаріїв.

2.4. Викладачі Уманського училища в період навчання

Йозефа Пачоського

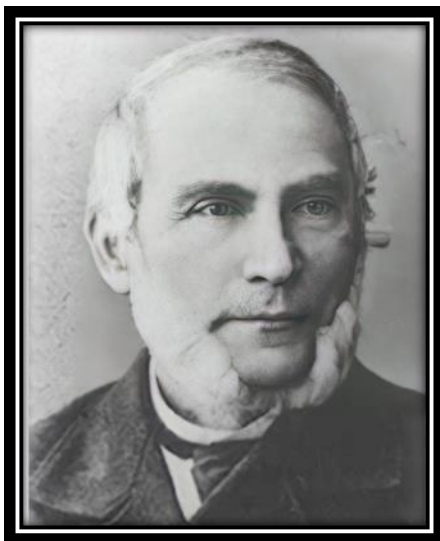

Барановський Михайло Спиридонович

(?–?)

Про директора Уманського училища землеробства та садівництва в період 1875–1881 рр. відомо зовсім мало. Саме в часи його директорства було введено новий статут і нове положення про училище. За його сприяння було розширене практичне поле, яке в 1877 р. перейменоване в практичне господарство. В цей період комплектуються ферми великої рогатої худоби, овець, птиці, набуває статусу самостійного підрозділу господарства пасіка.

Саме в цей період до Уманського училища вступив, полишивши Рівненське реальне училище, п'ятнадцятирічний Йозеф Пачоський.

Я.М. Калиновський

Калиновський Яків Миколайович

(1814–1903)

Починаючи з другої половини 1881 р. до 1884 р. Уманське училище очолював випускник медичного факультету Харківського університету, який після закордонних студій, зокрема вивчення сільського господарства в Гогенгеймській землеробській і лісовій академії та роботи викладачем у Ярославському Демидівському ліцеї, захистив у Харкові дисертацію на звання

магістра сільського господарства і лісівництва. Майже двадцять років Я.М. Калиновський працював на посаді професора кафедри сільського господарства та лісівництва Московського університету. У 1864 р. став також першим директором новоствореного Московського зоопарку. Згодом був управляючим великими маєтками в Тульській, Пензенській та Саратовській губерніях, у 1879–1881 рр. займав посаду директора Маріїнського землеробського училища. Отже він прибув до Умані вже як досвідчений практик і теоретик сільського господарства. До того ж мав ряд наукових праць у галузі рослинництва, акліматизації важливих у сільському господарстві рослин і тварин. Серед публікацій Я.М. Калиновського виокремлюється одна, співзвучна за напрямком із наступною діяльністю Й. Пачоського у Херсоні, *«Охранение млекопитающихся и птиц, существенно полезных для земледелия, лесоводства и садоводства»* (М., 1871). Не виключено, що ще уманський викладач Я.М. Калиновський посіяв у свідомості юного Пачоського зерна бережного ставлення до птахів, які знищують шкідників сільськогосподарських культур.

Д.С. Леванда

Леванда Дмитро Семенович

(?–?)

Відомо, що Д.С. Леванда прибув до Уманського училища з Санкт-Петербурга в середині сімдесятих років дев'ятнадцятого століття разом із П.Г. Анциферовим, також як випускник Санкт-Петербурзького землеробського інституту. По прибуттю до Умані він викладав в училищі бухгалтерію, землеробство та садівництво, а у 1885 р. був призначений на посаду директора.

До заслуг Д.С. Леванди належать введення в 1896 р. курсу «Лісівництво» та

організація практичних баз для його вивчення: «Білогрудівська лісова дача» та «Греків ліс». У межах останнього Й. Пачоським було зроблено цікаві гербарні збори ще до підпорядкування цього лісу училищу. Знищення цього лісового масиву розпочалося ще під час будівельного буму 1902 р., коли Греків ліс було продано під вирубку.

Йозеф Пачоський за директорства Д.С. Леванди провів в Умані три роки. Сам же директор подав у відставку в 1905 р. та після понад тридцяти років служби в Уманському училищі повернувся до Петербурга.

П.Г. Анциферов

Анциферов Павло Григорович (1851–1897)

Близько півтора десятків років одним із викладачів Уманського училища був П.Г. Анциферов – випускник Санкт-Петербурзького землеробського інституту. Він працював в училищі у 1878–1891 рр., під час навчання Й. Пачоського займав посаду інспектора училища, тобто опікувався як викладацьким, так і учнівським складом. У Музейній кімнаті Наукової бібліотеки УНУС зберігся примірник розтиражованого конспекту по зоології П.Г. Анциферова часів його петербурзького студентського періоду, яким згодом могли користуватися вже його учні в Уманському училищі (Копія конспекта..., 1881–1882). Це своєрідне свідчення того, що вчитель всіляко намагався ділитися багажом власних знань. У департаменті землеробства П.Г. Анциферова вважали одним із кращих викладачів, із Умані його перевели на посаду директора Нікитського ботанічного саду. Одночасно він виконував також обов'язки директора Нікитського училища садівництва та виноробства. До цього училища

для проходження дворічного практичного і теоретичного стажування направлялись і кращі випускники Уманського училища. Зокрема, практику в Нікітському саду проходив випускник 1881 р. Сергій Охременко, з яким був знайомий Йозеф Пачоський, судячи зі світлини, на якій нам вдалося ідентифікувати не лише викладачів, а й окремих учнів.

П.Г. Анциферов і в Криму, як до того в Умані, сповна віддавався роботі, завідував училищем, парком, виноградниками в Магарачі. Дослідна станція в Магарачі була закладена за розробленим ним же у 1894 р. проектом. Окрім виконання посадових обов'язків, директор виступав миротворцем для службовців, які проживали на території саду, за що його називали «красним солнушком» (Анциферов, 1992). Можливо, що якби у Й. Пачоського в уманські роки головним захопленням стало садівництво, а не натуралістичні дослідження, він би теж потрапив на практику до Нікітського саду, а згодом став його відомим співробітником (Головцов, 2015, Крюкова, 2011).

Долбін Володимир Олександрович

(?–?)

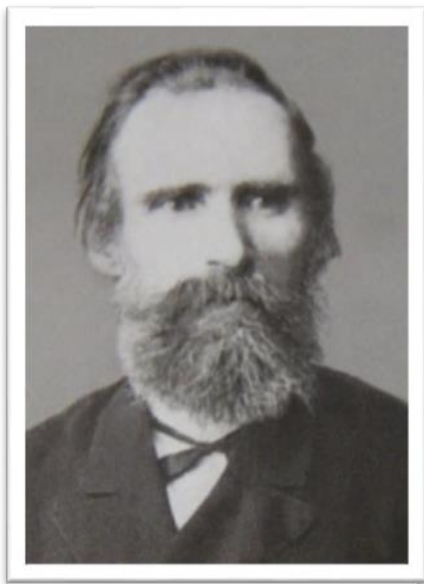
Літописцем історії Уманського училища був викладач російської мови В.О. Долбін: саме його промова на ювілейному зібранні викладачів, учнів і випускників училища, з нагоди п'ятдесятиріччя з часу заснування цього навчального закладу, найбільш інформативна та цитована (Юбилей..., 1895).

В.О. Долбін

В.О. Долбін тривалий час працював в Уманському училищі. У 1881 р., судячи із світлини, датованої цим роком, він був уже у складі викладачів. В.О. Долбін, що зображений на світлині поряд із

П.Г. Анциферовим, виглядає як ровесник останнього, тобто також прибув до училища у молодому віці, швидше за все до 30 років. Відомо, що, крім російської мови, він викладав також право та латину. Отже, у тому, що учень училища Й. Пачоський вже у своїй першій науковій праці вільно оперує назвами рослин латиною, ймовірно, є і його заслуга. У переліку посадових осіб Уманського училища 1894 р. В.О. Долбіна зазначено як викладача все тих же дисциплін. Святкування ювілею училища також відбувалося за його активної участі.

В.Я. Скробишевський

Скробишевський Владислав Якович

(?–1898)

Ступінь магістра ботаніки

В.Я. Скробишевський отримав у Казанському університеті, а ступінь кандидата наук – у Московському. В 1863–1872 рр. був шкільним учителем у польському місті Плоцьку, а згодом у Любліні, безпосередньо перед приїздом до Умані.

В.Я. Скробишевський працював у Ново-Олександрійському інституті сільського

господарства і лісівництва (у м. Пулави Варшавської губернії). Там він займав посаду вченого садівника, що завідував садовими закладами та мав у своєму підпорядкуванні помічника. Як магістрант, що склав іспити по закінченню магістратури, але на той час ще не захистив магістерську роботу, викладав по 2 години на тиждень для студентів 1-го курсу фізіологію рослин. Зокрема, у 1877–1878 рр. під його керівництвом були пройдені: молекулярна будова, поступання води та розчинених у ній речовин, рух води та газів у рослинах; елементи, що входять до складу поживних речовин і їх значення; процес асиміляції, тобто майже вся фізіологія живлення рослин. До обов'язків викладача входило також

приготування мікроскопічних препаратів, на яких студенти ознайомилися з такими важливими фізіологічними явищами, як поляризація в крохмальних зернах клітин спорокарпіїв *Marsilea quadrifolia* L. та облямованих порах клітин деревини; руйнування клітинних стінок і перетворення їх у слиз у коленхімі черешків *Rheum* L.; мікроскопічні реакції на крохмаль, клітковину та протоплазму; сферокристали інуліну бульб топінамбура та бульбокоренів далії (жоржини); будову продихів; повітроносні порожнини болотних і водних рослин (ситника та осоки); будову алейронових зерен у насінні *Ricinus communis* L. тощо (Отчет..., 1878). Перелік необхідного для практичних занять матеріалу свідчить про те, що викладач мав бути добре обізнаним із різноманітними методиками та володіти практичними навичками приготування препаратів.

Із інших обов'язків викладача В.Я. Скробишевського слід згадати, що він був членом різноманітних комісій: по боротьбі з іржею хлібних злаків; із покращень у садових закладах. В 1877 р. у ботанічному саду за його участі проводились спостереження над ураженням іржею різних сортів пшениці.

Згідно звіту на початок 1878 р., під опікою вченого садівника Скробишевського в теплицях нараховувалось 1083 рослини, в оранжереї – 1423, в садах, розсадниках і ботанічному саду – 11 679. Крім догляду за рослинами, в теплицях, парку проводились ремонтні роботи, була придбана колекція деяких нових рослин для оранжереї і теплиць, зокрема камелій, азалій, рододендронів (Отчет..., 1878).

Садівні теплиці складались із відділів для розмноження тепличних і оранжерейних рослин, окрема теплиця – для розмноження ананасів. В оранжереї знаходилось досить багато миртових, лимонних і апельсинових дерев, рідкісних хвойних, великі екземпляри акацій, оливкових дерев. Було отримано новий гібрид *Begonia albo-coccinea peltata*.

Ботанічний сад, розташований у нижній частині парку, влючав у собі гряди з різними рослинами, розташованими за системою Ганштейна з деякими змінами

Сакса. Вирощувались переважно сільськогосподарські, лікарські та отруйні рослини. Із родини злакових, крім 96 різновидів хлібних культур, розводились лучні злаки: *Alopecurus* L., *Briza* L., *Bromus* Scop., *Dactylis* L., *Festuca* L., *Phleum* L., *Poa* L.; злаки, властиві піщаним і вапняковим ґрунтам: *Corynephorus* P. Beauv., *Koeleria* Pers., *Elymus* L., *Stipa* L.).

У відділі кормових вирощувались бобові: *Trifolium* L., *Medicago* L., *Melilotus* Mill., *Vicia* L., *Lathyrus* L., *Anthyllis* L. Серед рослин із запасуючими підземними органами випробовувались *Cyperus esculentus* L. і *Dioscorea polystachya* Turcz.. Останній, досить теплолюбний, вид успішно зимував без укриття на зиму, однак надземні органи відростали лише в червні.

Досить повно були представлені олійні культури: *Camelina sativa* (L.) Crantz, *Cannabis sativa* L., *Raphanus oleiferus* Steud., *R. raphanistrum* L., *Sinapis alba* L., *S. nigra* L., *Sesamum orientale* L., хоча останній вид у відкритому ґрунті не утворював насіння. Серед фарбувальних рослин були представлені *Carthamus tinctorius* L., *Phytolacca americana* L., *Rubia tinctorum* L., *Reseda luteola* L., *Serratula tinctoria* L., *Isatis tinctoria* L., *Glycyrrhiza glabra* L.

Культивовані лікарські та отруйні рослини здебільшого належали місцевій флорі, за винятком: *Podophyllum peltatum* L., *P. emodi* L., *Paeonia officinalis* L., *Helleborus abchasicus* A. Braun., *H. niger* L., *Menispermum canadense* L., *Toxicodendron pubescens* Mill., *Ruta graveolens* L., *Fritillaria imperialis* L. У ботанічному саду була представлена також невелика колекція альпійських рослин із Карпатських гір.

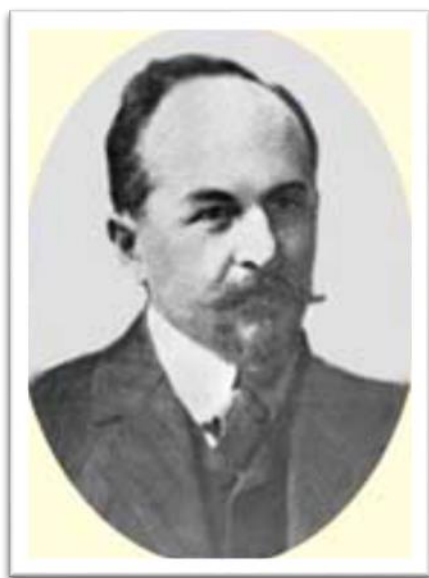
Крім того, у віданні садівника Скромбишевського були городи та фруктовий сад. Розсадники розширились за рахунок нового відділення для декоративних дерев і кущів. Значних фінансових затрат і фізичних зусиль потребувало утримання парку.

З огляду на вище наведені відомості щодо зайнятості В.Я. Скромбишевського в Ново-Олександрійському інституті в Пулавах, можемо стверджувати, що ще до

переходу до Уманського Царициного саду він набув значного досвіду вченого-садівника. Як викладач також уже був цілком сформований та обізнаний, тому не дивно, що в його особі Й. Пачоський знайшов достойного вчителя. В Уманському училищі та Царициному саду В.Я. Скробишевський працював у 1881–1885 рр.

На наш погляд, саме він міг скерувати захопленого ботаніка Й. Пачоського до професора Київського університету І.Ф. Шмальгаузена. Уманське училище отримувало для фундаментальної бібліотеки праці цього товариства, з якими безперечно був знайомий ботанік-садівник і рекомендував його своїм кращим учням.

У 1885 р. В.Я. Скробишевський із сім'єю залишив Умань та переїхав до Криму. В Нікітському ботанічному саду він отримав посаду, аналогічну займаній в Умані, активно включився у виробничу, навчальну та наукову роботу.

А.А. Потебня –
один із відомих учнів
В.Я. Скробишевського

Наукову діяльність ботаніка-садівника В.Я. Скробишевського підтримував впродовж 1885–1891 рр. тодішній директор Нікітського ботанічного саду А.І. Базаров (Крюкова, 2011). Результатом невтомної праці на виноградниках ботанічного саду, а також у складі Кримського філоксерного комітету став відомий підручник із виноградарства, виданий вже після смерті В.Я. Скробишевського, у співавторстві з ним, його учнем А.А. Потебнею. Цей підручник вважався кращим у галузі впродовж кількох десятиліть. Один із примірників цього Санкт-Петербурзького видання 1906 р. зберігся і в

Науковій бібліотеці УНУС (Руководство..., 1906).

Про кримський період діяльності В.Я. Скробишевського залишилося дещо більше згадок, ніж про уманський. На наш погляд, окремі факти, що характеризують його як науковця, додають розуміння про багатогранний вплив

учителя на Й. Пачоського ще під час перебування в Умані. Отже, садівник Нікітського ботанічного саду В.Я. Скробишевський активно займався питаннями захисту насаджень від шкідників і різноманітних уражень. У 1890 р. він опублікував статті: «Клещики, встречаемые на Южном берегу Крыма» та «Морфологические и эмбриологические исследования чужеродного растения *Arceuthobium oxycedri* (DC.) M. Vieb.». У квітні 1891 р. В. Скробишевського було введено до складу правління Ялтинського відділення Кримсько-Кавказького гірського клубу в якості фахівця із зоології. Як зоолог-ентомолог і міколог В.Я. Скробишевський проявив себе виданням з 1893 р. брошури «Краткое описание грибных болезней и вредных насекомых виноградной лозы» (Аджиєва, 2013). Все це свідчення широкого природознавчого кругозору В.Я. Скробишевського, який згодом, особливо у херсонський період діяльності, проявився і в його учня – Йозефа Пачоського.

Хоча про В.Я. Скробишевського відомо зовсім небагато, вже те, що він зумів підготувати двох достойних талановитих учнів: в Умані – Йозефа Пачоського, в Нікітському саду – Андрія Потєбню, засвідчує його власні здібності як вченого та вчителя. Двадцятивосьмирічний А.А. Потєбня після смерті В.Я. Скробишевського в 1898 р. змінив його на посаді садівника Нікітського ботанічного саду. Впродовж восьми наступних років суттєво доповнив, оновив, радикально змінив окремі розділи перерваного на середині рукопису В.Я. Скробишевського. В перших рядках передмови А.А. Потєбня зазначав, що робота над рукописом була розпочата В.Я. Скробишевським ще у 1888 р., перелічив розділи, які встиг написати вчитель. Висловив сподівання, що їх праця дасть змогу російським виноградарям, які не володіють іноземними мовами, поповнити прогалину в потрібній літературі. Додамо, що наявність у виданні понад 300 якісних рисунків суттєво підвищує його цінність.

В.В. Пашкевич

**Пашкевич Василь Васильович
(1857–1939)**

Понад шість років, із квітня 1885 р., викладачем садівництва та ботаніки, а також завідувачем Уманського Царициного саду був випускник природничого відділення фізико-математичного факультету Імператорського Петербурзького університету, кандидат природничих наук В.В. Пашкевич.

До призначення Департаментом землеробства і сільської промисловості в Уманське училище молодий кандидат природничих наук на два роки був відряджений за кордон для вивчення плодівництва, виноградарства та інших галузей садівництва. Перебування в Гейзенгемському училищі садівництва та виноградарства на Рейні, подорожі з відвідуванням садових закладів і установ південної Німеччини, Австрії, Швейцарії, ознайомлення з установами Проскауського помологічного інституту в Східній Пруссії збагатили практичний досвід В.В. Пашкевича. Набуті знання він почав активно впроваджувати в Умані, однак варто зазначити, що ознайомлення з численними колекціями Уманського саду також дало вченому-помологу значний матеріал, що знадобився в майбутньому. Під керівництвом В.В. Пашкевича та за його активної ініціативи і дієвої участі надавався лад занедбаному на той час, за змін підпорядкування, господарству Царициного саду, помологічним насадженням, арборетуму, виноградникам, теплицям, квітникам, городу (Пашкевич, 1894). Саме В.В. Пашкевичем було закладено арборетум в англійському стилі (нині – Арборетум імені В.В. Пашкевича) та запроваджено цілий ряд технічних інновацій щодо переробки плодів і овочів.

Уманський досвід роботи знадобився згодом В.В. Пашкевичу на посаді

головного садовника Императорского Никитского ботанического сада та викладача училища при ньому. Подальша служба в Департаменті Землеробства дозволила вже знаному помологу ознайомитися з садівництвом майже всієї Європейської Росії та опублікувати огляд тогочасного стану плідівництва в цілому ряді губерній. Помологічна наука отримала розвиток у таких фундаментальних працях В.В. Пашкевича як *«Плодовое сортоведение или помология на новых началах»*, *«Родоначальные формы и дикие родичи плодовых деревьев»* та ін. Розроблена та апробована ним на Санкт-

Петербурзьких сільськогосподарських курсах і Стебутівських вищих жіночих

сільськогосподарських курсах нова програма з помології, завдяки його ж ініціативі, була проведена через Департамент Землеробства також і в Уманське середнє училище садівництва (Юбилей..., 1895).

Нашу увагу привернув той факт, що В.Е. Ендер у ювілейному випуску журналу *«Пловодство»* поміж іншим зазначив наступне: *«...Лет 20 тому назад В.В. [Пашкевич] обратил внимание и на культуру лекарственных растений и издал руководство и по этой отрасли...»* (Пашкевич,

1902, 1914).

Цікаво, що робота «Культура лекарственных растений» була опублікована у 1890 р. як додаток до журналу «Земледелие» колишнім учнем Уманського училища Й. Пачоським. У музеї Наукової бібліотеки Уманського національного університету садівництва зберігається примірник із штампом «Библиотека Уманского училища земледелия и садоводства», тобто публікація незабаром після виходу в світ уже потрапила до навчального закладу, в якому кілька років до того навчався Й. Пачоський. Робота обсягом 45 сторінок зберігається в твердій оправі, містить на авантитулі кілька інвентаризаційних штампів наступних десятиліть.

У вступній частині роботи Й. Пачоський зазначав, що до останнього десятиліття XIX ст. така галузь рослинництва, як культура лікарських рослин, майже не існувала на теренах тогочасної Російської імперії. Вона належала до більш інтенсивної культури, порівняно з польовою, хоча більш затратної, однак і більш прибуткової. Далі автор обґрунтовував попит та лікарські рослини, що постачалися переважно з Голландії, та пояснював відсутність їх вітчизняної культури тим, що не було спеціалістів із їх вирощування. Після лаконічного викладу необхідних загальних положень автор зупинявся на характеристиці особливостей вирощування окремих видів кількох найважливіших родин, перелік яких ми наводимо нижче:

Labitae=Lamiaceae: *Salvia officinalis* L., *Melissa officinalis* L., *Mentha* × *piperita* L., *M. crispa* L., *Majorana hortensis* Moench, *Ocimum basilicum* L., *Hyssopus officinalis* L., *Rosmarinus officinalis* L., *Lavandula angustifolia* subsp. *pyrenaica* (DC.) Guinea, *Thymus serpyllum* L.

Umbeliferae=Apiaceae: *Levisticum officinale* W. D. J. Koch, *Angelica archangelica* L., *Anethum graveolens* L., *Foeniculum vulgare* Mill., *Pimpinella anisum* L., *P. major* (L.) Huds., *Coriandrum sativum* L., *Carum carvi* L.

Compositae=Asteraceae: *Artemisia dracunculus* L., *A. santonicum* L., *Centaurea benedicta* (L.) L., *Matricaria chamomilla* L., *Chamaemelum nobile* (L.) All., *Tanacetum vulgare* L., *T. balsamita* L., *Arnica montana* L., *Calendula officinalis* L.

Й. Пачоський також зазначав, що перспективними для культивування могли бути окремі представники інших родин: види роду *Rheum* L. (Polygonaceae), *Digitalis purpurea* L. (Scrophulariaceae=Plantaginaceae), *Crocus sativus* L. (Iridaceae), *Althaea officinalis* L. (Malvaceae), *Borago officinalis* L. (Boraginaceae), *Ruta graveolens* L. (Rutaceae), *Papaver rhoeas* L. (Papaveraceae), *Verbascum thapsus* L. (Scrophulariaceae), *Melilotus officinalis* (L.) Pall. (Leguminosae=Fabaceae), *Helleborus niger* L. (Ranunculaceae), *Colchicum autumnale* L. (Colchicaceae). На прикладі чотирьох десятків наведених вище таксонів Й. Пачоський показав не лише особливості сировини, яку слід заготовляти: корінь (*radix...*), трава (*herba...*) чи квіти (*flores...*) певних видів, а також охарактеризував їх еколого-біологічні особливості. Також звернув увагу на особливості вирощування, заготівлі, застосування та зазначив орієнтовну вартість приймання сировини в аптеках. Згадано в роботі також ряд інших лікарських рослин, вирощування яких автор вважає не вигідним (*Acorus calamus* L., *Adonis vernalis* L., *Anemone pulsatilla* L., *Campanula glomerata* L., *C. rotundifolia* L., *Conium maculatum* L., *Consolida regalis* Gray, *Chelidonium majus* L., *Convallaria majalis* L., *Genista tinctoria* L., *Fragaria vesca* L., *Gratiola officinalis* L., *Hypericum perforatum* L., *Hyoscyamus niger* L., *Juglans regia* L., *Ledum palustre* L., *Persicaria bistorta* (L.) Samp., *Primula veris* L., *Rubia tinctorum* L., *Sambucus nigra* L., *Saponaria officinalis* L., *Scrophularia nodosa* L., *Typha latifolia* L., *Valeriana officinalis* L., *Veratrum album* L., *Verbena officinalis* L.). Тобто поряд із науковим підходом, зокрема використанням, не лише російських назв таксонів, але й латини; вказівки на географічне поширення, морфологічні особливості, важливі для точної ідентифікації видів, автор продемонстрував практичне ставлення до справи.

Який статус в училищі в останні кілька років перебування в Умані мав Й. Пачоський, нам невідомо. Чи він ще був учнем училища, чи працював при ньому, можливо, в тому ж Царициному саду. Але безперечно у 1885–1887 рр., аж до переїзду в Київ, Й. Пачоський і В. Пашкевич мали б якимось чином

контактувати як непересічні особистості зі спільними інтересами. Їх мав поєднувати Царицин сад, любов до рослин, природи. В цьому плані зацікавлення обох культурою лікарських рослин приблизно в один і той же час (хоча Й. Пачоський у 1890 р., коли опублікував роботу на цю тему, вже потребував у Києві) може опосередковано свідчити про спілкування Й. Пачоського та В. Пашкевича в уманський період. Їх міг також поєднувати інтерес до вивчення флори, адже кандидатською роботою, яку В. Пашкевич захистив у 1882 р., була «Флора цветковых растений Минской губернии» (Шлявас, 2018).

Ще один захоплений садівничою справою учень, а згодом співробітник Уманського училища, майже ровесник Й. Пачоського перебував певний час разом із ним в Умані – Ю.Р. Ланцький.

Ланцький Юліус Робертович (1860–?)

Ю. Ланцький народився в Суук-Су в Криму в родині управляючого величезними лісами, плодовими садами та виноградниками графа Мордвинова. У 1870 р. він вступив до Сімферопольської гімназії, де вчився до 6 класу включно. У 1877 р. – переїхав до Умані (оскільки була оголошена війна Туреччині, в Криму залишатися було небезпечно), вступив до Уманського училища садівництва.

Ю.Р. Ланцький

У червні 1881 р. закінчив курс наук в училищі, включно з практичним роком. За період 1881–1883 рр. відбув вільнонайманим військову повинність у Віленському полку, розміщеному в містах Керч та Феодосія. Після повернення до Умані вступив на службу на посаду лаборанта при училищі та виконував обов'язки шовківника.

Із травня 1888 р. – призначений виконуючим обов'язки доглядача та механіка Уманського Царициного саду, а через рік був відряджений на два роки в Проскауський помологічний Інститут і Інститут доктора Люкаса, а в жовтні 1891 р. – після повернення з відрядження був призначений на посаду головного садівника Уманського Царициного саду. У 1893 р. – відряджений в Санкт-Петербург, Москву, Ригу і Варшаву для огляду садових закладів із науковою метою.

Ю.Р. Ланцький неодноразово брав участь у Міжнародних виставках із плодівництва. Так, у вересні 1894 р. був відряджений у Петербург на Всеросійську виставку з садівництва, на два місяці, згодом – до м. Кишинів Бессарабської губернії на виставку плодівництва, для демонстрації сушки плодів і овочів по американському способу. А також виїздив у Київську, Подільську, Чернігівську та Волинську губернії для огляду шкільних садів, що отримали безкоштовно посадковий матеріал із Уманського Царициного саду.

Поггенполь Вільгельм Олександрович (1854–1938)

Серед викладачів Уманського училища землеробства і садівництва виокремлюється постать знаного метеоролога та фенолога, випускника Санкт-Петербурзького Землеробського інституту В.О. Поггенполя. Майже три десятиліття віддав він училищу як викладач природничих дисциплін, зокрема метеорології, а згодом інспектор цього навчального закладу. Його заслугою є заснування та розбудова Уманської метеорологічної станції, започаткування навесні 1886 р. багаторічних фенологічних спостережень

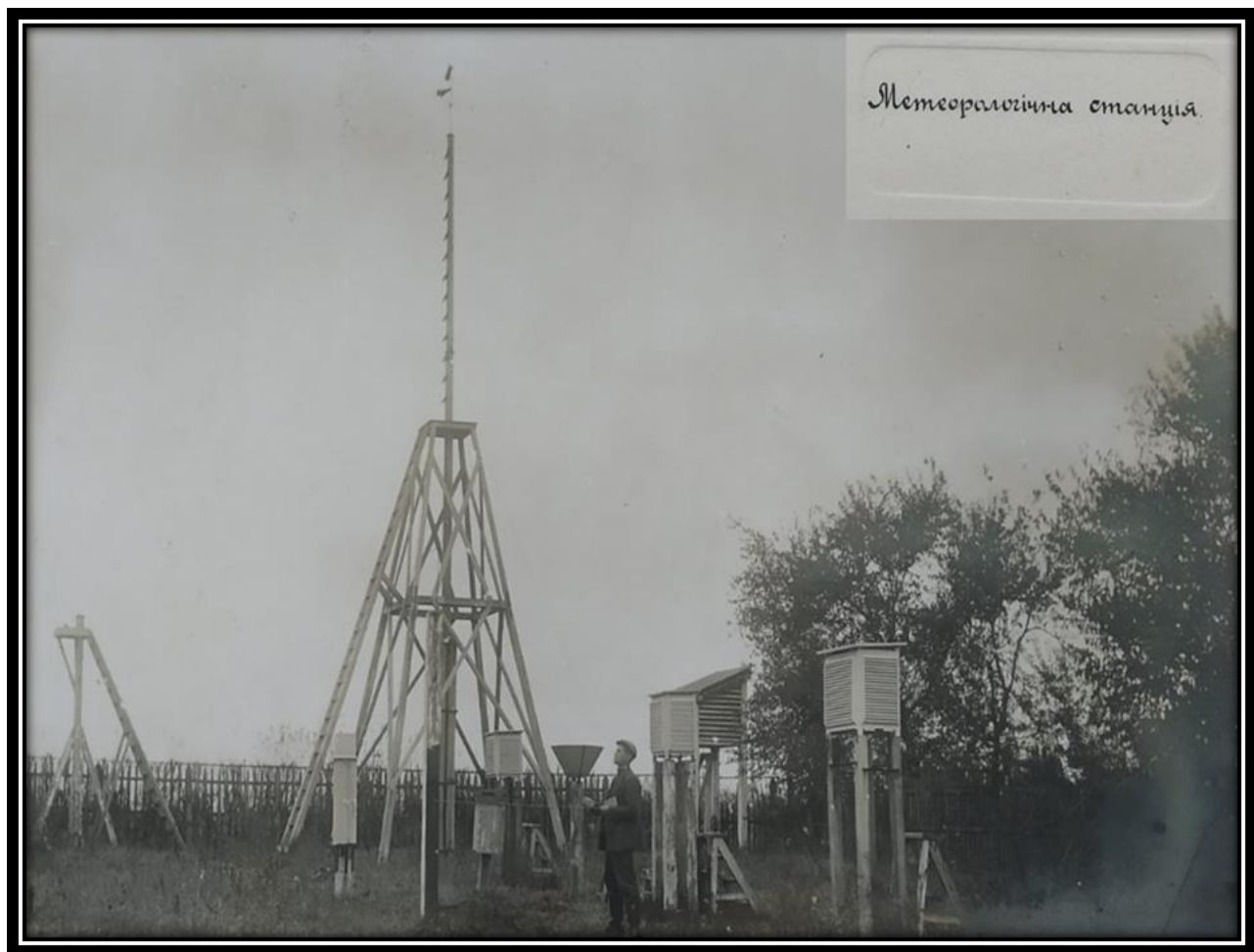
В.О. Поггенполь

(Поггенполь, 1892). Вченого вважають одним із фундаторів фенології як науки в Україні (Страйгородська, 2012). У вступній частині своєї праці «Очерк флоры окрестностей г. Умани Киевской губернии» Й. Пачоський дякує В.О. Поггенполю за надану ним метеорологічну таблицю Уманської метеорологічної станції.

Впродовж 1878–1892 рр. Поггенполь працював також як бібліотекар училища, тобто під час навчання в Уманському училищі Й. Пачоський, якого завжди приваблювала самоосвіта, міг спілкуватися з В.О. Поггенполем і як поціновувач книг. Не виключено, що Й. Пачоського, який гербаризував упродовж всього вегетаційного сезону, було залучено також до фенологічних спостережень. Ряд видів, зібраних Й. Пачоським в Царициному саду, фігурує і у публікаціях В.О. Поггенполя по фенології (1886–1887). Вільгельм Олександрович міг слугувати для Й. Пачоського взірцем відданого служіння обраному фаху, скрупульозності проведення досліджень. І чи не згадка про Умань зумовила закладання плодового саду Й. Пачоським у зрілому віці, коли він зміг придбати власний будинок у Серославі, неподалік Познані, та проведення ним спостережень, зокрема фенологічних, у своєму саду. Через багато років Й. Пачоському знадобилась помологічна наука від В.В. Пашкевича, а фенологічна – від В.О. Поггенполя.

2.5. Ретроспективний огляд училища за старими світлинами

Уманські роки навчання Йозефа Пачоського були пов'язані з унікальним навчальним закладом, який вже впродовж 175 років готує затребуваних фахівців різних галузей сільського господарства, зокрема садівництва та лісівництва. Перші навчальні корпуси, збудовані в останню чверть XIX ст., метеорологічна станція, вікові дерева парку «Софіївка» надають наснаги все новим і новим поколінням.

Про нерозривний зв'язок цього навчального закладу з уманським дендропарком свідчать слова А. Регеля: *«...Культурное значение Царицина сада в том, что он много лет был главным образовательным центром русского садоводства, немало подготовил способных деятелей, сильно повлиял не только на развитие садоводства в крае, но и на развитие художественного вкуса в изящном садоводстве...»* (Изящное садоводство..., 1896).

У даний час впорядковано історичні гербарні колекції, які за часів навчання Й. Пачоського входили до складу «Основного гербарію Уманського училища землеробства і садівництва». Нещодавно одним із авторів цієї книги – доцентом Т.В. Мамчур знайдено та частково поновлено тогочасні колекції плодів і насіння. В атмосферу кінця XIX ст. можна поринути, слухаючи натхненні розповіді про

історію Уманського училища бібліотекарки УНУС Н.В. Михайлової у створеній нею музейній кімнаті бібліотеки, чи переглядаючи експозиції музею історії УНУС, що за часів завідування Л.М. Цимбровською (1990–2000 рр.) містився в оранжерейному корпусі з величезними вікнами-арками. На світлині з архіву – це оранжерея №2, зала із сукулентами, зокрема агавами (*Agave americana* L.), окремі екземпляри яких влітку виносили на тераси перед оранжереєю для оздоблення парку.

Нині, коли музей історії перебуває у віданні О.В. Свистун, його, прикрашені різнобарвними геранями, вікна відразу притягують до себе увагу в новому адміністративному корпусі. Пам'ять про минуле завжди бережуть ентузіасти своєї справи, що не дозволяють перериватися зв'язку поколінь.

До експонатів музею УНУС у 2019 ювілейному році додався подарований онукою колишнього професора навчального закладу М.Ф. Любочки Н.О. Жаріною, яка нині мешкає у м. Санкт-Петербург, альбом світлин із сімейного архіву. М.Ф. Любочка закінчив Уманське училище в 1898 р., а згодом повернувся до Умані як викладач. У 1924–1939 рр. він викладав плодівництво, був деканом плодоовочевого факультету.

Частково світлини з подарованого альбому використані нами і оприлюднюються вперше з збереженням оригінальних підписів. На наш погляд, хоча вони і зроблені пізніше від часу навчання в Умані Й. Пачоського, певною мірою все ж дозволяють візуалізувати більш давню атмосферу. Особливо це стосується оранжерей, рослини яких, завдяки таким відданим справі садівникам, як Л.О. Казарінов, що присвятив роботі в саду близько 60 років життя, збереглися у важкі роки жовтневого перевороту 1917 р. і громадянської війни.

Оранжерея и 2.
Зала, где обсервируются социальни

Оранжерея и 2.

В оранжереї №3 утримувалися середземноморські, японські та китайські рослини. В.В. Пашкевич (1903) зазначав, що відповідно до свого походження рослини з названих регіонів могли утримуватися взимку при мінімальних плюсових температурах (1-8°C). Із середземноморських це були насамперед *Laurus nobilis* L., *Viburnum tinus* L., *Myrtus communis* L., *Nerium oleander* L. Із японських – *Fatsia japonica* (Thunb.) Decne. & Planch., *Aucuba japonica* Thunb., *Aspidistra elatior* Blume, *Euonymus japonicas* Thunb., а також численні різновиди *Camellia japonica* L. з Японії та Китаю і 8 сортів за даними на 1885 рік *Azalea indica*=*Rhododendron indicum* (L.) Sweet.

Помірних (від +8 до +15°C) і теплих (від +15 до 20°C) умов утримання потребували пальми, які у гербарії Й. Пачоського були представлені *Chamaerops humilis* L., *Calamus asperrimus* Blume, *Rhapis excelsa* (Thunb.) Henr та *Washingtonia filifera* (Linden ex André) H.Wendl. ex de Bary, зібраними у 1885–1886 рр. «Ex calolaris Umaniense».

Певну інформацію щодо рослин, які вирощувались у Царициному саду та його оранжереях, знаходимо як у тогочасних публікаціях (Базинер, 1851; Пашкевич, 1894), так і у джерелах останньої чверті ХХ ст. (Шкварук, 1970; Цимбровська, 1991, 1996). Всі автори були одностайні щодо багатства зібраних колекцій. Таким чином учні уманського училища могли не лише ознайомлюватися з представниками флори різних регіонів, а також здобувати практичний досвід догляду за рослинами.

Спеціальні пальмові оранжереї (№1, №6) бачимо на представлених світлинах.

Умеблювання, унаочнення та обладнання кабінетів і лабораторій також збереглися на той час, коли були зроблені світлини, принаймні частково, та продовжували використовуватися.

Ботанична лабораторія була оснащена мікроскопами, мікропрепаратами та фіксованими рослинними об'єктами. В старовинних шафах кабінету декоративного садівництва розміщувались численні колекції, студенти працювали з гербарними зборами, визначниками, зразками плодів і насіння екзотів.

В музеї історії УНУС експонується один із мікроскопів, виготовлених на знаній німецькій фірмі «Carl Zeiss Jena». Зазначений фірмовий знак компанія використовувала у 1847–1891 рр., отже мікроскопи, які були придбані для Головного училища садівництва, належали до перших партій. Й. Пачоський, як інші учні училища, міг користуватися найновішим на той час лабораторним обладнанням.

Слід наголосити, що як під час навчання Й. Пачоського, так і значно пізніше, важливе місце в навчальному процесі посідав кабінет захисту рослин, його ентомологічний та фітопатологічний відділи. Це саме те підґрунтя, що допомогло Й. Пачоському активно включитись у визначення колекцій комах у зоологічному кабінеті Київського університету в 1887 р. На одній зі світлин зазначаємо наявність у кабінеті Уманського училища опудал птахів, ніби ще одне свідчення майбутніх захоплень Й. Пачоського таксидермією. Про ґрунтовний підхід до обладнання кабінетів Уманського училища засвідчує і той факт, що опудала ссавців і птахів, які мають відношення до сільського господарства, директор училища Я.М. Калиновський у 1883 р. замовляв у знаного орнітолога і таксидерміста Ф.К. Лоренца. Його колекції ввійшли до основного фонду Дарвінівського музею та Зоологічного музею МДУ, частина потрапила до Латвії, а також установ Німеччини, Великої Британії (Шишкін, електроний ресурс), а частина – до Умані (Михайлова, 2014).

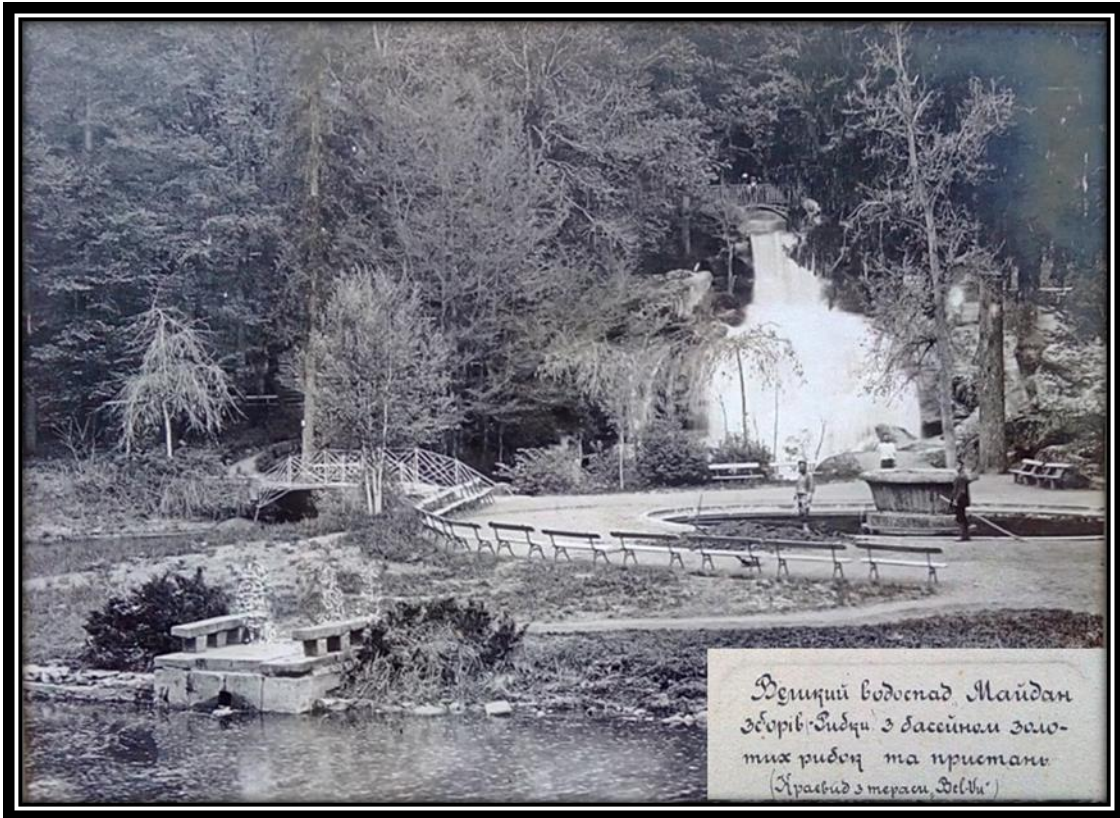
У херсонський період наукової, педагогічної та практичної діяльності в якості губерньського ентомолога вчений неодноразово наголошував на важливості птахів для боротьби з шкідниками сільськогосподарських культур. Й. Пачоський був також неперевершеним мисливцем і власноруч створив у заснованому ним Херсонському краєзнавчому музеї орнітологічні та ентомологічні колекції. Ґрунтовний підхід до опанування відповідних дисциплін в Уманському училищі згодом став йому в нагоді. Навіть шафи, у яких зберігаються дотепер орнітологічні колекції Й. Пачоського у Херсонському музеї, устаткування та сама атмосфера музейних кімнат певною мірою нагадує те, що ми бачимо на світлинах із Уманського училища. Відомо, що Й. Пачоський самостійно замовляв шафи для облаштування музею.

Інші світлини з сімейного архіву професора Любочки ілюструють будівлі, краєвиди Царициного саду та його декоративне оформлення максимально приближено до часу перебування Й. Пачоського в стінах Уманського училища.

Розділ 3. Київський період життя Йозефа Пачоського

1887 рік став для Й. Пачоського знаковим, оскільки переїзд із Умані до Києва, з училища до університету Св. Володимира значно розширив коло природознавців, із якими він міг спілкуватися, у яких – вчитися. У викладацькому складі фізико-математичного факультету в той час працювали: професор ботаніки І.Ф. Шмальгаузен і екстраординарний¹⁸ професор О.В. Баранецький, що читав курс фізіології рослин, професори зоології М.В. Бобрецький та В.К. Совинський (Биографический словарь..., 1884). Й. Пачоського оточувала атмосфера наукової діяльності, яка благотворно впливала на нього. Особливу роль у становленні молодого вченого відіграло Київське товариство природознавців, що було засноване при університеті у 1869 р.

Імператорський університет Св. Володимира

Обрання Й. Пачоського дійсним членом цього товариства стало можливим завдяки змінам у його статуті, затвердженим у 1875 р. Згідно цих змін:

¹⁸ Екстраординарний професор – (від лат. (від лат. extra – поза і ordo – порядок) – звання, яке надавалося молодим ученим, котрі працювали найближчими помічниками видатних професорів. У російських університетах до 1917 до е. п. належали позаштатні професори, які обмежувалися в правах і одержували меншу зарплату, ніж ординарні професори (Web-мультимедіа Енциклопедія «Історія педагогіки»)

«...В действительные члены избираются: а) лица, напечатавшие какое-либо самостоятельное исследование по одной из отраслей чистых или прикладных физико-математических наук или медицины; б) лица, преподающие те же науки в средних и высших учебных заведениях».

Оскільки у 1887 р. Й. Пачоським було опубліковано результати першого самостійного флористичного дослідження, матеріали для якого ним було зібрано під час навчання та подальшого досить тривалого (1879–1887 рр.) перебування в м. Умані тодішньої Київської губернії, він мав вагому підставу щодо обрання у дійсні члени товариства.

Спочатку, з весни 1887 р., Й. Пачоський займався у зоологічному музеї розбиранням і приведенням у систематичний порядок ентомологічної колекції (перетинчастокрилих), мав у своєму розпорядженні необхідну літературу, визначники, водночас збагачував свої навички та знання, міг за потреби отримати фахові поради, консультації професорів зоології. Згодом він був призначений доглядачем ботанічного кабінету при Київському університеті, отримав таким чином можливість продовжувати свої наукові заняття з систематики рослин.

Ботанічний кабінет (навчально-допоміжна установа) Університету Св. Володимира в листопаді 1891 р. було переведено зі старого незручного приміщення на четвертому поверсі головної університетської будівлі, у якому дві великі кімнати були відведені під гербарій, а дві складали власне ботанічний кабінет, у нове, що займало північно-східну частину тієї ж будівлі на другому поверсі. Нове приміщення складалося з 13 кімнат, аудиторії та широкого світлого коридору, вікна якого виходили на площу перед університетом. Останнє приміщення було пристосоване для практичних занять студентів. Як повідомляла Д.М. Доброчаєва (1985), за даними Київського міського державного архіву, з 15 жовтня 1888 р. до 30 квітня 1894 р. Й. Пачоський працював помічником головного садівника університетського ботанічного саду, але багато часу приділяв саме роботі з університетським гербарієм.

3.1. Професори Київського університету – наставники молодого дослідника

Іван Федорович Шмальгаузен – професор ботаніки Університету

Св. Володимира (1879–1894)

І.Ф. Шмальгаузен

Взимку 1879 р. І.Ф. Шмальгаузен розпочав викладацьку роботу в Київському університеті Св. Володимира. Він читав лекції студентам натуралістам, а також медикам разом із фармацевтами. Впродовж двох семестрів професор викладав курс спорових рослин і відповідно до лекцій проводив практичні заняття, майже завжди з використанням живого матеріалу. Студентам добре запам'ятовувались водорості: *Spirogira* з витонченою, зазубреною хлорофіловою стрічкою, багатоядерна *Voucheria*, дивна сіточка *Hydrodictyon*, кулястий *Volvox*, щетинистий *Oedogonium* і багато іншого.

Демонструвались мохи, папоротеподібні з їх химерним розташуванням спорангіїв тощо. Викладач розповідав про те, що студенти розглядали під мікроскопом, і таким методом намагався розвинути у них здатність до самостійного спостереження рослинного світу (Григорьев, 1896).

Серед тих, у кого Іван Федорович помітив таку здатність, виявилися Володимир Липський та Йозеф Пачоський. Якщо перший 22 лютого 1887 р. отримав диплом про завершення навчання на природничому відділенні фізико-математичного факультету Київського університету (Доброчаева, Мокрицкий, 1991), то Й. Пачоський був недипломованим (за плином часу можемо лише здогадуватися, з яких причин) учнем І.Ф. Шмальгаузена. Однак любов до справи та навички щодо визначення квіткових рослин професор без сумніву передав і

молодому Пачоському, що працював у Київському університеті під його началом із 1888 до 1894 р.

На практичних заняттях із вивчення квіткових рослин навесні та восени для визначення пропонувались живі рослини, а взимку – гербарні зразки. Визначення розпочиналося з нескладних родин, продовжувалось складнішими. Найважчими у студентів завжди вважалися осоки та злаки. Цими родинами для більшості студентів-натуралістів завершувалось ознайомлення з визначенням рослин і взагалі з систематикою квіткових.

Однак особливо старанних студентів професор заохочував до наукових занять ботанікою, Н. Григор'єв (1896) писав: *«... Ту любовь к своей науке, которою был объят сам, И.Ф. Шмальгаузен сумел вложить в сердца и умы своих слушателей, сделав их впоследствии ревностными распространителями своих идей и ботанических изысканий»*.

Наведені вище слова найбільше стосуються двох, у майбутньому визначних вчених, – Йозефа Конрадовича Пачоського та Володимира Іполитовича Липського. Саме в київський період, коли Й. Пачоський тісно співпрацював із професором І.Ф. Шмальгаузенем, у допитливого юнака сформувалося тверде переконання, що праця є наукою, наука стає працею («praca jest nauka, nauka staie się praca») (Kozłowski, Swędrzyński, 2009).

В.І. Липського по завершенню навчання на природничому відділенні фізико-математичного факультету, враховуючи його досвід з вивчення флори, залишили у Київському університеті на посаді консерватора ботанічного кабінету та Ботанічного саду, а також асистента по кафедрі ботаніки (Доброчаєва, Мокрицький, 1991). Вчорашній учень І.Ф. Шмальгаузена залучався до проведення практичних занять із систематики спорових і квіткових рослин.

Серед кращих студентів І.Ф. Шмальгаузена були також такі, що за розроблені ними окремі наукові питання були удостоєні фізико-математичним факультетом золотих медалей. У 1887 р. медаль отримав студент 6 семестру

Іван Лукашев за дослідження з метою «Вивчити рослини місцевої флори стосовно способу їх відновлення та розмноження за допомогою цибулин, бульб і кореневих шишок»; у 1889 р. – студент 8 семестру Георгій Антонов – «Описати самозапилення в рослинному царстві та визначити залежність цього явища від зовнішніх умов»; у 1891 р. – студент Олексій Покровський – «Скласти флору мохоподібних (печіночників і справжніх мохів) околиць Києва». Остання тема перекликається з тим, чим займався І.Ф. Шмальгаузен у власні студентські роки в Петербурзі. Одна із перших його друкованих праць «Список печеночных мхов, собранных в лето 1871 г. в Новоладожском уезде» була результатом відрядження Санкт-Петербурзьким товариством природознавців для дослідження флори губернії. Такі відрядження молодий Шмальгаузен отримував упродовж чотирьох років, починаючи з 1870 (Бордзиловський, 1896).

Згодом, вже в Києві, як викладач і вчений, він залучає і всіляко заохочує своїх молодих колег до польових флористичних досліджень. Кращі з них вступають до Київського товариства природознавців, від якого отримують відрядження в маловивчені регіони та публікують результати своїх досліджень у Записках товариства.

Іван Федорович не залишав молодих дослідників без своїх порад, постійно ділився з ними як своїми глибокими та всебічними знаннями, так і власною багатю бібліотекою, наявними в ній цінними монографіями. Неодноразово він виписував для початківців за власний рахунок необхідні навчальні посібники.

Таким чином Шмальгаузен продовжував кращі традиції своїх петербурзьких вчителів: професорів А.М. Бекетова, під керівництвом якого він вивчав морфологію та систематику рослин, і А.С. Фамінцина, у якого вивчав мікроскопічну техніку (Бордзиловський, 1896). Як згодом і його майбутні учні, другокурсник Санкт-Петербурзького університету І.Ф. Шмальгаузен у 1870 р. отримав золоту медаль за роботу «О последовательности побегов в соцветии злаков».

Професор Шмальгаузен намагався всіляко допомагати молоді оволодівати ботанічними знаннями, з цією метою він видав «Краткий учебник ботаники для студентов медицины и начинающих натуралистов» (Шмальгаузен, 1887). При написанні підручника автор використав кращі тогочасні німецькі підручники Сакса, Люрсена, Прантля, Томе, Віснера, звідки були запозичені ретельно виконані малюнки (Григорьев, 1896).

Художні здібності майбутній вчений виявив ще в роки навчання в гімназії, по завершенню навчання в Петербурзькому університеті, під час закордонного стажування, він виконував багато замальовок з природи. Ландшафти та окремі види рослин Швейцарських і Тирольських Альп, Північної Італії та Південної Франції були зарисовані І.Ф. Шмальгаузенем під час подорожей для ознайомлення з високогірною альпійською та середземноморською флорою. Публікації вченого неодноразово супроводжувались власноручними рисунками (Доброчасова, М'якушко, 1989).

Класична освіта, обізнаність з тогочасною флористичною літературою, написаною багатьма європейськими мовами, опрацювання та впорядкування після переїзду до Києва багатих університетських гербарних колекцій, зібраних колишніми професорами Університету Св. Володимира В.Г. Бессером, А.Л. Анджейовським, О.С. Роговичем, дозволили І.Ф. Шмальгаузену вже у 1886 р. надрукувати «Флору Юго-Западной России». Це видання об'єднало навколо Івана Федоровича ботаніків-початківців, які надсилали йому багаті флористичні матеріали з віддалених регіонів Катеринославської, Таврійської губерній, з Кавказу. Крім того *«... обаянием своей личной деятельности И.Ф. успел возбудить любовь к флористике у некоторых из своих учеников, которые экскурсируя на юге России, отчасти на Кавказе, а с другой стороны в Минской губернии, доставляли в Киев новый обильный материал...»* (Баранецкий, 1896). Серед колекторів, що збирали гербарій у перерахованих вище регіонах, слід насамперед згадати Й.К. Пачоського: Волинська губ. (1887); Херсонська губ.;

Крим (1888); пониззя Дону, Сіверського Дінця, Дунаю; Кавказ і Крим (1889); Калмицькі степи (між Волгою та Єргенями (1890); Полтавська губ., північна частина Таврії (1891); Чернігівська, Мінська, Могилевська губ.; Придніпровське Полісся; Гроднецька і Волинська губ.; Крим, Північно-Західний Кавказ, східна частина Польщі (1892–1894); В. І. Липського: Бессарабія, Кавказ (1887); Північний Кавказ (1888–1893).

Флора центральної і частково західної Росії на той час була вже досить добре обстеженою, ці дані були опубліковані в значній кількості розрізних списків, розпорошених по різних виданнях і переважна більшість із них охоплювали порівняно невеликі райони. На основі власних досліджень південної та південно-західної Росії, гербарних матеріалів, що накопичились у Києві, та опублікованих рядом авторів списків флори І.Ф. Шмальгаузен підготував узагальнюючу працю «Флора средней и южной России, Крыма и Северного Кавказа» (Шмальгаузен, 1895). Ця робота була високо оцінена вже сучасниками автора, якому, на превеликий жаль, не судилося побачити її опублікованою, оскільки у 1894 р. він залишив цей світ, хоча друкування розпочалося ще за його життя (Баранецький, 1896).

Треба віддати належне колегам професора І.Ф. Шмальгаузена, насамперед, його найближчому товаришу, професору О.В. Баранецькому, а також І.К. Бордзиловському, дружині Луїзі Людвигівні Шмальгаузен (яка ще до одруження цікавилася природничими науками, особливо ботанікою, навіть склала свій власний гербарій) за те, що вони у 1897 р. завершили двотомний випуск «Флори». Це видання включало 2714 видів квіткових і вищих спорових рослин із 796 родів і 118 родин, містило дихотомічні таблиці для їх визначення. Для кожного виду зазначено його загальний ареал і процитовано конкретні місцезнаходження (Доброчаєва, М'якушко, 1989).

І.Ф. Шмальгаузен був членом ряду наукових товариств: Імператорського мінералогічного з 20 квітня 1876 р.; Санкт-Петербурзького товариства

природознавців з 26 березня 1878 р.; Київського товариства природознавців з 27 січня 1879 р.; Німецького ботанічного товариства (Die Deutsche Botanische Gesellschaft) з 17 вересня 1882 р.; Московського товариства дослідників природи з 18 лютого 1883 р.; членом-кореспондентом ботанічної спілки провінції Бранденбург (Der Botanische Verein der Provinz Brandenburg) з 8 липня 1884 р.; Імператорська Академія наук 29 грудня 1893 р. обрала його членом-кореспондентом із біології. У 1894 р. ботанік І.Я. Акінфієв присвятив Івану Федоровичу свою фундаментальну працю «Флора центрального Кавказу» (Бордзиловський, 1896).

**Микола Васильович Бобрецький – професор зоології Університету
Св. Володимира (1877–1907)**

Професор Київського університету М.В. Бобрецький заклав засади формування наукових інтересів Й. Пачоського у галузі зоології. Після дворічного закордонного стажування у Франції та Італії, зокрема на зоологічній станції Дорна в Неаполі, у 1876–77 н.р. він читав студентам природничого відділення фізико-математичного факультету курс зоології. Спочатку мав звання приват-доцента, а у 1877 р. був обраний екстраординарним професором по кафедрі зоології. На час прибуття до Києва Й. Пачоського професор Бобрецький читав студентам зоологію безхребетних і керував практичними заняттями в зоологічній лабораторії. Крім того, з 1878 р. він завідував агрономічним кабінетом. Як зоолог поповнив кабінет колекціями шкідливих і корисних у сільському господарстві комах. Саме професор Бобрецький, по

влаштуванню Й. Пачоського на роботу в Університет Св. Володимира, залучив його до опрацювання, насамперед визначення, ентомологічних колекцій.

Якраз напередодні приїзду до Києва Й. Пачоського завершилось видання першого у Російській імперії підручника «Основи зоології» для студентів університетів, автором якого був М. В. Бобрецький. Особисте знайомство з автором не могло не зацікавити допитливого молодого природознавця також його працями. Як один із перших членів Київського товариства природознавців М.В. Бобрецький, завдяки відрядженням від товариства у 1869 та 1879 рр. досліджував чорноморську морську фауну в Криму. Також ним було опубліковано в «Записках Киевского общества естествоиспытателей» ряд зоологічних праць, насамперед, із фауни безхребетних Чорного моря, їх морфології, анатомії та екології. У 1870-1902 рр. вчений досліджував також ембріологічний розвиток поліхет; членистоногих (ракоподібних; комах) і молюсків. М.В. Бобрецький був послідовником еволюційного вчення Ч. Дарвіна.

У 1900–1907 рр. професор був ректором Київського університету. Крім Київського товариства природознавців, у діяльності якого брав активну участь, був також дійсним членом Імператорського товариства любителів природознавства, антропології та етнографії при Московському університету та Санкт-Петербурзького товариства природознавців.

Цікаво, що як і Й. Пачоський, М. Бобрецький свого часу навчався в Умані. Але оскільки останній був сином сільського священника із Троянки Балтського повіту Подільської губернії (нині с. Троянка Голованівського району Кіровоградської області), опановував початкову науку в Уманському духовному училищі. Звідти у 1857 р. перейшов до Київської духовної семінарії. Через п'ять років, як приватна особа, витримав випускні іспити в Київській 1-ій гімназії, був удостоєний права на звільнення від оплати за слухання лекцій на весь час університетського курсу. В тому ж 1862 р. вступив до Університету Св. Володимира на фізико-математичний факультет, по розряду природничих

наук. Університетський курс завершив зі ступенем кандидата, був залишений на два роки при університеті стипендіатом для підготовки до професорського звання. В 1871 р. був удостоєний ступеня магістра, а в 1873 р. – доктора зоології, тобто пройшов свій довгий нелегкий шлях до професорського звання (Биографический..., 1884). Опановував науку повсякденною працею, був захопленим природознавцем та, ймовірно, побачивши таке ж захоплення природою у Й. Пачоського, підтримав його на шляху до знань.

Оскільки, крім ботанічних, у Й. Пачоського одночасно виявились зоологічні зацікавлення, коротко охарактеризуємо відповідну кафедру. Кафедра зоології Університету Св. Володимира розпочала роботу відразу після його відкриття в листопаді 1833 р. Першим викладачем зоології, який прибув до Києва з Кременця після закриття Волинського ліцею, був ад'юнкт А.Л. Анджейовський. Основою кабінету зоології однойменної кафедри стала багата колекція ліквідованого Волинського ліцею у Кременці, що налічувала близько 15000 експонатів тварин. У 1842–1861 рр. професор зоології К.Ф. Кеслер суттєво збагатив зоологічний кабінет експонатами риб і птахів. Він побував у закордонному відрядженні для ознайомлення з тамтешніми зоокабінетами та закупівлі нових експонатів. Завдяки цьому кабінет було реорганізовано у зоологічний музей. Отже, Й. Пачоський мав змогу ґрунтовного ознайомлення з орнітологічними колекціями, перед початком власних польових досліджень.

3.2. Роль Київського товариства природознавців у становленні Йозефа Пачоського як науковця та особистості

Хронологію раннього періоду наукової діяльності Й. Пачоського, власне її початку, можемо простежити за опублікованими в «Записках Киевского общества естествоиспытателей» протоколами засідань цього наукового товариства. Саме в цьому періодичному виданні були опубліковані перші наукові роботи майбутнього вченого зі світовим ім'ям. На засіданнях товариства, які Й. Пачоський регулярно відвідував, що засвідчено в протоколах, він мав змогу слухати доповіді натуралістів із різних галузей природничих наук.

Список членів товариства на 1 січня 1893 р., нараховував 15 почесних членів, 151 дійсних членів, 7 членів-співробітників. Серед найперших членів товариства – Іван Федорович Шмальгаузен (27 січня 1879 р.), на працях якого, насамперед, вчився Й. Пачоський і які постійно цитував; натураліст – випускник Київського університету 1857 р. та граф Владислав Владиславович Монтрезор (член товариства з 3 травня 1875 р., а з 1897 – почесний член). Гербарні зразки, зібрані ним в околицях Києва, нині є меморіальним свідченням колишніх місцезростань цілого ряду рідкісних видів.

У 1887 р. до товариства було прийнято Володимира Іполитовича Липського (7 березня 1887 р.) і Йозефа Конрадовича Пачоського (5 вересня 1887 р.) (за рекомендаціями Шмальгаузена і Липського). Це одне із свідчень особистого знайомства двох, у майбутньому визначних, ботаніків. До того ж земляків. В.І. Липський народився у с. Самостріли Рівненського повіту Волинської губернії (нині Корецький р-н Рівненської обл.) Й.К. Пачоський – також уродженець Волині. Через кілька років до товариства вступає також молодший брат Й. Пачоського – Густав Конрадович (19 січня 1891 р.).

Вступ до Київського товариства природознавців став для Й. Пачоського знаковим. Завдяки членству він міг здійснювати ботанічні експедиції; на

засіданнях, звітуючи про поїздки, відточував ораторські здібності; публікуючи у «Записках ...» статті та замітки, виробляв власний науковий стиль.

У протоколі № 9 засідання від 7 листопада 1887 р. вміщено повідомлення Й. Пачоського «О фауне и флоре окрестностей г. Владимира-Вольнского», а наступного року (Протоколи общ. собр. 1888, IV–VI) молодий автор дискутує з анонімним

рецензентом із львівського часопису «Wszecławiat» (1885, № 5), щодо таксономії, систематики та поширення *Ajuga chamaepitys* Schreb. і *A. chia* Schreb. в Подільській губ. Тим самим Й. Пачоський відстоював своє право на пріоритет щодо знахідки першого із цих видів на Поділлі. Й. Пачоський і надалі був дописувачем львівського часопису «Wszecławiat» («Всесвіт»).

Прізвище Й. Пачоського знаходимо серед 30 присутніх на дев'ятому черговому зібранні товариства від 20 листопада 1887 р. На цьому засіданні В. І. Липський виступив зі звітом про ботанічну екскурсію влітку 1887 р. в Бессарабії (Зап. Киевск. Общ. Естеств. Т. IX). Отже, молоді дослідники мали змогу слухати виступи, читати публікації та оцінювати здобутки один одного.

В протоколі загальних зборів взимку 1888 р. (с. XIV–XV) вміщені короткі тези доповіді Й. Пачоського «О растительности города Николаева». В кінці серпня – на початок вересня 1884 р. двадцятирічний, учень уманського училища землеробства та садівництва, відвідав м. Миколаїв, де здійснив ряд екскурсій. Повторна поїздка до м. Миколаєва (кінець березня – початок квітня 1885 р.), за словами дослідника, виявилась більш вдалою. В тезах зазначено, що серед 200 видів зібраних рослин були нові для Південно-Західної Росії, зокрема: *Gagea reticulata* Schult., *Genista pilosa* L. У завершальній частині виступу Й. Пачоський висловив сподівання на продовження досліджень в околицях

м. Миколаєва у поточному році.

У 1888 р. в «Записках Киевского общества естествоиспытателей» (т. IX) за матеріалами досліджень, проведених у 1887 р., Йозеф Пачоський опублікував дві статті. У «Материалах для флоры Заславского и Ковельского уездов Волынской губернии» автор зазначив, що мав можливість у 1887 р. провести кілька тижнів у різних місцях Заславського повіту (Ізяславського р-ну Хмельницької обл. за сучасним адміністративним районуванням), а саме місті Заславі (м. Ізяславі), містечках Славута та Білогородка і містечку Турійськ Ковельського повіту. Слід згадати, що Йозеф народився в Білогородці, отже відвідував і досліджував рідні місця.

На основі проведених досліджень автор об'єднав списки флори двох повітів, що становили 423 види (з яких лише *Pinus sylvestris* L. та *Juniperus communis* L. – представники голонасінних, решта – покритонасінні рослини). Біля назви кожного виду автором вказано конкретне місцезнаходження. В публікації також зазначено, що для порівняно добре дослідженого Ковельського повіту було знайдено деякі рідкісні види та що наведений список стане в нагоді майбутнім дослідникам. Щодо Заславського повіту автор наголосив на тому, що його флора практично не досліджувалась.

Цінність наведеного списку полягає в тому, що в ньому знаходимо ряд видів, які нині охороняються на загальнодержавному рівні, отже маємо можливість порівняти їх поширення в минулому та сучасне. Це стосується зокрема: *Pedicularis sceptrum-carolinum* L., *Orchis incarnata* L., *Iris sibirica* L., *Lilium martagon* L., *Tofieldia caliculata* L. та *Carex dioica* L.

З іншого боку, наведення у списку занесених видів дає сучасним фахівцям можливість простежити шляхи їх розповсюдження. Зокрема для *Solidago canadensis* L. Й. Пачоський вже понад 130 років тому зазначав, що неподалік м. Ізяслава, біля парку Климовка, ця рослина зустрічалася у величезній кількості, як здичавіла відмічена ним також біля Білогородки. Стосовно *Aster salicifolius*

Scholler. автор висловлював думку, що цей вид зустрічався у Волинській губ. як дикорослий або якщо і здичавілий, то цілком натуралізований. В списку наведено також: *Xanthium spinosum* L., *X. strumarium* L., *Elsholzia cristata* Willd. (зрідка на забур'янених місцях в м. Славути).

На завершення публікації Й. Пачоський наголосив, що природні умови території, для якої складено попередній список флори, досить різноманітні: біля м. Славути знаходяться величезні соснові ліси на піщаному ґрунті; біля Білогородки ґрунти переважно глинисті чорноземи; біля Ізяслава горбиста місцевість, тут протікає р. Горинь, притока Прип'яті. На думку автора, флора регіону має бути досить різноманітною, але, на жаль, на той час вона була ще мало досліджена.

Інша робота Й. Пачоського, опублікована в 1888 р., «О фауне и флоре окрестностей г. Владимира-Вольнского», подана до редакції 21 вересня 1887 р., певною мірою визначила все його подальше життя. На молодого дослідника звернули увагу досвідчені науковці. Його стали відряджати коштом Київського товариства природознавців у малодосліджені регіони. Не стала на заваді відсутність диплома про освіту, оскільки вже перші публікації та доповіді засвідчили обізнаність, талановитість, жагу до нових знань.

Орнітологічні та ентомологічні дослідження Й. Пачоського повною мірою розгорнуться вже в херсонський період його діяльності, коли він стане губернським ентомологом і фундатором музею. Там же посилюється його зацікавленість мисливством і таксидермією. Київський період був все-таки переважно ботанічного, флористичного спрямування.

У протоколах загальних зборів Київського товариства природознавців, (Протокол другого чергового зібрання... 30 січня 1888 р.), опублікованих у тому ж томі IX, що й цитовані нами статті Й. Пачоського, викладено представлення дійсного члена товариства М.В. Бобрецького про відрядження Й.К. Пачоського в Херсонську та Подільську губернії для ботанічних і фауністичних досліджень.

На двох сторінках викладено характеристику Пачоського як «натураліста в ліннеєвском смысле», який вже заявив про себе публікацією в Записках Київського товариства природознавців наукової роботи про флору квіткових рослин Уманського повіту, доповіддю на дев'ятому черговому зібранні Київського товариства природознавців 7 листопада 1887 р. (Протокол № 9: LXIX) «О флоре и фауне окрестностей г. Владимира-Волынского Волынской губернии». М.В. Бобрецького, як зоолога, особливо зацікавила фауна птахів, про яких повідомляв доповідач. Й.К. Пачоський на невеликій обстеженій площі (кілька квадратних миль) виявив 110 видів птахів, із них лише дятлів (*Picus*) 7 видів, у тому числі таких рідкісних як: *Picus martius* L., *P. viridis* L., *P. canus* Gm., *P. medius* L.

Тут же дослідник процитував монографію Палласа «*Zographia Rosso-Asiatica sistens omnium animalium in extensor imperio Rossico et c.* – т. I, р. 407–417», зазначаючи, що для всієї території Росії з азіатськими володіннями в праці наведено лише 8 видів роду. Цитування у власних публікаціях опрацьованої літератури тут і надалі засвідчує про глибоку обізнаність Й.К. Пачоського з предметом власних досліджень, чи то тварин, чи рослин і володіння ним кількома мовами, зокрема латиною.

Ще один цікавий факт із біографії Й.К. Пачоського зазначений зі слів М.В. Бобрецького: «...в течении последнего полугодия он весьма усердно занимался разбором и приведением в систематический порядок энтомологических коллекций нашего зоологического музея и до сих пор успел разработать собрание перепончатокрылых (о чем он имеет сообщить Обществу в предстоящем заседании), а частью и собрание полужесткокрылых...». У цих словах не лише підтвердження щодо ознайомлення Пачоського як із систематикою рослин, так із систематикою різних груп тварин і досвідом у збиранні та визначенні як одних, так і інших. Сказане М.В. Бобрецьким засвідчує, що попередні до засідання 7.XI.1887 р. півроку Й.К. Пачоський працював у зоологічному музеї кабінету

зоології Київського університету Св. Володимира (щоправда невідомо, на яких засадах). Враховуючи те, що, ймовірно, з ранньої весни цього ж року дослідник екскурсав на Волині, то уманський період його життя завершився публікацією першої наукової роботи в Записках Київського товариства природознавців і до Києва він переїхав не у 1888 р., а раніше, ймовірно, у 1887 р.

Переконливий виступ М.В. Бобрецького при обґрунтуванні необхідності та доцільності відрядження Й.К. Пачоського на самому початку весни (вже в перших числах березня 1888 р.) в Подільську та Херсонську губернії для дослідження флори та фауни та збору колекцій зіграв свою роль. Було ухвалено надати йому відрядження, а питання щодо видачі грошової допомоги вирішити балотуванням на наступному зібранні товариства. Як і всім іншим дослідникам, Й.К. Пачоському видавалась не лише грошова допомога від товариства, а і відкриті листи до губернаторів тих губерній, де проводились дослідження.

Крім того, враховуючи орнітологічні об'єкти дослідження, йому надавалось право мати із собою рушницю та відстрілювати птахів і звірів в будь-яку пору року (Протоколи ... 1888, VII).

Для одного з найбільш північних повітів Волинської губ. – Володимирського, дослідження флори якого Й. Пачоський проводив зокрема біля с. Верби (9 верст від Володимира-Волинського), а також біля самого повітового міста та містечка Устилуга і навколишніх сіл і хуторів: Блаженника, Мокреця, Туропина, Попівки, Охнівки, Дубника, П'ятидні, Туричани, він наводив такі рідкісні на сьогодні види квіткових рослин: *Pulsatilla patens* Mill., *P. pratensis* Mill., *Adonis vernalis* L., *Drosera obovata* M.K., *D. anglica* Huds., *Saxifraga hirculus* L., *Phyteuma orbiculare* L., *Gentiana* sp. L., *Pedicularis sceptrum-carolinum* L., *Daphne mezereum* L., *Salix mytilloides* L.

19 видів Orchidaceae, в тому числі дуже рідкісний вже в 1887 р. *Cypripedium calceolus* L. було знайдено біля с. Верби. Іншу орхідею – *Goodyera repens* R. Br. Й. Пачоський наводив як знайдену в казенному сосновому лісі біля с. Верби його

братом Густавом і зазначав, що для Волинської губ. цей вид раніше не наводився. Були також знайдені: *Gladiolus imbricatus* L., *Iris sibirica* L., *Lilium martagon* L., *Tofieldia calyculata* Wahlehb., *Juncus squarrosus* L., *Rhynchospora alba* Vahl., *Carex dioica* L., *C. davalliana* Sm. (зрідка на вологих луках і болотах біля с. Верби та Блаженіка), *C. buxbaumii* Wahlenb. (на вологих луках біля с. Верби; автор відмітив, що цей вид, як і деякі інші осоки, визначено проф. І.Ф. Шмальгаузенем), *Stipa pennata* L., наведено за Роговичем із вказівкою, що самому Й. Пачоському цей вид не зустрічався. Наведені Й. Пачоським дані про знайдені в конкретних локалітетах види можуть бути використані для порівняння щодо їх сучасного поширення на Волині.

I

II

I, II. Райони флористичних досліджень, здійснених членами Київського товариства природознавців, зокрема Й. Пачоским в кінці XIX ст.
(За А.І. Барбаричем, 1970)

3.3. Сторінками протоколів зібрань Київського товариства природознавців (1887–1894 рр.)

Як історіографічне джерело щодо київського періоду наукового становлення Й. Пачоського нами проаналізовані «Протоколы Киевского общества естествоиспытателей» за 1887–1894 рр.

Таким чином, інформацією на сторінках протоколів зібрань Київського товариства природознавців простежуємо хронологію подій, пов'язаних із Й. Пачоським та його близьким оточенням.

1887 рік

С.XV. Третє чергове зібрання, 28 лютого 1887 р.

...Заява І.Ф. Шмальгаузена про командування В.І. Липського в Бессарабську губ. для ботанічних екскурсій.

...Пропозиція до обрання дійсним членом товариства В.І. Липського.

С.XXIV. Четверте чергове засідання зібрання, 7 березня 1887 р.

...Обрання дійсним членом товариства В.І. Липського.

С.LIII. Сьоме чергове зібрання, 16 травня 1887 р.

...Пропозиція, подана І.Ф. Шмальгаузенoм і В.І. Липським, до обрання членом-співробітником Й. Пачоського.

С.LVIII. Восьме чергове зібрання, 5 вересня 1887 р.

...Обрання дійсним членом Й.К. Пачоського, згідно до зміненого подання запропонувавших його на минулому засіданні І.Ф. Шмальгаузена та В.І. Липського.

LXXVII...8. Представлені до друку в «Записках Киевского общества естествоиспытателей» дві статті Й. Пачоського а) «Материалы для флоры Заславского и Ковельского уездов Волынской губ.»; б) «Заметки о фауне и флоре окрестностей г. Владимира-Волынского» було рекомендовано надрукувати.

LXXXI...У переліку книг і періодичних видань, які поступили до бібліотеки

товариства природознавців із 5 вересня до 7 листопада 1887 р., зазначено зокрема: «Пачоский И. Очерк флоры окрестностей Умани... Киев, 1887 (от автора)».

LXXXIII...Серед присутніх на десятому черговому зібранні 20 листопада 1887 р. зазначені, зокрема, прізвища В.І. Липського та Й.К. Пачоського.

LLXXXVII...Ті ж прізвища знаходимо також у протоколі одинадцятого чергового зібрання від 18 грудня 1887 р.

У цьому ж протоколі зазначено, що оголошене у порядку денному повідомлення Й.К. Пачоського «О Нуменoptера Юго-Западного Края» «за *поздним временем отложено до следующего раза*». Подібні перенесення доповідей членів товариства простежуємо також у протоколах інших засідань. На наш погляд, це є підтвердженням того, що засідання проводились не формально, дискусії щодо доповідей та діяльності товариства нерідко затягувались.

1888 рік

СХІІІ. Перше чергове зібрання. Повідомлено подання дійсного члена В.К. Совинського щодо звільнення на майбутнє від сплати річного членського внеску члена Товариства Й.К. Пачоського з огляду на пожертвування ним Товариству гербарію 2000 екземплярів (близько 1300 видів) рослин місцевої флори.

Ухвалено: звільнити Й.К. Пачоського від сплати річних членських внесків.

На другому черговому зібранні 30 січня 1888 р. було заслухано подання дійсного члена М.В. Бобрецького про відрядження Й. Пачоського до Херсонської та Подільської губерній.

На третьому черговому зібранні 27 лютого 1888 р. Й. Пачоський виступив із повідомленням «О растительности г. Николаева». У цьому місті він побував у кінці серпня – напочатку вересня 1884 р. та наприкінці березня напочатку квітня 1885 р. Якщо першого разу результат екскурсій виявся незадовільним «...вследствие того, что степи в это время года, при отсутствии дождя, совершенно сожжены солнцем», то наступної ранньої весни було зібрано гербарій

двохсот видів судинних рослин, зокрема кілька нових для Південно-Західного Краю.

На цьому ж, третьому, зібранні, відбулось балотування видачі Й. Пачоському 300 рублів на екскурсію.

На четвертому (2 квітня) та п'ятому (16 квітня 1888 р.) зібраннях товариства Й. Пачоського вже не було зазначено серед присутніх, оскільки він розпочинав польові дослідження (екскурсії) здебільшого з ранньої весни.

LXXVI–LXXXI У протоколах загальних зібрань 1888 р., опублікованих наступного, 1889 р., вміщено текст виступу Й. Пачоського «Отчет об экскурсии в Херсонскую губернию, произведенной летом 1888 года по поручению Киевского Общества Естествоиспытателей. Очерк флоры и очерк фауны». У цьому звіті Й. Пачоський наголосив, що дослідженням флори та фауни південно-східної частини Херсонської губ. та суміжних територій він займався влітку 1888 р. завдяки коштам, наданим товариством. У флористичному відношенні виокремив піщані місця у пониззі Бугу біля м. Миколаєва, вапнякові береги Дніпра, Інгульця, Інгулу, Бугу та гранітні відслонення по р. Базавлук у північній частині дослідженої території. В цілому ж зазначив, що південно-східна частина Херсонської губ. являє собою одноманітну трав'янисту рівнину, зрідка порізану степовими балками. Дослідник звернув увагу на величезну кількість *Stipa capillata* L., що наприкінці липня-початку серпня розвивається на степах і значно менше поширення навесні на схилах балок *S. pennata* L. Була також відмічена одноманітність флори Дніпровських плавнів та подібність її до такої ж під Києвом, хіба що в пониззі Дніпра були відмічені більш південні елементи, зокрема *Vallisneria spiralis* L.

На Херсонщині Й. Пачоським було зібрано близько 3000 гербарних аркушів. Крім того ним були зібрано деякі нові види для околиць м. Одеси. На початку червня дослідник провів кілька днів у гірській частині Криму, де зібрав ще 260 видів судинних рослин. У відвіданих проїздом Нікополі та Олександрівську

Катеринославської губ. також були зібрані цікаві види рослин. Дослідник зазначив, що в «Записках...» ним буде опубліковано опис знайдених нових таксонів.

В цілому ж флористична частина звіту вказує на пройдені маршрути, ілюструє енергійність та невтомність молодого дослідника (Й. Пачоському на той час ще не виповнилось 24 років).

У фауністичній частині звіту охарактеризовано переважно орнітофауну, для особливо цікавих видів вказано дату спостереження. Зазначено, що ентомофауна порівняно бідна та одноманітна, однак зібрано 4 ящики комах переважно *Hemiptera* L., *Hymenoptera* L. та *Coleoptera* L. Крім того, зібрано також досить багато павукоподібних, при цьому зазначено, що їх фауна у Херсонській губ. досить різноманітна та багата. Колектор висловив також побажання щодо залучення до обробки зібраного матеріалу спеціаліста – арахнолога. Отже, висловлені професором М.В. Бобрецьким сподівання, що від екскурсій Й. Пачоського варто очікувати багато корисних здобутків для зоологічного музею, цілком виправдалися.

Слід також відмітити, що дослідження флори та фауни Херсонської губ., розпочаті влітку 1888 р., Й. Пачоський згодом продовжив у найбільш продуктивний херсонський період діяльності на посаді губернського ентомолога.

1889 рік

XLVII–XLVIII. На шостому загальному зібранні товариства 16 вересня 1889 р. Й. Пачоський виступив із повідомленням «Характеристика флори степей Юго-Западной части Донской области».

Доповідач, насамперед, зазначив, що відвідав цього ж таки 1889 р. мало вивчену у флористичному відношенні область саме завдяки сприянню, виявленому Товариством. Дослідження проведено в наступних межах: на північ до станиці Глибокої за Сіверським Дінцем, на півдні до межі з Кубанською областю, на сході до станиці Семикоракорської та на заході до Таганрога.

Й. Пачоський пов'язував флористичні особливості окремих досліджених ділянок із геологічною будовою території. На лівобережжі Сіверського Дінця вздовж його притоки Глибокої зазначав крейдянні відслонення або крейду, вкрити глиною. На цих ділянках у маленьких байрачних лісках у складі флори зроблено такі цікаві знахідки як *Dictamnus albus* L., *Scrophularia vernalis* L. У складі флори, приуроченої до сланців кам'яновугільної формації; види роду *Astragalus* L., зокрема *A. tanaiticus* K. Koch. поблизу станиці Кам'янської. Крім кам'янистої та горбистої місцевості між Дінцем і Доном описано флористичний склад чорноземних степів, але здебільшого розораних або витоптаних худобою. На вцілілих степових ділянках у кінці квітня – початку травня Й. Пачоський відмічав масове цвітіння *Paeonia tenuifolia* L.

На завершення повідомлення дослідник навів перелік понад десяти видів, що зацікавили його з географічного та систематичного погляду.

1890 рік

XXXII–XXXVI. Наступного 1890 року, також на шостому черговому зібранні 24 листопада Й. Пачоський звітував перед членами товариства про екскурсію в Астраханську губернію. Тогорічною весною дослідник провів флористичне обстеження так званих калмицьких степів на правобережжі Волги. Особливо його зацікавили підвищення – Єргені, що простягалися від Сарепти майже до передгір'я Північного Кавказу та відділені від останнього долиною Сухого Манича. Як давній берег Арало-Каспійського моря Єргені на сході мають вигляд крутої стіни, а на заході переходять в донські степи. Тож дослідження 1890 р. продовжувало розпочате у 1889 р. вивчення донської степової флори. Й. Пачоський прийшов до висновку, що в північній та західній частині флора Єргенів має європейський характер. Тут трапляються види, властиві Кавказу та степам Південно-Західної Росії, однак відсутні у внутрішніх калмицьких степах. Дослідник з'ясував, що на просторі між Волгою, Єргенями, Каспієм, Кумою та Маничем трапляються понад 200 видів із 36 родів, не властивих степам на захід

від Єргенів. Подальший аналіз дозволив Й. Пачоському зробити висновок, що Єргені є межею між європейською та азіатською рослинністю, оскільки різняться не лише флори, але й об'єднання видів у формації. Таким чином ці дослідження, що також відображені в окремій статті «Ергени как граница Европейской и Азиатской растительности» (1890), були одними із перших фітосоціологічних напрацювань Й. Пачоського.

1891 рік

L–LII. На сьомому черговому зібранні 7 грудня 1891 р. Й. Пачоський звітував про результати флористичних досліджень у північно-західній частині Полтавської губернії. Проведені ним із травня по вересень 1891 р. дослідження стосувалися флори долини Дніпра на відрізку від м. Переяславля до с. Карань. Дослідник охарактеризував фізико-географічні особливості долини та тривалість паводкового періоду на різних ділянках, що обумовили характер флори. Зазначено, що у флористичному відношенні долина Дніпра біля м. Переяславля досить подібна до такої ж під Києвом та має характер флори лісової області. Серед видів, що зростали на болотах, по берегах і в озерах, лісах і на піщаних буграх у кінці XIX ст. наведено багато рідкісних нині видів. За матеріалами детальних досліджень дніпровської долини в околицях м. Переяславля у 1894 р. Й. Пачоський опублікував велику флористичну та флорографічну роботу щодо цього цікавого в ботаніко-географічному відношенні району. Список судинних рослин, наведений у публікації, нарахував 732 види, серед яких 25 не вказували для Полтавської губ. ні О.С. Рогович, а ні І. Ф. Шмальгаузен.

Й. Пачоський також зазначив у вступній частині, що повний гербарій, відповідно до наведеного списку, зберігався в Ботанічному кабінеті Університету Св. Володимира, а дублетні зразки 474 видів були відіслані ним до Санкт-Петербурзького Імператорського Ботанічного саду і ще 534 видів – до Томського університету. Наведені дані засвідчують як працьовитість та самовідданість дослідника, так і його зв'язки з провідними ботанічними установами.

Про ботанічну комунікабельність Й. Пачоського, як і його зацікавленість флористичними дослідженнями, свідчить публікація у 1912 р. ще одного списку флори Переяславського повіту Полтавської губернії. Вже будучи директором Херсонського природничо-історичного музею Й. Пачоський, на прохання колеги – завідуючого таким же музеєм Полтавського губернського земства М.Ф. Ніколаєва, опрацьовує гербарій, зібраний у долині р. Трубежа студентом Харківського університету В. Ніколаєвим. Досвідчений ботанік публікує список як доповнення до власних досліджень, наголошуючи при цьому, що понад 40 видів вперше знайшов у Переяславському повіті саме В. Ніколаєв. Опубліковані згодом матеріали самого В. Ніколаєва «Рослинність багнищ західної частини Полтавщини» (Ніколаєв, 1919), як і праці Й. Пачоського, дозволяють порівняти сучасну, збіднену внаслідок осушувальної меліорації, флору регіону з тією, що існувала на межі XIX і XX ст.

1892 рік¹⁹

Четверте чергове зібрання, 28 березня 1892 р.

Головував К.М. Феофілактів.

Присутні: почесний член М.В. Бобрецький; дійсні члени: 29 осіб, зокрема І.К. Бордзиловський²⁰, В.О. Караваєв²¹, В.І. Липський, Й.К. Пачоський, Ю.М. Семенкевич²², В.К. Совинський²³, П.А. Тутковський²⁴.

¹⁹ Відвідування зібрань товариства надавало змогу Й. Пачоському, як одному з його членів, слухати доповіді, а можливо й спілкуватися в кулуарах із багатьма видатними у різних галузях науки вченими того часу. Показове у цьому відношенні одне із засідань 1892 р.

²⁰ **Бордзиловський Іван Каєтанович** (1852–1903) – український ботанік. Хранитель Ботанічного кабінету Київського університету;

²¹ **Караваєв Володимир Опанасович** (1811–1892) – дійсний таємний радник (1838), доктор медицини, заслужений ординарний професор Київського університету (1841–1891), один з організаторів медичного факультету, декан (1843–1847), почесний громадянин Києва.

²² **Семенкевич Юлій Миколайович** (1859–1942 – біолог, доцент, хранитель Зоологічного музею Київського університету (1898–1915). Вивчав фауну озера Байкал (1900–1902).

²³ **Совинський Василь Карлович** (1853–1917) – український зоолог; працював у Київському університеті з 1877 р. (з 1886 приват-доцент, з 1916 – професор). Досліджував прісноводні та морські ракоподібні України та Європи.

²⁴ **Тутковський Павло Апполонович** (1858–1930) – геолог, із 1914 р. професор Київського університету. Вивчав геологію четвертинного періоду. Один із авторів концепції еолового походження лесів і мікропалеонтологічного методу вивчення осадових товщ.

Повідомлено: заяви про екскурсії... П. Тутковського; М. Бобрецького; В. Совинського; Й. Пачоського: «...Желая продолжать изучение флоры Днепровской долины, с целью выяснения вопросов, намеченных мною в моем сообщении «Результаты флористических исследований в северо-западной части Полтавской губернии», я намерен весной и летом сего года заняться исследованием флоры приднепровского Полесья. Ввиду этого честь имею просить Киевское общество естествоиспытателей командировать меня туда для ботанических исследований, выдать пособие в размене 200 рублей и исходатайствовать открытые листы у господ губернаторов Черниговского, Минского, Могилевского».

Ухвалено: командирувати Й.К. Пачоського для наукових досліджень, вказаних у заяві, та виклопотати для нього відкриті листи.

На цьому ж засіданні головуючому повідомлено, що дійсним членом товариства, який не побажав назвати своє ім'я, надіслано по 100 рублів В.І. Липському та Й.К. Пачоському для ботанічних екскурсій в 1892 р.

Ухвалено: прийняти з вдячністю надіслані гроші та передати їх за призначенням.

З великою долею ймовірності, що цим утаємниченим членом товариства був професор Шмальгаузен, який таким чином намагався підтримати та заохотити своїх молодих помічників до поїздок у недостатньо досліджені райони, проведення польових досліджень, збору гербарію.

П'яте чергове зібрання, 25 квітня 1892 р.

...Ухвалено: по проведеному таємному балотуванню грошової допомоги для екскурсії Й. К. Пачоський отримав: 12 «за»; 3 «проти». (Й. Пачоський був присутній на зібранні).

Шосте чергове зібрання, 10 жовтня 1892 р.

...Ухвала про надрукування в «Записках...» статей ... Й. Пачоського (він сам на цьому зібранні не був присутній).

Сьоме чергове зібрання, 21 листопада 1892 р.

Присутні: 38 дійсних членів, зокрема І.Ф. Шмальгаузен. Й. Пачоський не був присутній.

Восьме чергове зібрання, 19 грудня 1892 р.

Присутні: 26 дійсних членів, зокрема І.Ф. Шмальгаузен, В.І. Липський, Й.К. Пачоський.

Були зроблені наукові повідомлення: ...Й.К. Пачоського «Отчет о ботанической экскурсии в Минскую, Могилевскую и Черниговскую губернии летом 1892 г.».

На огляді цього повідомлення коротко зупинився секретар товариства В. Тарасенко у звіті про стан діяльності Київського товариства природознавців за 1892 р. Він зазначив, що Й.К. Пачоським наведена характеристика східної частини Полісся в кліматичному, гідрографічному та геологічному відношеннях, детальніше охарактеризовано рослинні формації дослідженої місцевості. Відмічено, що Пачоський звернув увагу на відносну бідність і одноманітність рослинних форм, на думку референта це можна пояснити тим, що в післяльодовиковий період Полісся являло собою прісноводний басейн, який перешкоджав впродовж значного проміжку часу розвитку сухопутної флори.

1893 рік

Перше чергове (річне) зібрання, 30 січня 1893 р.

Присутні: 28 дійсних членів, Й. Пачоського на цьому зібранні не було.

Зробимо виписку із опублікованого в Протоколі цього засідання «Списку членів товариства на 21 січня 1893 р.». Товариство на той час нараховувало 15 почесних, 151 дійсних членів, 7 членів-співробітників із різних міст, серед яких зокрема був поляк Адам Антонович Мечинський із Варшави. Зазначимо, що співставлення цього списку та переліку присутніх на зібраннях досить різняться в кількісному відношенні. До 80% членів товариства сплачували річні внески, мали за честь бути його членами та отримували «Записки...» з публікаціями новинок із

різних галузей природничих наук. Ботаніків серед членів товариства було зовсім небагато, у аналізованому списку це:

Липський Володимир Іполитович (Київ). Із 7 березня 1887 р.

Монтрезор Владислав Владиславович, граф (Київ). Із 3 травня 1875 р.

Пачоський Йозеф Конрадович (Київ). Із 5 вересня 1887 р.

Пачоський Густав Конрадович (Київ). Із 19 січня 1891 р.

Шмальгаузен Іван Федорович (Київ). Із 27 січня 1879 р.

Семенкевич Юліан Миколайович (Київ). Із 28 лютого 1882 р.

Власне останній був природознавцем широкого плану, навіть більше зоологом. Згодом, у 1898–1915 рр. Ю. М. Семенкевич працював хранителем, а пізніше завідувачем Зоологічного музею Київського університету. Однак, тут ми згадуємо цього вченого, на час вступу до товариства ще студента, як автора статей про флору околиць Києва та колектора численних гербарних зборів.

На другому черговому зібранні 6 березня 1893 р. серед інших питань була розглянута постанова стосовно святкування 25-річчя товариства. Також розглянуто заяви про екскурсії В. Липського, Й. Пачоського, П. Тутковського.

Третє чергове зібрання відбулося 17 квітня. Серед розглянутих питань – балотування грошової допомоги для екскурсій, зокрема Й. Пачоського.

Отже, із вище наведених витягів із протоколів зібрань Київського товариства природознавців бачимо, що ім'я Йозефа Пачоського у період його перебування в Києві (1887–1894 рр.) згадується досить часто. Не так багато було на той час таких активних членів товариства, як він, крім того ботаніків і зоологів зовсім обмаль. Досить похвально, але водночас об'єктивно характеризував молодого дослідника на самому початку наукового шляху професор М.В. Бобрецький: *«...господин Пачоский в одинаковой степени обладает сведениями как по систематике растений, так и по систематике животных и приобрел уже достаточный навык в собирании и определении тех и других. Представляя собой так редкий в настоящее время тип натуралиста в*

Линнеевском смысле, г. Пачоский совмещает в себе качества, особенно полезные для экскурсанта, а потому и от экскурсии его можно ожидать успешных результатов, как по отношению к флоре, так и в отношении к фауне исследуемой местности».

Інформативність «Протоколів...» поширюється на публікацію списків наукових товариств, установ і редакцій наукових журналів, що знаходилися в обміні своїми виданнями з Київським товариством природознавців.

1894 рік

У 1894, останньому році перебування Й. Пачоського в Києві, обмін виданнями Київського товариства природознавців відбувався з 238 установами та редакціями наукових журналів європейської та азійської частини Російської імперії, серед яких було і Уманське училище землеробства та садівництва, та із 292 зарубіжними адресатами. Таким чином, видання досягали різних куточків світу (Прот. 1895. С. ХСІІ–СХVІ) (Зап. Киев. Об. 1896. Т.ХV. вип.1).

Публікувались також переліки книг і періодичних видань, що надходили до бібліотеки товариства. Дарування власного доробку бібліотеці було доброю традицією членів товариства. Серед нових надходжень у період з 20 грудня 1886 до 31 січня 1887 рр. були такі праці природознавчого спрямування:

Тутковский П. Фораминиферы из третичных и меловых отложений Киева. 1886;

Шмальгаузен И. Флора юго-западной России. 1886;

Горницкий К. Список русских названий растений. Харьков. 1886;

Горницкий К. Заметки об употреблении некоторых растений. 1887 (От Харьковского общества испытателей природы).

Серед надходжень, 1892 р. від авторів бібліотека отримала працю Й. Пачоського польською мовою: Pączoski J. Przyczynek do flory Wołynia. Spis roślin. 1888.

Серед 183 книг, що надійшли до бібліотеки товариства у 1894 р., було лише

дві з ботаніки: Акинфиев И.Я. Флора центрального Кавказа. Часть Ш. Харьков. 1894;

Шестериков Г.С. Материалы для флоры юго-западной части Одесского уезда Херсонской губернии. Одесса. 1894.

Інша література тогорічних надходжень була переважно з медицини.

3.4. Йозеф Пачоський і Володимир Липський – послідовники професора І.Ф. Шмальгаузена

Серед найбільш здібних київських учнів І.Ф. Шмальгаузена слід відзначити Й. Пачоського та В. Липського. Останній навчався в Університеті Св. Володимира та отримав диплом про його закінчення. Й. Пачоський не міг офіційно бути

В.І. Липський

студентом, не маючи необхідного для вступу до університету атестату зрілості, але, працюючи під керівництвом професора, здобував нові знання. Однак двадцятитрирічний юнак на час переїзду до Києва вже був досить освіченим у галузі природничих наук і продовжував активно здобувати знання шляхом самоосвіти та у спілкуванні з професорами ботаніки і

Й.К. Пачоський

зоології Університету Св. Володимира. Неоціненним у цьому відношенні стало також членство Й. Пачоського у Київському товаристві природознавців.

У майбутньому Й.К. Пачоський і В.І. Липський досягли вершин у ботанічній науці, хоча долали цей нелегкий шлях по різному. Певною мірою наукове зростання молодих дослідників простежується за наведеними вище виписками із

Протоколів засідань Київського товариства природознавців за 1887–1894 роки. Доповнено вміщені у них дані порівнянням життєписів науковців у роки їх юності.

Щодо життєписа Й.К. Пачоського за основу взяті дослідження І.І. Пузанова, Т.М. Гольд (1965), суттєво доповнені нами стосовно аналізованого періоду.

Відомості щодо В.І. Липського наводимо за життєписом із монографічного дослідження Д.М. Доброчаєвої та Г.П. Мокрицького (1991).

У науковому зростанні Й. Пачоського досить продуктивними були роки, проведені у Києві. Якщо у 1887 р. він самотужки здійснив ботанічні та зоологічні екскурсії в околицях Володимира-Волинського, то вже із наступного, 1888 р. і до 1893 р. включно отримував щорічні відрядження з фінансуванням від Київського товариства природознавців для своїх експедиційних поїздок. За ці шість років він був чи не найбільш мобільним членом товариства, відповідно сукупна сума, виділена на відрядження Й. Пачоського впродовж київського періоду, становила 1500 рублів, за той же період (1888–1893 рр.) В. Липський отримав 650 рублів на ботанічні екскурсії. Унікальність та результативність екскурсій Й. Пачоського полягала в тому, що в окремих із них: на Волині та в Херсонській губернії він збирав як ботанічні, так і зоологічні матеріали. Згодом ці збори поповнювали відповідні кабінети Університету Св. Володимира.

Після завершення польового сезону Й. Пачоський щорічно доповідав на зібраннях Товариства короткі звіти щодо проведених екскурсій, які були опубліковані у Протоколах Товариства... Згодом, після детального камерального опрацювання зібраного матеріалу дослідником публікувались аналітичні статті. Саме на київський період припадають напрацювання Й. Пачоського з систематики рослин, адже саме у цей час він описав 9 нових для науки таксонів.

Наведемо паралельну хронологію початку наукового шляху двох видатних учених, із якої добре помітно, що їх становлення як науковців у київський період життя відбувалося завдяки численним екскурсіям і ботанічним відрядженням.

Йозеф Конрадович Пачоський

- 1881 Третій рік навчання в Уманському училищі землеробства і садівництва. Перші гербарні збори в околицях Умані.
- 1882 Продовження екскурсій та збору гербарію в околицях Умані.
- 1884 Ботанічна екскурсія в околицях Миколаєва.
- 1885- Гербаризація «*Ex calolaris Umaniense*».
- 1886 «*Horto botanico Umaniense*».
- 1887 Переїзд до Києва, опрацювання в Зоологічному музеї Університету Св. Володимира ентомологічних колекцій.
- Прийнятий у члени Київського товариства природознавців.
- Перша наукова публікація в «*Записках...*».
- Ботанічні та зоологічні екскурсії в околицях Володимира-Волинського.
- 1888 Призначений помічником головного садівника Ботанічного саду університету.
- Перша ботанічна та зоологічна екскурсія – відрядження від Київського товариства природознавців у Херсонську губернію.
- Перша публікація польською мовою в часописі «*Pamiętnik Fizyograficzny*».
- Прийнятий у члени Новоросійського товариства природознавців.
- 1889 Відрядження від Київського товариства природознавців у пониззя Дунаю та Дону.
- 1890 Відрядження від Київського товариства природознавців у Астраханську губернію.
- 1891 Ботанічні екскурсії в околицях Переяслава Полтавської губернії.
- Відрядження для ботанічної екскурсії у Таврійську губернію.
- 1892- Ботанічні екскурсії – відрядження у
- 1893 Мінську, Могилівську, Чернігівську губернії – дослідження флори Полісся.
- Участь у роботі ІХ з'їзду російських природознавців і лікарів у Москві.
- 1894 Призначений помічником садівника Петербурзького Ботанічного саду.
- Відрядження від Департаменту Землеробства для ботанічних досліджень Гродненської губернії.
- 1895 Призначений асистентом кафедри ботаніки сільськогосподарської школи в Дублянах під Львовом.

Володимир Іполитович Липський

- 1881 Закінчив із золотою медаллю Київську колегію ім. Павла Галагана і вступив на фізико-математичний факультет Київського університету.
- 1882 Перші ботанічні екскурсії в околицях Житомира.
- 1884 Збір рослин для університетського гербарію в околиці Києва, на Поділлі, Житомирщині, Бессарабії.
- 1885 Перше наукове відрядження разом із професором І.Ф. Шмальгаузенем на Поділля.
- 1886 Здійснив ботанічну екскурсію в Бессарабію.
- 1887 Закінчив університетський курс.
- Прийнятий у члени Київського товариства природознавців.
- Призначений помічником консерватора Ботанічного кабінету Київського університету.
- Здійснив поїздку в Бессарабію, ботанічну екскурсію на Кавказ і в Закаспійську область.
- 1888 Ботанічні відрядження в Бессарабію, до гирла Дунаю.
- 1889 Відрядження на Кавказ від Київського товариства природознавців.
- Поїздка в Середню Азію до Самарканду.
- 1890 Прийнятий у члени Російського географічного товариства.
- Призначений позаштатним консерватором університету.
- Поїздка на Кавказ.
- 1891 Перше наукове закордонне відрядження по ботанічних установах Туреччини, Греції, Італії, Австрії.
- 1892 Тримісячна експедиція на Кавказ.
- 1893 Ботанічна екскурсія на Кавказ і Закавказзя, в Північну Персію.
- Участь у роботі ІХ з'їзду російських природознавців і лікарів у Москві.
- 1894 Переїзд до Петербурга. Призначений на посаду молодшого консерватора Петербурзького ботанічного саду.
- Поїздка на Кавказ.
- Звільнення із Ботанічного саду і зарахування до Департаменту землеробства.
- 1895 Призначений у якості ботаніка від Департаменту землеробства і Ботанічного саду членом експедиції по дослідженню Чорноморського та Сухумського округів.

Ще один напрямок роботи, розпочатий Й. Пачоським у Києві та продовжуваний протягом всього життя, – огляди публікацій із систематики рослин, фітографії, геоботаніки та фітофенології. Перший такий огляд було опубліковано науковцем у 1891 р., а згодом у 1893 р., у часописі «Wszecħwiat» польською мовою Й. Пачоський вміщує огляд і аналіз гербарію Ж.Е. Жилибера, а у 1894 р. – гербарію польської флори.

1 січня 1900 р. Й.К. Пачоський вже із Херсона приїздив на зібрання гуртка «Маленьких ботаников» у Санкт-Петербурзі, яке того разу відбулося у помешканні М. І. Кузнецова. На той рік, зі вступом, до складу гуртка нових членів з'явилися нові ідеї та прагнення (Паутов, Бобырева, 2013; Рихтер и др., 2018). Серед гостей на засіданні був ботанік із Москви, ровесник Й. Пачоського, М.І. Голенкін та молодий професор географії Харківського університету А.М. Краснов. Ймовірно, саме доповідь останнього про розподіл флор у просторі чорноземних степів і обумовила приїзд до Санкт-Петербурга Й. Пачоського, оскільки зацікавила його. Адже у 1888–1889 рр. Пачоський досліджував флору степів Херсонської губернії та південно-західної частини Донської області і намагався пояснити, чим обумовлені її особливості.

Знайомство Й. Пачоського з петербурзькими природознавцями вказує на досить тісні контакти між вченими тогочасних наукових шкіл. Показово, що наукова молодь Санкт-Петербурга гуртувалася навколо ботаніко-географа А.М. Бекетова, і серед неї було багато відомих у майбутньому дослідників. Київський наставник Й. Пачоського І.Ф. Шмальгаузен свого часу був вихованцем петербурзької ботанічної школи.

У майбутньому Й. Пачоський теж виступав наставником молоді. Зокрема, визначальним був вплив Й.К. Пачоського на формування наукового світогляду випускника 1923 р. Одеського університету Сергія Дзевановського: *«...Передал свою методику, направил ход его мышления на ряд проблем первостепенной важности, наконец, сообщил ему, что называется, вкус к изучению именно*

степной флоры. Да и как было не увлечься степями, когда Сергею Антоновичу довелось, например, совместно с таким собеседником, как Пачосский, совершить беспримерную поездку на огромной степной мажаре, запряженной парой столь же огромных верблюдов, из самой Аскании Нова через Перекоп и ... на вершину Ай-Петри!» (Пузанов, 1928). Як і вчитель, С.А. Дзевановський багато гербаризував і хоча його життя обірвалося дуже рано, в неповних 27 років, він зумів залишити по собі вагомий доробок – 13 254 гербарні аркуші рослин, зібраних у Криму, були передані за його заповітом до основних фондів Ботанічного інституту ім. В.Л. Комарова АН СРСР (Липшиц, Васильченко, 1968).

Володимир Липський пройшов традиційний шлях тогочасного вченого: навчання в гімназії, університеті, про що отримав відповідні документи. По завершенню навчання В. Липського призначили консерватором Ботанічного кабінету та асистентом професора Шмальгаузена. Флористичні дослідження В. Липського у київський період були пов'язані з Бессарабією, Кримом, Північним Кавказом, Середньою Азією. Двічі молодий дослідник отримував закордонні відрядження. У 1890 р. з метою ознайомлення з постановою роботи в ботанічних садах і природознавчо-історичних музеях він відвідав Туреччину, Грецію, Італію. У 1891 р. додалась поїздка для ознайомлення з відповідними установами Австрії, а у 1893 р. була здійснена ботанічна екскурсія до Персії.

Із 1894 р. впродовж наступної чверті століття, яку В. Липський віддав роботі в Санкт-Петербурзькому Ботанічному саду, він знову відвідував багато ботанічних садів світу, зокрема США, Бразилії, Уругваю, Аргентини та публікував детальні звіти про ці подорожі.

Найбільш вагомі праці В. Липського як флориста присвячені флорам Середньої Азії та Кавказу.

У Йозефа Пачоського був цілком особливий, досить тернистий, шлях талановитого самоука.

Слід віддати належне В. Липському, адже саме він вперше опублікував

біографічний нарис Й. Пачоського в фундаментальному зведенні, присвяченому історії Санкт-Петербурзького Ботанічного саду (Липский, 1899). Це відбулося навіть попри те, що у Санкт-Петербурзі Й. Пачоський попрацював лише близько року. Посада, яку він займав, була зовсім незначною, тим не менше ця публікація з'явилась у 1899 р., коли Й. Пачоському було 35 років і його слово у ботанічній науці тільки починало набирати вагу.

На наш погляд, між Й. Пачоським та В. Липським відбувалося своєрідне творче змагання, як двох талановитих учнів одного талановитого вчителя – І.Ф. Шмальгаузена.

Однак, зовсім небагато свідчень про взаємини цих послідовників І. Шмальгаузена вдалося знайти. Насамперед, це згадка їх прізвищ у Протоколах... одних і тих же засідань Київського товариства природознавців, отже досить високою є ймовірність їхнього спілкування, обговорення доповідей.

У біографічному виданні про В. Липського лише два лаконічних посилення – згадування про Й. Пачоського. Шляхи в науці, як власне і подальші життєві шляхи вчених після початкового одночасного перебування у стінах Університету Св. Володимира, досить різні, хоча обоє в трагізмі людських доль мають спільні риси. Обидва вчені в буремні 20-і роки ХХ ст. рано втратили дружин, жили та працювали у важких побутових умовах, але сповна віддвалися роботі та творчості. Обоє залишили по собі вагомі творчі здобутки.

Своїм учням, можливо навіть більше, ніж іншим тогочасним ботанікам, І.Ф. Шмальгаузен дякував за їх численні гербарні збори, що були використані ним при написанні «Флоры Средней и Южной России, Крыма и Северного Кавказа»: *«...За доставление материала обработанного и не обработанного автор обязан В.И. Липскому, И.К. Пачоскому, И.Я. Акинфиеву, И.З. Рябкову, Д.И. Литвинову и некоторым другим лицам. Й. К. Пачоскому автор также обязан за выпуск некоторых местонахождений растений из журнала «Рamięтнік Fіzyografіczny»».*

Головне, що поєднує Й. Пачоського та В. Липського через віки – їх великий

вклад у науку та достойне продовження справи Вчителя – І.Ф. Шмальгаузна!

Зв'язок Й. Пачоського із Санкт-Петербургом

У грудні 1893 р. директор Санкт-Петербурзького ботанічного саду О.Ф. Баталін, зустрівши В. Липського та Й. Пачоського на з'їзді природознавців у Москві, запросив обох до Санкт-Петербургу. В. Липський відразу погодився і залишив Київ, 16.01.1894 р. він приступив до виконання обов'язків молодшого консерватора гербарію в Санкт-Петербурзі. Для Й. Пачоського поштовою до прийняття цього запрошення стала раптова смерть професора І.М. Шмальгаузна 7. IV.1894 р. Вже за два тижні після цього Й. Пачоський таки виїздить із Києва.

22.04.1894 р. – березень 1895 р. – час перебування Й. Пачоського на посаді садівника Петербурзького ботанічного саду та помічника директора Ботанічного музею з окладом 600 руб. на рік (Безлуцька 2014, Доброчаєва, 1989).

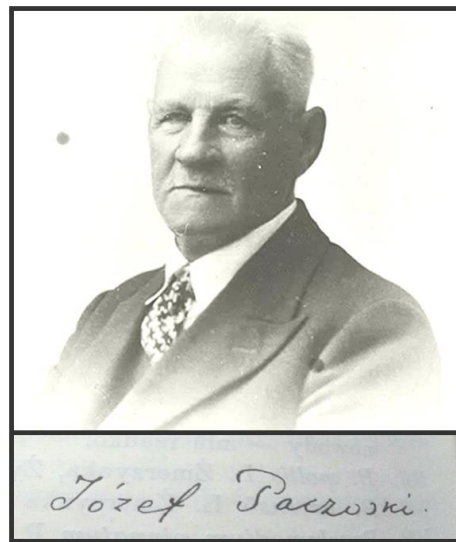
Улітку (VI-VIII) 1894 р. Міністерство Землеробства та Державних маєтків відрядило Й. Пачоського на Полісся для вивчення зміни рослинності під впливом осушування. На той час у нього вже був досвід щодо дослідження Переяславщини та екскурсії від Київського товариства природознавців у Мінську, Могилівську та Чернігівську губернії.

Хоча петербурзький період діяльності Й. Пачоського був коротким, однак теж досить плідним. Адже результати своїх, розпочатих завдяки відрядженням Київського товариства природознавців та продовжених влітку 1894 р. за відряджень від Міністерства Землеробства і Державних Маєтків Санкт-Петербургу досліджень Полісся, Й. Пачоський опублікував саме по завершенню цього короткого періоду та наступного, більш тривалого у часі опрацювання зібраного матеріалу, впродовж 1897–1900 рр. і саме в «Трудах Санкт-Петербурзького общества естествоиспытателей».

Розділ 4. Вшанування пам'яті Йозефа Пачоського

Ім'я Йозефа Конрадовича Пачоського належить до незабутніх, тих, які за влучним висловом Т.М. Черевченко (2012) «... з часом не забуваються, а стають яскравішими». Особистість Й. Пачоського за спогадами зі слів польських вчених, його сучасників, характеризувала Д.М. Доброчаєва (1985). А. Водзичко (Wodziczko, 1932) вважав, що величезні творчі здобутки Й. Пачоського обумовлювала «...не лише любов до науки, яка стала основною метою життя..., а й його міцне здоров'я, витримка, надзвичайна спостережливість, величезна працьовитість, наукова сумлінність і здібності до наукових узагальнень».

За словами В. Славінського, Пачоський «...був не лише видатним біологом, а й взагалі ерудованою людиною, мав живий, творчий, гострий розум і надзвичайну пам'ять. ...дуже любив дружні бесіди на найрізноманітніші теми. Розмовляв і дискутував з найвищим запалом, любив гумор, соковиті жарти... Найбільше йому подобалися ботанічні екскурсії... бігав під час тих екскурсій так швидко, що іншим учасникам важко було за ним встигати...» (Sławiński, 1948).

У 2019 р. ботанічна спільнота відзначила 155-річчя від дня народження вченого, його праці лишаються затребуваними, особистість відомою і все ж незбагненою, притягуючою та захоплюючою. Оберегом пам'яті вченого в Україні був і залишається Херсон, у околицях якого вже не одне покоління молоді пройшло «ботанічними стежками Пачоського». Останній ювілей було відзначено дієвою практичною роботою херсонських ботаніків з дослідження старовинних парків степової Херсонщини. Підсумком стало видання монографії, що відразу набула популярності не лише серед вчених, а й серед громадськості краю

(Стародавні забуті парки Херсонщини, 2019).

До цієї знаменної дати у музейній кімнаті бібліотеки УНУС була розгорнута книжкова виставка «Йозеф Конрадович Пачоський – знаний учений у галузі природничих наук».

На попередню, 150 річницю з дня народження Й.К. Пачоського, чиє ім'я «...сяє на небосхилі природознавчої науки зіркою першої величини», у Херсоні відбулися подвійні урочистості. Вшанування вченого, який віддав Херсонщині чверть століття натхненної творчої праці, та 25-річної історії проведення міжнародних конференцій, присвячених його пам'яті (Бойко, 2014).

Музеєзнавці близько 100 років оберігають атмосферу унікального кабінету, де написана «Херсонская флора» та ряд інших вагомих праць, де зберігаються рукописи та гербарії, що ще чекають на майбутніх дослідників. Книги бібліотеки Пачоського рясніють його помітками, у добротних дубових і ясеневих шафах розміщені експонати талановитої таксидермічної праці вченого-натураліста (Дерюжина, 2014).

І том «Херсонской флоры» з посвятою вчителям, про яких впродовж життя пам'ятав Йозеф Пачоський, та II том, що побачив світ майже через 100 років після написання – данина пам'яті вченому від вдячних наукових спадкоємців.

Ґрунтова розвідка, що охоплювала не лише наукову діяльність, а й життєвий шлях Й. Пачоського, була зроблена І.І. Пузановим і Т.М. Гольд (1965). Матеріали київських архівів долучила до своїх публікацій про видатного вченого Д.М. Доброчаєва (1985). Вона ж опрацювала публікації Й. Пачоського в царині систематики рослин (1989).

Про Й. Пачоського мисливця та водночас охоронця фауни та природних комплексів одним із перших написав В. Борейко (1989). Впродовж багатьох років досліджує життєвий та творчий шлях вченого В.І. Мельник, яким зокрема ґрунтовно опрацьовані польські джерела (2004, 2014). Взірцем історіографічних досліджень постаті Й. Пачоського на фоні розвитку біологічної науки на межі ХІХ-ХХ століть є роботи О.П. Безлуцької (2010, 2014). До вивчення та популяризації наукового доробку Й. Пачоського з вивчення біоти України долучилися географи (Кукурудза, 2013).

Національна парламентська бібліотека України подала огляд праць Й. Пачоського та публікацій про його наукову діяльність у Календарі знаменних дат (Рожнятовська, 2014). Не забувають про видатного земляка і у невеликій Білозірській бібліотеці на Херсонщині, пам'ятають у Білогіродці на Волині, де він народився (Яцечко–Блаженко, 2017). До того ж, волиняни, яких доля закинула за океан, нагадують молодшому поколінню земляків про вченого зі світовим ім'ям і волинськими коренями (Цимбалюк, 2015).

Ретроспективний огляд історії ботанічних досліджень і цитування в цьому аспекті праць Й. Пачоського показує, що зацікавленість його дослідженнями починає зростати з кінця семидесятих років ХХ ст. (Józef Paczoski..., 1967; Базилевская и др., 1968; Дохман, 1973; Биологи, 1984; Развитие биологии..., 1984). З нагоди 100-річного ювілею Й.К. Пачоського Університетом ім. Адама Міцкевича у Познані було випущено спеціальний випуск праць відділення біології та наук про землю «Józef Paczoski w setną rocznicę urodzin» (1967).

Зріс інтерес до того, що Пачоський був ученим, який: «...в *наиболее*

определенной форме указавшим на наличие двух объектов исследования ботаники – вида и растительной формации» (Дохман, 1973, с. 117), а отже одним із піонерів науки про рослинні угруповання (Дубина, 2000).

Згодом високу оцінку здобували не лише флористичні та геоботанічні дослідження Й. Пачоського, а і його ініціативи щодо збереження природного комплексу степів, дослідження в галузі зоології та сільськогосподарської біології (Развитие биологии..., 1984).

Високо поцінують та шанують Й. Пачоського в Польщі. Ще за життя вченого публікувалася бібліографія його найважливіших робіт (Wodziczko, 1932). Життєписи вченого вміщено до біографічних словників і енциклопедій (Bukowiecki, Felisiak, 1987; Dzięczkowski, електроний ресурс).

Особливий внесок у вшанування пам'яті вченого зробив давній друг українських ботаніків, професор Кароль Лятовський (Протопопова та ін., 2009). Неодноразово відвідуючи Україну, зокрема місто Херсон, він ознайомлював наукову спільноту з польським періодом життя та діяльності Й. Пачоського, зокрема його гербарними колекціями у Познанському університеті (Лятовський, 1989).

У втіленні мрії Й. Пачоського щодо опублікування II тому «Херсонской флоры», разом із українськими дослідниками, важлива роль належить К. Лятовському. Цей польський вчений впродовж років досліджував творчий шлях попередника (Лятовски, 1989, 2009, 2010). У Польщі також перевидавалися окремі праці Й. Пачоського: у 1951 р. «Dzieła wybrane», у 2012 р. «Rozważania o sieci powiązań w świecie roślin». Останнє видання також було підготовлене К. Лятовським (Мельник, 2014).

В Україні окремі статті Й. Пачоського були перевидані у 2008 р. в Одесі (Известия Музейного Фонда им. А.А. Браунера, 2008). Завдяки зусиллям науковців-ентузіастів, передусім Української природоохоронної групи і її засновника О.В. Василюка, у 2020 р. побачили світ перші п'ять томів унікального

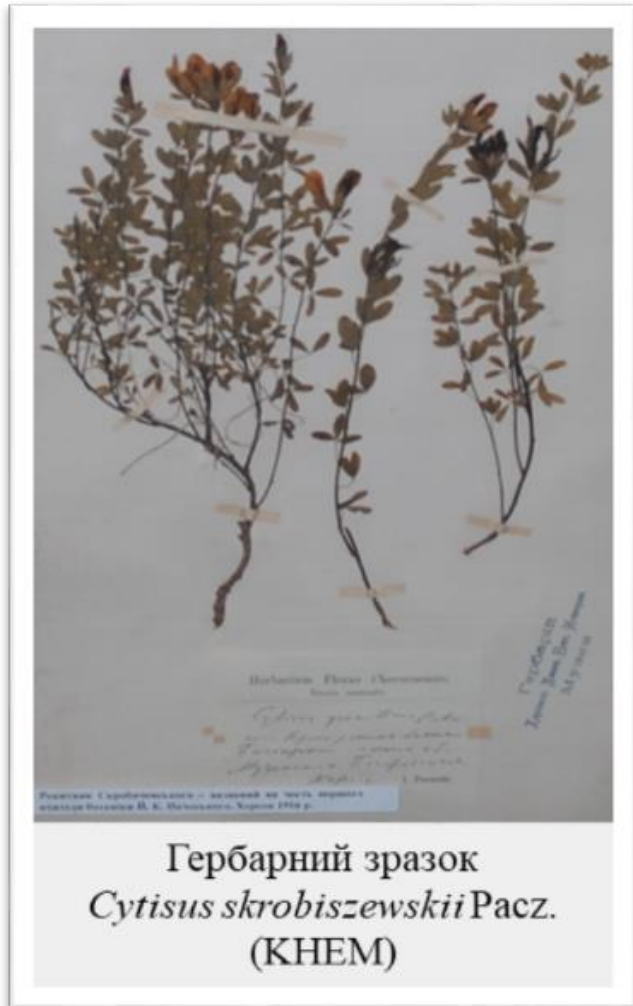
видання «Асканія-Нова. Антологія публікацій та друкованих видань (1845–1945)». У перших трьох його томах вміщено 14 статей або окремих їх фрагментів, присвячених заповідному степу, написаних Й. Пачоським у херсонський період діяльності. Завдяки іменним покажчикам публікацій, вміщених у кожному томі, можна також легко відшукати посилання, пов'язані з іменем вченого. Цитована антологія – це не лише історія досліджень теперішнього біосферного заповідника, а й данина пам'яті кільком поколінням вчених, зокрема Й.К. Пачоському.

Окремою сторінкою вшанування пам'яті Йозефа Пачоського є збереження, опрацювання та оприлюднення його гербарних зборів. Пам'ять про експедиційну діяльність Й. Пачоського, його численні ботанічні маршрути та наукові здобутки збережена в цілому ряді Гербаріїв, насамперед України та Польщі. Він належить до основних колекторів Гербаріїв Херсонського краєзнавчого музею (КНЕМ), Львівського національного університету імені Івана Франка (LW), Державного природознавчого музею НАН України у Львові (LWS), Миколаївського обласного краєзнавчого музею (МКМ), Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського (SIMF). В Національній гербарії України – Гербарії Інституту ботаніки ім. М. Г. Холодного НАН України (KW) гербарні збори Й. Пачоського увійшли до складу іменного гербарію І. Ф. Шмальгаузена (Гербарії України..., 2011) та були процитовані у «Флоре юго-западной России» (1886) (Гербарії України, 2011).

До цього переліку слід додати Гербарій Уманського національного університету садівництва (UM), де нами виявлено понад 350 гербарних зразків Й. Пачоського, зібраних у 1882–1886 рр. (Чорна, Мамчур, 2017, 2018).

До 145-річчя від дня народження Й. Пачоського ботаніками Одеського національного університету імені І.І. Мечникова було опрацьовано іменну колекцію вченого, що нараховує 6118 г.а. та видано монографію у серії «Скарби гербарію ОНУ (MSUD)» (2013). У складі одеського гербарію виявлено зокрема автентичні зразки чотирьох із 27 описаних Й. Пачоським таксонів (Шиян та ін.,

2014). Подальше опрацювання історичних гербаріїв дозволило обнародувати дані про додаткові 772 г.а. іменної колекції Й. Пачоського (Скарби гербарію ОНУ (MSUD)..., 2016).

Типові зразки видів і внутрішньовидових таксонів, описаних Й. Пачоським, зберігаються також у заснованому самим колектором Гербарії Херсонського обласного краєзнавчого музею (КНЕМ). Представлено зразки 13 таксонів, зокрема *Cytisus skrobiszewskii* Pacz. (*Chamaecytisus skrobiszewskii* (Pacz.) Klášková, названий на честь першого вчителя ботаніки Й. Пачоського – Владислава Яковича Скробишевського. Ще одна херсонська ботанічна колекція включає 1002 зразки насіння, 976 із яких зібрані безпосередньо Й. Пачоським. У складі цієї колекції представлено 613 видів рослин

(Дерюжина, 2011).

Наявність гербарних зборів Й. Пачоського в Гербарії ботанічного інституту ім. В.Л. Комарова РАН (LE) засвідчена нами при опрацюванні 1–9.XI.1978 р. окремих таксонів флори водойм:

Aldrovanda vesiculosa L.

В озерах при Дніпрі, близ Переяслава Полтавской губ, VII.1891; Херсонская губ., Алешки, 1900; Херсон, плавни Дніпра, Большой Потемкин остров, 20.VIII.1910.

Marsilea quadrifolia L.

Херсонская губ., в стоячих водах за Турунчуком (плавни Днестра), близ с. Яски Одесского уезда, 14.VII.1906.

Potamogeton nodosus Poir.

Плавни Днестра, Ново-Воронцовка, 14.VIII.1911; Херсонская губ., Новая Одесса, р. [Южный] Буг, 17.VII.1905; Черниговская губ., Каменка, в Днестре, 28.VII.1892.

Potamogeton pusillus L. (*P. panormitanus* Biv-Bern.)

Херсонская губ., плавни Днестра, близ с. Маяк, 24.V.1905.

Sparganium simplex Huds. (*S. emersum* Rehman)

Киевская губ, Мотовиловка, 20.VII.1908; Херсон, плавни Днестра, 9.VII.1910.

Vallisneria spiralis L.

Херсонская губ., Качкаровка, 18. VII.1918; Херсонська губ., Днепр, 11.VIII.1901.

Wolffia arrhiza (L.) Horkel ex Wimmer

Киев, Мотовиловка, 10.VII.1912. Teste: S. Ikonnikov. XII.1876.

Ці збори свого часу були інсеровані до складу гербарної колекції з території України, а не зберігалися у вигляді окремої добірки. Тому до історичного огляду колекцій та колекторів цієї провідної ботанічної установи вони не ввійшли. В той же час молодий ботанік С.А. Дзевановський, який разом із Й. Пачоським екскурсував у Асканії-Нова, зазначений серед колекторів гербарію БН, оскільки за його заповітом збори з Криму (13 254 г.а.) було передано до цього гербарію (Липшиц, Васильченко, 1968).

Більшість із зазначених вище гербарних зборів (1900–1918) було зроблено Й. Пачоським у херсонський період його діяльності, хоча потрапили до гербарію (LE) і окремі збори київського періоду (1891, 1892). Наведений нами перелік слугує ілюстрацією представленості зібраних ним і переданих до гербарію (LE) рослин і засвідчує, що вже з молодих років Й. Пачоський добре усвідомив

значення гербаризації для флористичних досліджень і власноруч займався розсилкою дублікатів зібраного гербарію до провідних ботанічних установ.

При підготовці рукопису життєпису Й. Пачоського до друку ми несподівано відшукали документальне свідчення, що підтвердило висловлену нами вище думку – бібліотекою Джона Крерара в Чикаго (The John Cregar Library) було оцифровано публікацію В.І. Липського (1898), із якої випливає, що Й. Пачоський двічі передавав власні гербарні збори до Гербарію Санкт-Петербурзького Ботанічного Саду, працюючи в Київському університеті.

У 1890 р. в Санкт-Петербурзі від нього отримано 1037 гербарних аркушів (г.а.), зібраних у Мінській, Могилівській, Волинській, Подільській, Київській, Полтавській, Херсонській, Донській губерніях. Друге надходження (1891 р.), що стосувалось Астраханської губернії, нараховувало 323 г.а. Розташування колекцій у географічному порядку наочно демонструє, що в більшості регіонів, де гербаризував Пачоський, проводили дослідження його імениті попередники. На Волині – Бессер, Траутфеттер, Шмальгаузен, у Київській губернії – Гольде, Рогович, Траутфеттер, Шмальгаузен. Однак збори з Мінської губернії станом на 1898 рік у Санкт-Петербурзі були відомі саме завдяки Пачоському.

Подальше опрацювання В.І. Липським надходжень до Гербарію Санкт-Петербурзького ботанічного саду дозволило з'ясувати, що збори Й.К. Пачоського надходили також у 1893 р. (391 г.а., зібраний у Мінській, Могилівській та Чернігівській губерніях). У 1906 р. по обміну, вже з Херсону, Й.К. Пачоським було надіслано до Санкт-Петербургу 1664 г.а., зібраних у Херсонській, Таврійській та Київській губерніях (Липський, 1908). У цей час Й.К. Пачоський активно формував фонди Херсонського природничо-історичного музею, отже був зацікавлений у обміні гербарними зразками з провідними науковими установами.

Вся діяльність вченого, його наукові здобутки та пам'ять про нього нащадків є ніби підтвердженням девізу бібліотеки Джона Крерара: «Non est mortuus qui scientiam vivificavit» («Не помирає той, хто дав життя знанням»).

Післямова

Наші дослідження дозволяють стверджувати, що Й.К. Пачоський навчався впродовж всього життя, досліджуючи природу, прискіпливо аналізуючи, порівнюючи побачене, зібраний власноруч та іншими ботаніками гербарний матеріал і колекції, ознайомлюючись із новинками біологічної, насамперед ботанічної, літератури, реферуючи та рецензуючи опубліковані праці колег ботаніків із різних установ і країн. Він ретельно опрацьовував гербарні збори попередників і сучасників. Результатом такої всебічної самоосвіти були глибокі різнобічні знання, застосовувані при написанні статей і книг, а в Херсоні та Познані – при навчанні студентів і виданні підручників.

Офіційних документів щодо завершення навчання не мав, хоча мав глибокі знання та практичні навички, які дозволяли займати відповідні посади, аж до посади професора включно в Херсоні та Познані.

Нами розглянуто відносно короткий, але досить важливий для всього наступного життя та наукової діяльності Й. Пачоського етап його молодих років. Наскільки все непередбачувано, настільки ж взаємопов'язано у житті... Якби Й. Пачоський був дисциплінованим учнем і лишився в Рівненському реальному училищі, врешті-решт закінчив його, вступив до умовної Політехніки, до вступу в яку готувало училище, то став би одним із чиновників Російської Імперії польського походження.

Однак бунтівна вдача хлопця, що завдала багато прикрощів його матері, через роки перебування в Умані, все-таки спрямувала його до Київського університету, до лав товариства природознавців. Відбулося взаємокорисне знайомство Й. Пачоського із І. Шмальгаузенем. В результаті цього ланцюга випадковостей чи закономірностей біологічна наука отримала видатного вченого.

Досить важливою ланкою в цьому ланцюжку подій було також те, що брат Йозефа Густав, на відміну від нього самого, отримав диплом про закінчення

Київського університету, посів важливу посаду в Херсонському земстві. Саме Густав запросив Йозефа Пачоського до Херсона та рекомендував його як захопленого натураліста на посаду губернського ентомолога, де розкрились всі таланти енергійної натури. Це запрошення припало на час, коли практичне сільське господарство часто потребувало допомоги науковців-натуралістів, які володіли знаннями в різних галузях біологічної науки та вміли застосовувати їх на практиці.

Ще в роки навчання в Уманському училищі, а згодом самостійної дослідницької діяльності в лавах Київського товариства природознавців Й. Пачоський отримав потужний потенціал на все наступне життя. Його самовідданість науці сформувалась під впливом самовідданих, захоплених справою життя наставників.

Час, у який жив і творив Й. Пачоський, часто потребував поєднання наукових пошуків із практичною діяльністю. Саме з цим було пов'язане заснування Е. Регелем Бюро з прикладної ботаніки, утворення ентомологічних кабінетів із посадами губернських ентомологів спочатку у Криму (С. Мокржецький), згодом у Херсоні (Й. Пачоський).

За редакцією колишнього «маленького ботаника» М. Кузнецова у тодішньому Юр'єві (нині м. Тарту, Естонія) почали видаватись «Труди по прикладній ботанике», активним автором яких був Й. Пачоський у складі плеяди ботаніків, які заявили про себе в кінці XIX – на початку XX ст.

Експедиційна діяльність натуралістів також заохочувалась державою з метою виявлення, дослідження та практичного застосування природних ресурсів, зокрема ботаніки залучалися до роботи в комісії з дослідження боліт у зв'язку з їх осушуванням.

Проводились перші дослідження природоохоронного спрямування: мисливські уподобання спрямували Й. Пачоського, О.О. Браунера, Ф.Е. Фальц-Фейна та їх послідовників до необхідності введення регламентацій полювання, які

б забезпечували відтворення та розмноження дичини, зокрема птахів.

Паралельно розроблявся напрямок практичного використання орнітофауни для боротьби із шкідниками сільського господарства. Сільськогосподарські станції, зокрема Аджарська, де працював Й. Пачоський у херсонський період діяльності, були засновані вже згадуваним Бюро з прикладної ботаніки. Була започаткована охорона степів (Асканія-Нова), лісів (Біловезька Пуща).

Науковий шлях поляка за походженням Йозефа Пачоського розпочався в місті Умані на Київщині, продовжувався в Києві, Санкт-Петербурзі, Херсоні, згодом на теренах Польщі. Серед вчителів майбутнього вченого були поляк В.Я. Скробишевський; випускник Санкт-Петербурзького університету, німець за походженням, І.Ф. Шмальгаузен. Це ще одне підтвердження того, що в нашому такому крихкому та взаємозалежному світі наука завжди інтернаціональна.

Подяки

Важливу роль при опрацюванні матеріалів для I розділу відіграла книга спогадів племінника Й.К. Пачоського Мечислава Гарусевича «*Za carskich czasów i po wyzwoleniu*». Наше знайомство з цим виданням відбулося завдяки професору В.П. Карпенку, проректору з інноваційної та наукової діяльності УНУС, за що висловлюємо йому щирю вдячність.

Ознайомлення з волинськими метриками XIX ст. та польськими сайтами стало можливим завдяки сприянню канд. істор. наук. Т.В. Яцечко–Блаженко (м. Луцьк, Волинський національний університет імені Лесі Українки). Також дякуємо чарівній волинянці за натхненну працю з оприлюднення історичних матеріалів про Волинь.

За впорядкування генеалогічних схем ми вдячні випускниці Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна О.О. Симоненко.

Щиро вдячні за плідну співпрацю берегиням історії УНУС – Н.В. Михайловій – провідному бібліотекарю Наукової бібліотеки, яка постійно надавала допомогу у пошуку літератури, зокрема стародруків музейної кімнати, та завідувачці музею історії УНУС О.В. Свистун, яка сприяла у пошуку архівних матеріалів про Уманське училище землеробства та садівництва. С.А. Оратівській – фахівцю відділу Інтелектуальної власності УНУС вдячні за допомогу з монтування, інсерування та зберігання іменної історичної колекції Й. Пачоського Наукового гербарію УНУС (UM).

Суттєву допомогу щодо пошуку літератури, яка стосувалась київського періоду діяльності Й. Пачоського, нам надали канд. біол. наук О.І. Шиндер (Національний ботанічний сад імені М.М. Гришка), канд. біол. наук. М.В. Шевера (Інститут ботаніки імені М.Г. Холодного), Я. Малова, співробітниця Музею історії Ботанічного саду імені академіка О.В. Фоміна Київського національного університету імені Тараса Шевченка, за що висловлюємо їм велику подяку.

Вдячні також канд. іст. наук О.П Безлуцькій (м. Херсон) за подарований нам примірник книги її авторства «Діяльність Й.К. Пачоського в контексті розвитку біологічної науки (остання чверть ХІХ – перша половина ХХ ст.)», а завідувачці відділу Музею природи Херсонського краєзнавчого А.В. Дерюжиній – за надання копій документів і проведення екскурсії до меморіальної кімнати Й. Пачоського та можливість ознайомлення з його гербарними зборами.

Вдячні В. Лунц, О. Морозовій та колективу Рівненського обласного краєзнавчого музею за можливість отримати цінну для нас книгу «Рівненська гімназія». У цій книзі, що розкриває головні віхи історії Рівненської гімназії, вміщено зокрема інформацію про час, коли там навчався Й. Пачоський.

М. Гелеш – співробітниці Ботанічного саду Львівського національного університету імені Івана Франка дякуємо за відбитки праць Й. Пачоського із польських часописів, наявних у фондах Львівської національної наукової бібліотеки імені Василя Стефаника.

Є.А. Чернецькому – члену Національної спілки краєзнавців України (м. Біла Церква) вдячні за надання для опрацювання літературних джерел (Roman Aftanazy «Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej»).

Висловлюємо нашу щирю вдячність науковому редактору – доктору біологічних наук А.А. Куземко та рецензентам – доктору сільськогосподарських наук В.П. Карпенку, кандидату біологічних наук М.В. Шевері.

За терпляче, майже щоденне, вислуховування впродовж останнього часу наших розмірковувань щодо життєвого шляху Й. Пачоського висловлюємо подяку нашим рідним, а також колегам із двох уманських університетів.

Список використаних джерел

Аджиєва Л.С. Крим: влада – економіка – довкілля (науковий аспект (1861–1917 рр.)). Саки: ПП «Підприємство Фенікс». 2013. 156 с.

Анджейовский А.Л. Исчисление растений Подольской губернии и смежных с нею мест. *Труды Комиссии при университете Св. Владимира для описания губерний Киевского учебного округа*. 1860. Т. V, 1. С. 1–51.

Анциферов Н.П. Из дум о былом: Воспоминания. М.: Феникс: Культурная инициатива, 1992. 512 с.: ил.

Базилевская Н.А., Белоконь М.П., Щербакова А.А., Краткая история ботаники. Москва: Наука, 1968. 310 с.

Базинер Ф. Краткое описание Царицына сада близ г. Умани Киевской губернии. *Журнал Министерства Государственных имуществ*. Санкт-Петербург. 1851. Часть XLI. От. IV. С. 79–84.

Баранецкий О.В. О значении работ И.Ф. Шмальгаузена по ботанике. *Записки Киевского общества естествоиспытателей*. 1896. Т. 15. С. 11.

Барбарич А.И. Киевское общество естествоиспытателей и его роль в развитии ботаники (к 100-летию со дня организации, 1869-1969). *Ботанический журнал*. 1970. Т. 55, № 4. С. 583–590.

Безлуцька О.П. Діяльність Й.К. Пачоського в контексті розвитку біологічної науки (остання чверть XIX – перша половина XX ст.). Херсон: Айлант, 2014. 196 с.

Безлуцька О.П. Історико-науковий аналіз внеску Й.К. Пачоського в становлення та розвиток заповідника «Асканія-Нова». *Питання історії науки та техніки*. 2010. 4. С. 41–46.

Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета Св. Владимира (1834–1884). Составлен и издан под редакцией ординарного проф. В. С. Иконникова. Киев, 1884. 818 с.

Биологи. Биографический справочник. Ответ. ред. Ф. Н. Серков. Киев: Наукова думка, 1984. С. 487–488.

Бойко М.Ф., Горлова Н.И. Гербарий И.К. Пачоского в Херсонском краеведческом музее. *Ботанический журнал*. 1986. Т. 71, № 1. С. 85–86.

Бойко М.Ф. Sic itur ad astra (до 150-річного ювілею Йосипа Конрадовича Пачоського – всесвітньовідомого херсонського вченого-природознавця). VI Ботанічні читання пам'яті Й.К. Пачоського. Збірка тез доповідей міжнародної наукової конференції (Херсон, 19.05.2014 – 22.05.2014). Херсон: Айлант, 2014. С. 7–8.

Бордзиловский И.К. Биографический очерк И. Ф. Шмальгаузена. *Записки Киевского общества естествоиспытателей*. 1896. Т. 15. С. 2–9.

Выписи метрической книги Белгородской Римско-католической церкви. Часть вторая. О бракосочетавшихся за 1860 год.

Гербарії України. Index Herbarium Ucrainicum. Редактор-укладач Н.М. Шиян. Київ: Альтерпрес. 2011. 442 с.

Головцов А.Л. Дом над парком. 2-е издание, дополненное. Киев: Альфа Реклама, 2015. 352 с.

Григорьев Н.В. О педагогической деятельности И.Ф. Шмальгаузена. *Записки Киевского общества естествоиспытателей*. 1896. Т. 15. С. 24–29.

Губарь Олег. Пассаж (Дерибасовская, № 33, Преображенская, № 34). Электронный ресурс. Режим доступа: https://www.odessitclub.org/publications/almanac/alm_30/alm_30_18-35.pdf

Декандоль А. Введение к изучению ботаники, или начальный курс этой науки, содержащий органографию, физиологию, методологию, географию растений, обозрение растений ископаемых, ботаники врачебной и истории ботаники. Перевод с французского издал с собственными замечаниями профессор ботаники И. Шиховский. Москва, 1838. Том второй. 476 с.

Дерюжина А.В. Вивчення наукової спадщини Й.К. Пачоського та

вшанування його пам'яті у Музеї природи Херсона. VI Ботанічні читання пам'яті Й.К. Пачоського. Збірка тез доповідей міжнародної наукової конференції (Херсон, 19.05.2014 – 22.05.2014). Херсон: Айлант, 2014. С. 8–14.

Дерюжина А.В. Гербарій Херсонського обласного краєзнавчого музею (КНЕМ). Гербарії України. Index Herbarium Ucrainicum. Редактор-укладач Н.М. Шиян. Київ: Альтерпрес. 2011. С. 340–343.

Доброчаєва Д.М. Йосиф Конрадович Пачоський (До 120-річчя з дня народження). *Український ботанічний журнал*. 1985. Т. 42, № 1. С. 95–97.

Доброчаєва Д.М., М'якушко Т.Я. Іван Федорович Шмальгаузен (до 140-річчя з дня народження). *Український ботанічний журнал*. 1989. Т. 46, № 3. С. 87–91.

Доброчаєва Д. Н. Научная деятельность Й.К. Пачоского в области систематики высших растений. I Научные чтения Й.К. Пачоского «Пачоский и современность». Тезисы докладов. Херсон. 1989. С. 5–6.

Доброчаєва Д.Н., Мокрицький Г.П. Владимир Ипполитович Липский. Киев: Наукова думка, 1991. 216 с.

Дохман Г.И. История геоботаники в России. Москва: Наука, 1973. 287 с.

Дубина Д.В. До столітирріччя наукового терміну «фітосоціології»: історія, причини забуття та доцільність відродження // *Фітосоціологія. 100 років наукового напрямку. Матеріали наукової конференції (Київ, 09.2000 р.)*. К.: Фітосоціоцентр, 2000. С. 20–28.

Задерейчук А.А., Климов В.В. Создавая рай... История рода Фальц-Фейнов. Херсон: Надднепряночка, 2014. 208 с.

Известия Музейного Фонда им. А.А. Браунера. 2008. Т. V, № 3. С. 1–20.

Изящное садоводство и художественные сады. Историко-дидактический очерк инженера Арнольда Регеля. Санкт-Петербург: Издание Г.Б. Винклер, 1896. 210 с.

Каталог фундаментальной библиотеки Уманского среднего училища

садоводства и земледелия. Книги по сельскому хозяйству, садоводству, лесоводству, механике. Умань: Типография братьев Тарадаш, 1908. 139 с.

Карасюк І.М. Уманський сільськогосподарський інститут (1844–1994). 150 років. Київ: Вища школа, 1994. 192 с.

Колесник В. Відомі поляки в історії Вінничини. Біографічний словник. Вінниця, 2007. 1008 с.

Копия конспекта П.Г. Анциферова «Сельскохозяйственная зоология. Лекции, читанные в Петровско-Разумовской Сельскохозяйственной и Лесной Академии профессором К.Э. Линдеманом. 1881–1882 гг.» Издал Блек. Музейна кімната Наукової бібліотеки УНУС. 124 с.

Косенко І.С. Уманський дендрологічний парк «Софіївка» НАН України – історичний пам'ятник садово-паркового мистецтва та наукова установа. *Інтродукція рослин*. 1999. № 1. С. 103–115.

Косенко І.С. Ретроспективний огляд історії заснування, будівництва та утримання «Софіївки». *Автохтонні та інтродуковані рослини*. 2013. Вип. 9. С. 23–37.

Костюк Майя. Уманське училище як спеціалізований заклад сільськогосподарської освіти: реорганізації та перебудови у навчально-практичній структурі (1859–1912). *Часопис української історії*. Київ. 2015. Вип. 32. С. 106–111.

Кравець Т.О., Мамчур Т.В., Чорна Г.А. Ексикати Herbarium Florae Rossicae історичного гербарію Уманського училища рільництва і садівництва. Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія: Біологія. 2015. Вип. 25. С. 72–76.

Кривошея І.І. Історія та геральдика Умані. 2-ге вид., випр., доп. Умань: РВЦ «Софія», 2012. 26 с. [Серія «Уманські старожитності»].

Крюкова И.В. Никитский ботанический сад. История и Судьбы. Симферополь: Н. Оріанда, 2011. 416 с.

Кукурудза С. Йосиф Пачоський – видатний дослідник біоти України. *Історія української географії*. 2013. Вип. 28. С. 7–14.

Липский В.И. Отчет о ботанической экскурсии, произведенной летом 1887 г. в Бессарабии. Протоколы собрания Киевского общества естествоиспытателей. 1887. Т. 9. С. LXV–LXVII.

Липский В.И. Исследования о Флоре Бессарабии. *Записки Киевского общества естествоиспытателей*. 1889. Т. 9, вып. 2. С. 225–391.

Липський В.И. Гербарий Імператорського Санкт-Петербурзького Ботаничного Сада к концу его 75-летнего существования (1823–1898). Отдельный оттиск из «Исторического Санкт-Петербурзького Ботаничного Сада за последнее его 25-летие (1873–1898), составленного членами Сада, под общей редакцией А.А. Фишера-фон-Вальгейма». Санкт-Петербург, 1898. С. 36–160. (The John Crerar Library).

Липский В.И. Императорский Санкт-Петербургский ботанический сад за последнее его 25-летие (1873-1898). Санкт-Петербург, 1899. С. 160–164.

Липский В.И. Гербарий Императорского Санкт-Петербургского Ботанического сада (1823–1908). Издание 2-е, исправленное и дополненное. Юрьев. 1908. 238 с.

Липшиц С.Ю., Васильченко И.Т. Центральный Гербарий СССР. Исторический очерк. Ленинград: Наука, 1968. 142 с.

Львов В. Самостоятельные работы учеников по систематике растений. Уманское училище земледелия и садоводства на Киевской сельскохозяйственной и промышленной выставке в 1897 г. Объяснительный каталог экспонатов училища. Киев, 1897. С. 238.

Львов В. Преподавание морфологии и систематики растений в земледельческих училищах. Труды съезда деятелей по низшему сельскохозяйственному образованию при Уманском училище земледелия и садоводства в январе 1898 г. Санкт-Петербург, 1899. С. 51–57.

Лятовський К. Коллекция сосудистых растений проф. Ю. Пачоского в гербарии Познанского университета. I-е научные чтения памяти ученого-натуралиста И.К. Пачоского «Пачоский и современность» (Херсон, 25–29 ноября 1989 г.): труды конференции. Херсон, 1989. С. 19–20.

Лятовський Кароль. Пояснення к основним біологічним теоріям Йосифа Пачоского. *Лесной вестник*. 2010. № 3. С. 19-23.

Мамчур Т.В., Карпенко В.П., Парубок М.І., Свистун О.В. Вчені-ботаніки Уманського національного університету садівництва та їх наукові дослідження (1844–2016). Умань: Видавничо-поліграфічний центр «Візаві», 2017. 280 с.

Мельник В.І. Й.К. Пачоський (До 140-річчя з дня народження). *Інтродукція рослин*. 2004. № 3. С. 93–100.

Мельник В.І. Наукова спадщина академіка В.І. Липського – національне надбання України. *Інтродукція рослин*. 2013, № 3. С. 115–121.

Мельник В.І. Йосип Конрадович Пачоський (до 150-річчя від дня народження). *Український ботанічний журнал*. 2014. Т. 71, № 6. С. 740–746.

Метрическая книга Белгородской Римско-католической приходской церкви. Часть первая. О родившихся на 1861–1874 годы.

Михайлова Наталія. Йозеф Конрадович Пачоський – знаний учений в галузі природничих наук (до 155-річчя від дня народження). Електронний ресурс, 2019. Режим доступу: <https://library.udau.edu.ua/novini/jozef-kindratovich-pachoskij-znaniij-uchenij-v-galuzi-prirodnichih-nauk-do-155-richchya-vid-dnya-narodzhennya.html>

Михайлова Н.В. Цікавий документ зберігається у науковій бібліотеці. Університетські вісті (Уманський національний університет садівництва). 2014. № 10–12 (844). 21 липня 2014. С. 1.

Мойсієнко І.І., Бойко М.Ф., Підгайний М.М., Ходосовцев О.Є. Юзеф Пачоский. Херсонская флора. Том II. Познань, 2008. *Чорноморський ботанічний журнал*. 2009. Т. 5, № 3. С. 458–460.

Ніколаєв В.Ф. Рослинність багнищ західної частини Полтавщини. Щорічник

Полтавського Народного Природничого музею. 1916–1918. № 5, 6, 7. Полтава, 1919. С. 33–59.

Нижник С.В. Книжкові пам'ятки у фонді наукової бібліотеки Уманського національного університету садівництва. Міжнародна науково-парктична конференція «Бібліотеки вищих навчальних закладів: досвід та перспективи» Київ, 11–13 жовтня 2016. С. 66–69.

Отчет о состоянии и деятельности Института Сельского Хозяйства и Лесоводства в Новой Александрии в 1877 году. Записки Ново-Александрийского Института Сельского хозяйства и Лесоводства. Год второй, 1877. Варшава: в типографии Варшавского учебного округа, 1878. С. 3–69.

Паутов А.А., Бубырева В.А. Кафедральные хроники. *Вестник Санкт-Петербургского государственного университета*. 2013. Сер. 3, вып. 3. С. 4–28.

Пачоский Юзеф (Jozef Paczoski). Херсонская флора (Flora Chersonszczyzny). Двудольные. Т. 2. Познань, 2008. 505 с.

Пашкевич В.В. Уманский Царицын сад. *Вестник императорского российского общества садоводства*. 1894. № 3. С. 167–179.

Пашкевич В.В. Культура лекарственных растений. Издание 2-е, исправленное и дополненное. С 58 рисунками в тексте. Санкт-Петербург: Издание А.Ф. Девриена, 1902. 132 с.

Пашкевич В.В. Учебник садоводства. Часть III-я. Садоводство декоративное и плодов. Цветочные изделия. Санкт-Петербург: Издание А.Ф. Девриена, 1903. С. 60–100.

Пашкевич Василий Васильевич. Юбилейный справочник журнала «Плодоводство» за истекшее двадцатипятилетие (1890–1914). Составил В. Э. Эндер. Посвящается руководителям и сотрудникам журнала. Петроград, 1914. С. 72–74.

Поггенполь В.А. Результаты фитофенологических наблюдений над фазами развития дикорастущих и культурных растений в Царицыном саду и на полях

земледельческого училища в г. Умани Киевской губернии (1886–1890). Одесса. 1892. 131 с.

Прейскурант растениям и семенам, продающимся в Уманском Царицыном саду. Умань Киевской губернии. Санкт-Петербург: Типография В. Куршбаума. 1885. 81 с.

Протопопова В.В., Ільїнська А.П., Шевера М.В., Целка З., Єна А.В., Тохтарь В.К., Професору Каролу Лятовському – 70 років. *Український ботанічний журнал*. 2009. Т. 66, № 6. С. 886–890.

Пузанов И. Памяти Сергея Антоновича Дзевановского. *Записки Крымского общества естествоиспытателей и любителей природы*. 1928. Т. X. С. 6, 7, 10 (фрагмент). Цит. По: Асканія-Нова. Антологія публікацій та друкованих видань (1845–1945). Том. 4. 1928 / упорядники О. Василюк, Л. Ластікова, В. Пархоменко; наук. ред. В. Гавриленко. Київ-Чернівці: Друк Арт, 2020. С. 316. (Серія: «Conservation Biology in Ukraine» Вип. 15).

Пузанов И.И., Гольд Т.М. Выдающийся натуралист И.К. Пачоский. Москва: Наука, 1965. 88 с.

Развитие биологии на Украине: в 3-х т. / Сытник К.М. (гл. ред.) и др. Киев: Наук. думка, 1984–1985. Т. I. 1984. 416 с.

Рівненська гімназія: 1839–1921. Історія. Спогади. Документи / Упоряд. В. Луц, О. Морозова. Рівне: Дятлик М., 2014. 340 с.

ДАРО. – Ф.215.–Оп.2.–Од.3б.–Арк. 8–9 Ровенское реальное училище.

Рихтер Я.А., Глебов М.П., Рихтер Т.Я. Дорога в будущее: История кружка «Маленькие ботаники». Историко-биологические исследования. 2018. Т. 10, № 4. С. 8-38.

Рожнятовська О. Творець сучасної екологічної парадигми. До 150-річчя від дня народження Й. Пачоського (1864–1942). Національна парламентська бібліотека України. Дати і події. 2014. Друге півріччя. Календар знаменних дат № 2(4). Київ. 2014. С. 139–144.

Руководство по виноградарству. С 325 рисунками. Составили А. А. Потеня, В.Я. Скрябинский. Санкт-Петербург: Издание А.Ф. Девригена, 1906. 464 с.

Сельскохозяйственное образование в России в конце 1894 года. Справочная книжка, изданная Департаментом Земледелия. Санкт-Петербург, 1895. С. 20–23.

Сельскохозяйственные учебные заведения ведомства Министерства государственных имуществ. Выпуск II. Средние сельскохозяйственные учебные заведения. Составил Н. Москальский. Санкт-Петербург: Типография Киршбаума, 1881. 88 с.

Систематический каталог фундаментальной библиотеки Уманского Училища Земледелия и Садоводства. I. Естествознание, в. Ботаника. Середина XIX ст. Музей історії УНУС. И-423. С. 42.

Скарби гербарію ОНУ (MSUD). Гербарна колекція Й.К. Пачоського. Укладачі: С.Г. Коваленко, О.Ю. Бондаренко, Т.В. Васильєва. Одеса: Освіта України, 2013. 331 с.

Скарби гербарію ОНУ (MSUD). Гербарна колекція Й.К. Пачоського. Частина II. Укладачі: Коваленко С.Г., Бондаренко О.Ю., Васильєва Т.В., Немерцалов В.В. Одеса: Освіта України, 2016. 80 с.

Списокъ учениковъ, окончивших курсъ в Главномъ Училище Садоводства в 1848–1899 гг. (К пятидесятилетию училища). Музей історії УНУС.

Старовинні забуті парки Херсонщини / О.Є. Ходосовцев, І.І. Мойсієнко, М.Ф. Бойко, Б. Кунц та ін. Херсон: Видавничий Дім «Гельветика», 2019. 300 с.

Страйгородська Л.І. Поггенполь В.О. – один з фундаторів науки фенології в Україні. Історичні записки: Збірник наукових праць. Луганськ: Вид-во Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля. 2012. Вип. 35. С. 254–260.

Уманское училище садоводства и земледелия. Составлено Директором училища М.Е. Софроновым при участии преподавателей и заведывающих отдельными отраслями. Санкт-Петербург: Типография В. Киршбаума, 1910. 80 с.

Уманський національний університет садівництва (175): Історичне презентаційне видання. Київ: Логос, 2019. 280 с.

Учебные программы земледельческих училищ, подведомственных Министерству государственных имуществ. Санкт-Петербург, 1870. С. 2–5.

Цимбалюк Євген. В селі не забули земляка // Свобода. 2015. 16 січ. С. 15. (В джерелах інформації: *SVOBODA. Founded in 1893 sn Jersey City.NJ. Published by the Ukrainian National Association*)

Цимбровська Л. Училище землеробства і садівництва: сторінки історії // *За сільськогосподарські кадри*. 1991. 22. 11. № 23. С. 1.

Цимбровська Л. А починалося все так... Уманська зоря. 1996. 21. 09. № 75.

Черевченко Т.М., Смілянець Н.М., Чувікіна Н.В., Грахов В.П., Святкові заходи з відзначення 85-річчя від дня народження академіка АН УРСР А.М. Гродзинського. *Інтродукція рослин*. 2012. № 1. С. 120–123.

Чорна Г.А. Еволюція життєвих форм гідрофітів в системах Пачоського-Раункієра. Й.К. Пачоський та сучасна ботаніка. Херсон, 2004. С. 35–39.

Чорна Г.А. Флористичні дослідження Й.К. Пачоського на Уманщині. Матеріали наукових читань, присвячених 100-річчю відкриття подвійного запліднення у покритонасінних рослин професором Університету Святого Володимира С.Г. Навашиним. Київ: Фітосоціоцентр, 1998. С. 229–232.

Чорна Г.А., Мамчур Т.В. Гербарні збори інтродуцентів, зроблені Й.К. Пачоським в Уманському Царициному саду (1885–1886 рр.). *Автохтонні та інтродуковані рослини*. 2018. Випуск 14. С. 95–104.

Чорна Г.А., Мамчур Т.В. Невідомі гербарні збори Й.К. Пачоського. Матеріали XIV зїзду Українського ботанічного товариства (м. Київ, 25–26 квітня 2017 р.). Київ [електронне видання]. 2017. С. 222. Режим доступу: http://www.botany.kiev.ua/doc/14_congress_UBT.pdf

Шишкин В.С. Федор Карлович Лоренц. Електронний ресурс. Режим доступу: [https:// bio.1sept.ru/article.php?ID=200101006](https://bio.1sept.ru/article.php?ID=200101006).

Шиян Н.М., Бондаренко О.Ю., Коваленко С.Г., Васильєва Т.В., Немерцалов В.В. Автентичні зразки судинних рослин гербарію Й.К. Пачоського (MSUD). VI Ботанічні читання пам'яті Й.К. Пачоського. Міжнародна наукова конференція. (Херсон, 19.05–22.05.2014). Збірка тез доповідей. Херсон, Айлант 2014. С. 48–49.

Шкварук Н.М. Быль и сказка. Очерк об Уманском заповеднике «Софиевка». Умань, 1970. 126 с. (Рукопись. Вступительное слово об авторе Л. А. Цимбровской). Музей історії УНУС.

Шлявас А.В. Василий Васильевич Пашкевич. Санкт-Петербург, Серия «Люди науки». 2018. 85 с.

Шмальгаузен И.Ф. Флора Юго-Западной России. Киев. 1886. 831 с.

Шмальгаузен Ив. Краткий учебник ботаники для студентов медицины и начинающих натуралистов. Киев: Типография С.В. Кульженко, 1887. 308 с.

Шмальгаузен И.Ф. Флора Средней и Южной России, Крыма и Северного Кавказа. Руководство для определения семенных и высших споровых растений. Том первый. Двудольные свobodнолепестные. Киев. 1895. 468 с.

Юбилей Уманского училища. Речь преподавателя Уманского училища земледелия и садоводства В.А. Долбина, прочтенная на юбилейном акте 27 декабря. Киев. 1895. 39 с.

Як херсонська еліта та громада собі музей будували / За матеріалами Музею природи Херсонського обласного краєзнавчого музею. Електронний ресурс, 13.07.2019. Режим доступу: <https://khersonci.com.ua/public/38108-yak-khersonska-elita-ta-gromada-sobi-muzej-buduvali.html>

Яцечко–Блаженко Тетяна. (Не)відомі волиняни: засновник фітосоціології Йосип Пачоський. Електронний ресурс, 2017. Режим доступу: <https://www.hroniky.com/news/view/10040-ne-vidomi-volyniany-zasnovnyk-fitosotsiologhii-iosyp-pachoskyi>

Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej: w 11 t. /

R. Aftanazy. Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład im. Ossolinskich Wyd-wo, 1997.
Cz. 2. T. 11. Województwo kijowskie oraz uzupełnienia do tomów 1-10. 787 s.

Amelia Harusewicz. Електронний ресурс. Режим доступу:
https://pl.wikipedia.org/wiki/Amelia_Harusewicz

Besser V.S. Enumeratio plantarum hucusque in Volhynia, Podolia, Gub. Kijoviensi, Bessarabia Cis-Tyraica et circa Odessam collectarum, simul cum observationibus in Primitias Florae Galiciae Austriacae. Vilnae, 1822. VIII. 115 p.

Bukowiecki H., Felisiak S. Paczoski Józef // Słownik biologów polskich. Warszawa: PWN, 1987. S. 407–409.

Dzieczkowski A. Paczoski Józef Konrad (1864-1942). Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/jozef-konrad-paczoski>. S. 3.

Harusewicz Mieczysław. Za carskich czasów i po wyzwoleniu. Jan Harusewicz. Wspomnienia – Dokumenty. Veritas Foundation Publication Centre. 1975. 467 s.

Jan Harusewicz. Електронний ресурс. Режим доступу:
https://pl.wikipedia.org/wiki/Jan_Harusewicz

Józef Paczoski w setną rocznicę urodzin. Redaktor tomu Z. Czubinski. Poznan. Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Prace wydziału biologii i nauk o ziemi. Seria biologia. 1967. Nr 3. 107 s.

Kozłowski S., Swędrzyński. Profesor Józef Paczoski – twórca fitosocjologii. *Ląkarstwo w Polsce Poznan*, 2009. 12. S. 83–95.

Krawiecowa A. Prof. dr. Józef Paczoski. *Wszechświat*. 1950. 51, № 2. S. 33–38.

Latowski Karol. 145 Rocznica urodzin Prof. Józefa Paczoskiego (1864–1942). *Wiadomości Botaniczne*. 2009. T. 53, 3–4. S. 116–126.

Mieczysław Harusewicz. Електронний ресурс. Режим доступу:
https://pl.wikipedia.org/wiki/Mieczysław_Harusewicz

Мetryki Wołyń. XIX-wieczne metryki z Wołynia. Danuta Wojtowicz. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://wolyn-metryki.pl/joomla/index.php>

Paczoski J.Hr. Władysław de Bourdeuil de Montrésor. Wspomnienie pośmiertne. *Wszechświat*, 1903. T. XXII, № 8. S. 119–120.

Profesorowie Uniwersytetu Poznańskiego 1919–1939. Portret demograficzno-społeczny. <http://dx.doi.org/10.12775/RDSG.2016.12>.

Schmalhausen J., Hohnbaum E. *Semina in Rossia australis a J. Paczoskio collecta*. *Университетские известия*. Киев. 1889. С. 8.

Schmalhausen J., Hohnbaum E., Lipsky W. *Index seminum in Horto Universitatis imperialis Kiewensis*. *Университетские известия*. Киев. 1892. № 12. Прибаления. С. 1–12.

Schmalhausen J., Hohnbaum E., Lipsky W. *Semina e plantis spontaneis in Caucaso et Persia boreali a W. Lipskio collecta*. *Университетские известия*. Киев. 1893. С. 9–12.

Ślawiński W. *Podstawy fitosocjologii*. Lublin. 1948. (Цит. за Доброчаєва, 1985. С. 97.)

The Plant List. A working list of all plant species. Электронний ресурс. Режим доступу: <http://www.theplantlist.org/tpl1>.

Trzebiński J. *Flora Śmiły i okolic sąsiednich* (див. Kijowska, pow. Czerkaski). *Przyczynek do znajomości flory Ukrainy*. *Pamiętnik Fizyograficzny*. 1913. XXI. P. 1–48 (отдельный оттиск). Warszawa.

Wodziczko A. *Józef Paczoski. Spis ważniejszych prac naukowych prof. Paczoskiego*. *Acta Societa Botanicorum Poloniae*. Warszawa. 1932. Vol. 19. Supplement. S. 1–15.

Перелік перших наукових праць Йозефа Пачоського (1887–1894 рр.)

Статті

- Пачоский И. Очерки флоры окрестностей г. Умани Киевской губ. Записки Киевского общества естествоиспытателей. 1887. Т. 8, вып. 2. С. 371–437.
- Пачоский И. Материалы для флоры Заславского и Ковельского уездов Волынской губернии. Записки Киевского общества естествоиспытателей. 1888. Т. 9, вып. 1–2. С. 199–216.
- Пачоский И. О фауне и флоре окрестностей г. Владимир-Волынского. Записки Киевского общества естествоиспытателей. 1888. Т. 9, вып. 1–2. С. 299–380.
- Paczoski J. Spis roślin zebranych w 1887 r. w powiecie Hrubieszowskim gubernii Lubelskiej. Pamiętnik Fizjograficzny. 1888. Т. 8. S. 203–213.
- Пачоский И. Описание новых или малоизвестных растений Херсонской губернии. Записки Киевского общества естествоиспытателей. 1889. Т. 10, вып. 2. С. 421–436.
- Пачоский И. Материалы для флоры степей юго-восточной части Херсонской губернии. Записки Киевского общества естествоиспытателей. 1890. Т. 11, вып. 1. С. 37–171.
- Пачоский И. Эндемические растения в степях юга России. Вестник естествознания. 1890. № 5. С. 201–207.
- Пачоский И. Ергени как граница Европейской и Азиатской растительности. Вестник естествознания. 1890. № 9. С. 402–412.
- Пачоский И. К флоре Крыма. Записки Новороссийского общества естествоиспытателей. 1890. Т. 15, вып. 1. С. 57–87
- Пачоский И. Культура лекарственных растений. Киев (Приложение к журналу «Земледелие»), 1890. 46 с.
- Пачоский И. Материалы для флоры степей юго-западной части Донской

области. Отчет и труды Одесского отдела Российского общества садоводства за 1890 г. Одесса, 1891. С. 1–84 (приложение).

- Пачоский И. Стадии развития флоры. Вестник естествознания. 1891. № 9. С. 261–270.
- Paczoski J. Przyczynek do flory Wołynia. Spis roślin zebranych w r. 1890 w powiecie Dubieńskim. Pamiętnik Fizjograficzny. 1891. T. 11. S. 67–79.
- Пачоский И.К. Метод классификации и единство наук. Киев, 1891. 90 с.
- Paczoski J. Stepy Kałmuckie. Wszechświat. 1891. T. 10, № 16. S. 241–243. № 17. S. 264–266.
- Paczoski J. Kałmucy (notatka z podróży odbytej na wiosny 1889 r.). Wszechświat. 1891. T. 10, № 24. S. 369–371. № 25. S. 395–397.
- Пачоский И. Флорографические и фитогеографические исследования Калмыцких степей. Записки Киевского общества естествоиспытателей. 1892. Т. 12, вып. 1. С. 49–195.
- Пачоский И. Очерк флоры окрестностей г. Переяславля Полтавской губернии. Записки Киевского общества естествоиспытателей. 1894. Т. 13, вып. 1–2. С. 63–141.

**Короткі повідомлення, опубліковані в протоколах
Київського товариства природознавців**

- Пачоский И. О флоре и фауне окрестностей г. Владимир-Волынского Волынской губернии. Записки Киевского общества естествоиспытателей. 1888. Т. 9, вып. 1–2 [Протоколы]. С. LXIX–LXX.
- Пачоский И. По поводу заметки в газете «Wszechswiat» о моем сообщении «О флоре и фауне окрестностей г. Владимир-Волынского». Записки Киевского общества естествоиспытателей. 1889. Т. 10, вып. 1 [Протоколы]. С. 4–6.
- Пачоский И.К. О растительности города Николаева. Записки Киевского общества естествоиспытателей. 1889. Т. 10, вып. 1 [Протоколы]. С. XIV–XV.
- Пачоский И.К. Отчет об экскурсии в Херсонскую губернию, произведенной

летом 1888 года по поручению Киевского общества естествоиспытателей. Очерк флоры и очерк фауны. Записки Киевского общества естествоиспытателей. 1889. Т. 10, вып. 1 [Протоколы]. С. LXXVI–LXXXI.

- Пачоский И. Характеристика флоры степей юго-западной части Донской Области. Записки Киевского общества естествоиспытателей. 1890. Т. 11, вып. 1 [Протоколы]. С. XLII–XLVII.

- Пачоский И. Отчет об экскурсии в Астраханскую губернию. Записки Киевского общества естествоиспытателей. 1892. Т. 12, вып. 1 [Протоколы]. С. XXXII–XXXVI.

- Пачоский И. Результаты флористических исследований в северо-западной части Полтавской губернии. Записки Киевского общества естествоиспытателей. 1892. Т. 12, вып. 2 [Протоколы]. С. L–LIV.

-

Огляди публікацій з ботаніки

- Пачоский И. Обзор работ по систематике, фитографии, геоботанике и фитофенологии за 1890 г. Вестник естествознания. 1891. № 1–2.

- Пачоский И. Критико-библиографические заметки по ботанике. Вестник естествознания. 1891. № 4, 6–7.

- Пачоский И. К. Обзор новых работ по ботанике. Вестник естествознания. 1891. № 6–7. С. 245–254.

- Пачоский И. Обзор новых работ по ботанике. Вестник естествознания. 1893. № 5–6. С. 203–213.

- Paczoski J. Zielnik Giliberta. Wszechświat. 1893. Т. 12, № 51. S. 811–812.

- Paczoski J. Zielnik flory polskiej. Wszechświat. 1894. Т. 13, № 20. S. 317–318.

Adnotacja

Na podstawie pamiętników bratanka J. Paczoskiego Meczysława Harusewicza, po raz pierwszy w literaturze krajowej przedstawiono kroniki rodzinne Paczoskich-Wejmutów. Badanie aktów urodzenia Biełogorodskiego rzymskokatolickiego kościoła parafialnego w latach 1860-1874 pozwoliło ustalić, że Józef Paczosi, urodzony 27 listopada (8 grudnia) 1864 roku w Biełogrodce w powiecie zasławskim w obwodzie wołyńskim, miał pięciu sióstr i braci: Annę Franciszkę (urodziła się 3 grudnia 1865 roku), Gustawa Zygmunta (urodził się 26 października 1867 roku), Romana Konrada (urodził się 7 lutego 1870 roku), Amelię Ludwikę (urodziła się 8 września 1871 roku) i Natalię Dorotę (prawdopodobnie urodziła się – 1875 roku). Dziadek, a później ojciec Paczoskich, pełnił obowiązki zarządcy ksiąząt Sanguszków na Wołyniu. Podjęliśmy próbę rekonstrukcji pochodzenia tej polskiej rodziny pochodzenia wołyńskiego.

Dzięki wspomnieniom M. Harusewicza ustalono, że wszystkie siostry i bracia Józefa Paczoskiego byli na swój sposób utalentowani, celowi i osiągnęli w życiu sukces. Nieoceniona jest w tym rola matki Ludwigi Paczoskiej-Wejmut, która po wczesnej tragicznej stracie męża sama wychowywała dzieci. Najdokładniej opisana jest ścieżka życia Amelii Paczoskiej-Harusewicz, która podobnie jak jej starszy brat Józef, wiele osiągnęła w życiu na wybranej przez siebie ścieżce nauk historycznych i pedagogiki.

Esej M. Harusewicza „Wujek Józeo” przedstawia energicznego, niestrudzonego, niezwykle dociekliwego i czytanego przyrodnika, który z powodzeniem pokonuje przeszkody na drodze do nauki spowodowane młodzieńczym maksymalizmem i brakiem formalnego wykształcenia.

Lata wczesnej młodości Józefa Paczoskiego: jego nauczanie w Rówieńskiej Realnej Szkole (1876-1879) i późniejszego wstępu do Szkoły Rolnictwa i Sadownictwa w Humaniu (1879-1887) rozpatrzone nami na tle reorganizacji uczelni tego czasu. Polskie szkoły południowo-zachodniego kraju były zamknięte jeszcze w 1831 roku. Nowo utworzone uczelnie, w tej liczbie gimnazjum w Łucku, potem w Klewaniu i

Równym, przekształcona wreszcie do Rówieńskiej Realnej Szkoły, broniły autokratyczne interesy i rusyfikację Wołyni. Nawet imię Józef w arkuszu postępów jest zapisane jak Osyp Paczoski. W szkole panowała surowa kontrola i reglamentacja nie tylko nauczania, ale i czasu wolnego uczni. Całe to nie mogło nie wywołać oporu nastolatka z miłującym wolność charakterem, sformowanym w rodzinie polskich patriotów. Jeszcze jedną przyczyną przedwczesnego odejścia J. Paczoskiego z Rówieńskiej Szkoły mógł być syllabus, w którym brakowało nauk przyrodniczych, co najbardziej interesowało jego z wczesnych lat.

Na pewien czas przejścia J. Paczoskiego do Szkoły Rolnictwa i Sadownictwa w Humaniu, w tej uczelni był sformowany dosyć wysoki poziom wykładania, w szczególności przyrodniczej historii, co włącza botanikę, zoologię, mineralogię, jak specjalne przedmioty, studiowało się leśnictwo, sadownictwo i ogrodnictwo. Gabinety szkoły były dobrze wyposażone i naliczały więcej 6,5 tysięcy naukowej literatury. Fundamentalna biblioteka była skompletowana, nie tylko ćwiczebną, ale i naukową literaturą. Praktyczną bazą nauczania służył słynny ogród „Carycyno” i jego szklarnie. Nami jest rozpatrzony nauczycielski skład szkoły do lat nauczania J. Paczoskiego i jest zrobiony wniosek o tym, że oprócz W. Skrobyszewskiego, jego nauczycielami w dziedzinie nauk przyrodniczych byli również J. Kalynowski, P. Ancyfierow, W. Paszkiewicz, W. Pohenpol, a razem z nim uczyli się, znani w przyszłości absolwenci: Y. Lanski, S. Ochrymenko, F. Kalajda.

Jednocześnie zbadane dokumenty, przede wszystkim „Listę studentów, którzy ukończyli kurs w Szkole Głównej Ogrodnictwa...” za pięćdziesięcioletni okres jej istnienia wraz ze wszystkimi reorganizacjami (1848-1899), przekonująco zaświadcza, że J. Paczoski nie otrzymał świadectwa ukończenia szkoły. Dlaczego tak się stało, historia milczy. Ale pobyt J. Paczoskiego w Humaniu w prowincji kijowskiej w latach 1879-1886 potwierdzają zebrane i podpisane własnoręcznie przez niego okazy zielnikowe.

Oprócz zielnika, na podstawie którego w 1887 r. powstała pierwsza publikacja

„Eseje o florze okolic miasta Humań, obwód kijowski”, odkryliśmy i scharakteryzowaliśmy zbiory J. Paczoskiego w szklarniach i na kolekcjonerskich działkach ogrodu humańskiego w latach 1885-1886. Pozwoliło to założyć, że w okresie humańskim przyszły naukowiec rozpoczynał karierę jako pomocnik w ogrodzie „Carycyno” lub jego szklarniach.

Mentorami Józefa Paczoskiego w kijowskim okresie jego życia (1887-1894) byli profesorowie Uniwersytetu Kijowskiego I. Szmalshausen i M. Bobretski. Scharakteryzowaliśmy ich drogę życiową, działalność edukacyjną i naukową, a także rolę w formacji J. Paczoskiego. Zgodnie z protokołami Kijowskiego Towarzystwa Przyrodników w latach 1887-1894 dowiedzieliśmy się o wycieczkach botaniczno-zoologicznych J. Paczoskiego jako członka (tego stowarzyszenia, wybranego 5 września 1887 r.). Przeanalizowano publikacje okresu kijowskiego, relacja ze studentem prof. Szmalshausena V. Lipskim, a także biografie tych dwóch młodych naukowców z kijowskiego okresu ich życia były porównywane.

Humański, a zwłaszcza następujący po nim kijowski okres życia J. Paczoskiego, wypełniony był bezpośrednią komunikacją z przyrodą południowo-zachodniego regionu, chłonięciem informacji o faunie i florze podczas licznych wycieczek, zbierania zielników i zbiorów zoologicznych. Samokształceniu początkującego przyrodnika sprzyjała komunikacja z utalentowanymi naukowcami i nauczycielami, a także dostępność bogatych księgozbiorów zarówno w podstawowej bibliotece Humańskiej Szkoły, jak i na Uniwersytecie Kijowskim i Towarzystwie Przyrodników.

Аннотация

На основании мемуаров племянника Й.К. Пачоского Мечислава Гарусевича впервые в отечественной литературе изложено семейные хроники Пачоских-Веймутов. Изучение метрических книг Белгородской Римско-католической приходской церкви за 1860-1874 гг. позволило установить, что Йозеф Пачоский, родившийся 27.11.(8.12)1864 г. в Белгородке Заславского уезда Волынской губернии, имел пятеро сестер и братьев: Анну Францишку (3.12.1865), Густава Зигмунда (26.10.1867), Романа Конрада (7.02.1870), Амелию Людвигу (8.09.1871) и Наталию Дороту (вероятно – 1875). Дед, а позже отец Пачоских исполняли обязанности администратора поместьев князей Сангушков на Волыни. Нами предпринята попытка реконструкции генеалогии этой польской семьи волынского происхождения.

Благодаря воспоминаниям М.Гарусевича установлено, что все сестры и братья Йозефа Пачоского были по своему талантливыми, целеустремленными, достигли своих жизненных высот. Неоценима в этом роль матери – Людвиги Пачоской-Веймут, которая после ранней трагической утраты мужа, сама растила детей. Наиболее полно изложен жизненный путь Амелии Пачоской-Гарусевич, которая, как и её старший брат Йозеф, многого достигла в жизни на избранном ею пути исторической науки и педагогики.

Из очерка М. Гарусевича «Дядечка Йозё» представляется энергичный, неутомимый, исключительно любознательный и начитанный естествоиспытатель, успешно преодолевающий обусловленные его юношеским максимализмом преграды на пути в науку в виде отсутствия формального образования.

Годы ранней юности Йозефа Пачоского: его обучения в Ровенском реальном училище (1876–1879) и последующего поступления в Уманское училище земледелия и садоводства (1879–1887) рассмотрены нами на фоне реорганизации учебных заведений того времени. Польские школы юго-западного края были

закрыты еще в 1831 году. Новообразованные учебные заведения, в том числе гимназия в Луцке, затем в Клевани и Ровном, преобразованная в конце концов в Ровенское реальное училище, отстаивали самодержавные интересы и русификацию Волыни. Даже имя Йозеф в списке об успеваемости записано как Осип Пачоский. В училище господствовал строгий контроль и регламентация не только учебы, но и досуга учащихся. Всё это не могло не вызвать сопротивления подростка со свободолобивым характером, сформированным в семье польских патриотов. Еще одной причиной преждевременного ухода Й. Пачоского из Ровенского училища могла быть учебная программа, в которой отсутствовало естествознание, больше всего интересовавшее его с ранних лет. На время перехода Й. Пачоского в Уманское училище земледелия и садоводства в этом учебном заведении был сформирован довольно высокий уровень преподавания, в частности естественной истории, включающей ботанику, зоологию, минералогию, как специальные предметы изучались лесоводство, садоводство и огородничество. Кабинеты училища были хорошо оснащены и насчитывали более 6,5 тысяч учебных пособий. Фундаментальная библиотека была укомплектована, не только учебной, но и научной литературой. Практической базой обучения служил знаменитый Царицын сад и его оранжереи. Нами рассмотрен преподавательский состав училища в годы обучения Й. Пачоского и сделан вывод о том, что, кроме известного по ряду публикаций В.Я. Скробышевского, его учителями в области естественных наук были также Я.Н. Калиновский, П.Г. Анциферов, В.В. Пашкевич, В.О. Поггенполь, а вместе с ним учились, известные в будущем выпускники: Ю.Р. Ланцкий, С.Ф. Охременко, Ф.К. Калайда. В тоже время изученные документы, прежде всего «Список учеников, окончивших курс в Главном училище садоводства...» за пятидесятилетний период его существования со всеми реорганизациями (1848–1899), убедительно свидетельствуют о том, что Й. Пачоский не получил аттестат об окончании училища. Почему так случилось, история умалчивает. Но пребывание Й. Пачоского в г. Умани Киевской губернии

с 1879 до 1886 года подтверждают гербарные образцы, собранные и подписанные им собственноручно. Кроме гербария, послужившего основанием первой публикации 1887 г. «Очерки флоры окрестностей г. Умани Киевской губернии», нами обнаружены и охарактеризованы сборы Й. Пачоского в оранжереях и на коллекционных участках Уманского Царицыного сада в 1885–1886 г. Это позволило нам предположить, что в уманский период будущий ученый начал свою трудовую деятельность как вспомогательный работник Царицыного сада или его оранжерей.

Наставниками Йозефа Пачоского в киевский период его жизни (1887–1894) были профессора Киевского университета И.Ф. Шмальгаузен и Н.В. Бобрецкий. Нами охарактеризован их жизненный путь, учебная и научная деятельность, а также их роль в становлении Й. Пачоского как ученого. Из протоколов Киевского общества естествоиспытателей 1887–1894 годов мы узнали о ботанических и зоологических экскурсиях Й. Пачоского, как члена этого общества. Проанализированы также его публикации киевского периода, взаимоотношения с учеником профессора И.Ф. Шмальгаузена В. Липским, а также сопоставлены жизнеописания этих двух молодых ученых во время киевского периода их жизни. Уманский, и особенно последовавший за ним, киевский период жизни Й. Пачоского были заполнены непосредственным общением с природой юго-западного края, впитыванием сведений о растительном и животном мире во время многочисленных экскурсий, а также сбора гербария и зоологических коллекций. Самообразованию начинающего естествоиспытателя благоприятствовало общение с талантливыми учеными и педагогами, а также доступность богатых книжных собраний как в фундаментальной библиотеке Уманского училища, так и в Киевском университете и Обществе естествоиспытателей.

Summary

Based on the memoirs of J.K. Pachosky's nephew Mechislav Garusevich the family chronicles of the Pachoski-Weimuts have been presented for the first time in Ukrainian literature. Study of birth registers of the Belgorod Roman Catholic parish church for 1860–1874. It made it possible to establish that Joseph Pachosky, born on November 27 (8.12) 1864 in Belogorodka of the Zaslavsky district of the Volyn province, had five sisters and brothers: Anna Franciszka (12.3.1865), Gustav Zygmund (10.26.1867), Roman Konrad (02.07.1870), Amelia Ludwika (8.09.1871) and Natalia Dorota (probably – 1875). Grandfather and later father of the Pachosky served as administrator of the estates of the Sangushk princes in Volyn. We have undertaken an attempt to reconstruct the genealogy of this Polish family of Wolin origin.

Due to the memoirs of M. Garusevich, it was established that all the sisters and brothers of Joseph Pachosky were talented, purposeful in their own way, and reached their heights of life. The role of mother, Ludwiga Pachoska-Weimut, is invaluable in this. After the early tragic death of her husband, she herself raised children. The life path of Amelia Pachoska-Garusevich is most fully described, who, like her older brother Josef, achieved a lot in life on the path of historical science and pedagogy that she had chosen.

From M. Garusevich's essay "Uncle Joseo" appears energetic, tireless, an exceptionally inquisitive and erudite naturalist who successfully overcomes obstacles on the way to science in the form of a lack at formal education caused by his youthful maximalism.

The early years of Joseph Pachosky's: his study at the Rivne Real School (1876–1879) and the subsequent entrance to the Uman School of Agriculture and Horticulture (1879–1887) are considered by us against the background of the reorganization the educational institutions of that time. Polish schools in the southwestern region were closed back in 1831. The newly formed educational institutions, including the

gymnasium in Lutsk, then in Klevan and Rivne, eventually transformed into the Rivne real school, defended the autocratic interests and Russification of Volyn. Even the name Josef is listed as Osip Pachosky on the rating list. Strict control and regulation not only of study, but also of students' leisure prevailed in the school. All this could not but arouse the resistance of a teenager with a freedom-loving character, formed in the family of Polish patriots. Another reason for J. Pachosky's premature departure from the Rivne school could be the training program, which lacked natural science, which interested him most from an early age. At the time of J. Pachosky's transition to the Uman School of Agriculture and Horticulture, a fairly high level of teaching was formed in this educational institution, in particular, natural history, including botany, zoology, mineralogy, forestry, gardening and horticulture were studied as special subjects. The classrooms of the school were well equipped and consisted of more than 6.5 thousand tutorials. The fundamental library was equipped with not only educational but also scientific literature. The famous Tsaritsyn (Queen's) Garden and its greenhouses served as a practical training base. We examined the teaching staff of the school during the years of study of J. Pachoski and concluded that, in addition to V.Ya. Skrobyshevsky, his teachers in the field of natural sciences were also Ya.N. Kalinovsky, P.G. Antsiferov, V.V. Pashkevich, V.O. Poggenpol, and together with him studied, well-known later graduates: Yu.R. Lansky, S.F. Okhrimenko, F.K. Calaida. At the same time, the documents studied, first of all "The list of students who completed the course at the Main School of Horticulture ..." for the fifty-year period of its existence with all the reorganizations (1848–1899), convincingly testify that J. Pachoski did not receive a school leaving certificate. Why this happened, history is silent. But the stay of J. Pachosky in the city of Uman, Kiev province from 1879 to 1886 is confirmed by herbarium specimens collected and signed by him with his own hand. In addition to the herbarium, which was the basis for the first publication of 1887, "Essays on the flora of the vicinity of the city of Uman, Kiev province", we discovered and characterized the collections of J. Pachosky in greenhouses and on the collection plots of the Uman

Tsaritsyno garden in 1885–1886. This allowed us to assume that during the Uman period, the future scientist began his career as an auxiliary worker in the Tsaritsyn Garden or its greenhouses.

Joseph Pachosky's mentors during the Kiev period of his life (1887–1894) were the professors of the Kiev University I.F. Schmalhausen and N.V. Bobretsky. We have characterized their life path, educational and scientific activities, as well as the role in the formation of J.–Pachoski as scientist. For the materials of the Protocols of the Kiev Society of Naturalists of 1887–1894, botanical and zoological excursions of J. Pachoski, as a member of this society, elected on September 5, 1887, are considered. Publications of the Kyiv period, relationship with the student of prof. I.F. Schmalhausen V. Lipsky, and also comparison the biographies of these two young scientists of the Kiev period, their lives have been analysed. The Uman, and especially the followed Kyiv period, of J. Pachosky's life, were filled with direct communication with the nature of the South-West region, absorbing information about the flora and fauna during numerous excursions and collecting herbarium and zoological collections. The self-education of a novice naturalist was favored by communication with talented scientists and teachers, as well as the availability of rich book collections both in the fundamental library of the Uman College, and in Kiev University and the Society of naturalists.

Наукове видання

Родинне коло та юність Йозефа Пачоського

Монографія

Упорядники:

Чорна Галина Анатоліївна

Мамчур Тетяна Василівна

Видається в авторській редакції

Підписано до друку 19.05.2021. Формат 60x84/16.

Папір офсет. Друк цифров. Ум. друк. арк. 11,97

Тираж 300 пр. Зам. № 695 (1295)

Видавець і виготівник «Сочінський М. М.»

20300, м. Умань, вул. Тищика, 18/19

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 2521 від 08.06.2006.

тел. (04744) 4-64-88, (067) 104-64-88

vizavi-print.jimdo.com

e-mail: vizavi008@gmail.com